

ISSN : 2277 - 7598

**શ્રી બાબુલાલ પુનમચંદ શાહ વિદ્યાસંકુલ
સંચાલિત**

**શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ,
સતલાસાગર**

College with Potential for Excellence

NAAC Re-accredited 'B' Grade (C.G.P.A. 2.79)

વર્ષ: - ૧૨

સને: - ૨૦૧૮-૨૦૧૯

અંક: - ૧૨

ARVALLI NO TAHUKO**The Journal****of****Smt. R. M. Prajapati Arts College, Satlasana**

ARVALLI NO TAHUKO

Editorial Board :

1. Dr.Jayesh Barot	Principal	Chairman
2. Dr. B.K.Chaudhari	Librarian	Editor
3. Dr.V.G.Chaudhari		Member
4. Dr. B.K.Prajapati		Member
5. Dr.D.K.Desai		Member
6. Shri D.T.Parmar		Member
7. Shri D.G.Patel		Member
8. Smt. K.B.Chaudhari		Member

Year : 20 February 2019

Publisher	: Principal, Smt. R. M. Prajapati Arts College Satlasana - 384330 Ph. 02761 - 259233, 253540 Fax : 02761 - 259233 E-mail :- artscollegesatlasana@gmail.com Website :- rmpartscollegesatlasana.org
Type setting	: Ranjit V. Ravat
Printed by	: Kohinoor Printing Press, Satlasana

પ્રાકૃકથન

શ્રી બાબુલાલ પુનમચંદ શાહ વિદ્યાસંકુલ સંચાલિત શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આટ્રેસ કોલેજ, સતલાસણાનું વાર્ષિક સામાચિક 'અરવલ્લીનો ટહુકો' સંશોધન અને લેખન પરતે સૂજ કેળવવા તરફનો અભિગમ રાખ્યો છે. બદલાતા સમયની સાથે ભારત અને ગુજરાતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણક્ષેત્રે પરિવર્તનો સતત થઈ રહ્યા છે. આ પરિવર્તનોને ચોક્કસ દિશા અને ગતિ પરિસંવાદો, કાર્યશાળાઓ, શિબિરો, તજજ વ્યાખ્યાનો થકી મળે છે. શિક્ષણ અને સમાજના વર્તમાન પ્રવાહો – પરિણામોથી વાકેફ રહી નવું સંશોધન કરી અને લખવાની ચોક્કસ પ્રેરણા મળે છે. સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ ધ્વારા ભારતમાં ગ્રામીણ સમાજની સમસ્યાઅને અને પડકારો, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી વિભાગ ધ્વારા 'ભારતીય નાટ્ય સાહિત્ય' વિષય પર રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદો યોજ્યા. સાથે ચાલુ વર્ષે ગાંધીજીની ૧૫૦ મી જન્મજયંતિ ભારતભરમાં ઉજવાઈ રહી છે ત્યારે અંગ્રેજ અને હિન્દી વિભાગ ધ્વારા 'ગાંધીજીની વિચારધારા : જીવન અને સાહિત્ય પર' રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદ યોજ્યો. બધાજ રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદોના સંશોધન લેખોને અમે પુસ્તક રૂપે આકાર આપી રહ્યા છીએ. સંશોધન કાર્ય વ્યક્તિત્વાત સિમિત ન બનતાં ઉચ્ચ શિક્ષણના અભ્યાસુઓ માટે લેખે લાગે તેવો જ આમારો આશય છે. પ્રસ્તુત સામયિકમાં સ્નાતક વિદ્યાર્થીઓએ પણ પોતાની કૃતિઓ પ્રસ્તુત કરી છે. જે અભિનંદનને પાત્ર છે. અધ્યાપકો તેમજ વિદ્યાર્થીઓનું અધીત તેજસ્વી બને તે જ ભાવના સાથે અરવલ્લીનો ટહુકો અંક - ૧૨ સૌને ઉપયોગી થશે જ.

આપનો

ડૉ. જ્યેશ એન. બારોટ

પ્રિન્સીપાલશ્રી

સંપાદકીય

શિક્ષણનું ધામ ગણાતી અરવલ્લીની ગિરીમાળા વચ્ચે આવેલા ગઢવાડા પ્રદેશના સત્તલાસણા ગામમાં જ્ઞાનની પરબ તરીકે ખ્યાતિ પામેલા શ્રી બાબુલાલ પુનમંદ શાહ વિદ્યાસંકુલ સંચાલિત શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આટ્ર્સ કોલેજ, સત્તલાસણા નામની શૈક્ષણિક સંસ્થા સમય સાથે કદમ મિલાવી રહી છે. ૨૨ વર્ષથી શૈક્ષણિક સેવા કરતી સંસ્થા આજે એક વટવૃક્ષ થઈ આ વિસ્તારને શોભાવી રહી છે. વિશિષ્ટ સિદ્ધિઓ અને સંશોધનને કારણે આ સંસ્થા ઉત્તર ગુજરાતમાં પોતાની આગવી ઓળખ ઉભી કરી છે. જુદા જુદા વિષયના અધ્યાપકો દર વર્ષ સંશોધન ક્ષેત્રે સંશોધન કરી પ્રગતિ કરી રહ્યા છે. ચાલુ વર્ષ અધ્યાપકોની સાથે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને પણ પ્રકાશન માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવી રહ્યા છે. તેમનું સંશોધનાત્મક કાર્ય અહીં મૂકતા આનંદ અનુભવું છું. આવનાર સમયમાં વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોના સર્જન કૌશલ્યો જાગૃત કરવા 'અરવલ્લીનો ટહુકો' માઈલસ્ટોન બની રહેશે. આ પરંપરાને આગળ ધ્યાબતા 'અરવલ્લીનો ટહુકો' વર્ષ ૨૦૧૮-૧૯ અંક - ૧૨ પ્રકાશિત કરતા હર્ષની લાગણી અનુભવું છું.

'અરવલ્લીનો ટહુકો' પ્રકાશિત કરવામાં પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન પુરુ પાડવા બદલ કોલેજના આચાર્યશ્રી ડૉ. જ્યેશ એન. બારોટના આભાર માનું છું. કોલેજના અધ્યાપકોની સાથે જુદી જુદી કોલેજોમાંથી અભ્યાસુ અધ્યાપકોએ સંશોધન લેખો મોકલ્યા તે બદલ તેમનો પણ આભાર માનું છું. સમય મર્યાદામાં ટાઈપ સેટીંગ પુરુ કરી આપવા બદલ કમ્પ્યુટર ઓપરેટર શ્રી રણજિત વી. રાવત અને મૃખપૂર્ણ સજજા તેમજ મુદ્રણ કાર્ય કરી આપવા બદલ કોહિનૂર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, સત્તલાસણા માટે આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું.

ડૉ. ભગવાનભાઈ કે. ચૌધરી

સંપાદક

Indian Diaspora, Globalization and Multi Culturalism

Dr.JAYESH N BAROT

PRINCIPAL

Smt. R. M. Prajapati

Arts College, Satlasana

INTRODUCTION

Migration-diaspora is a continuous process from the ages. People are in an ancient time keep on migration for their shelter, in search of food, and save himself from cruel animal, but in modern age it has become easy and fast due to modern mean of transportation. Now from local to universe level migration has become easy. In ancient time nearly two fifth of spain's foreign residents come from the latin diaspora-mostly from Ecuador and Colombia. France population of Arabic origin is the continent's largest drawing on Francophone diaspora from North Africa and Lebanon.

DEFINITION

A group of community disperse from his native place to settle down in another area, was known by many different name in ancient period. People of one society migrate to another region to settle down is usually known diaspora. Such a migration was common in ancient era. Now such a migration in history is called Diaspora. Their social economical and cultural network spread to different nation and in the world too. Learned people and literated person called themselves a diaspora. The first diaspora in world history was of Yahudi community also Nigros settled down in united state are of the same diaspora. Diaspora is not only related with the geographical area but social, political, cultural, economical and psychological aspect also. People of Gujarat is also mentionable in a diaspora. Gujarati diaspora is seen in Africa ,gulf countries, England ,Canada and in Australia too.

A recent research and writing indicate minimum three type of meaning of diaspora, one as a social aspect secondly as awareness, and thirdly as pattern of cultural output among them. The first meaning is generalized from recent literature. According to Cambridge dictionary ‘a group of people who spread from one original country to other countries, or the act of spreading in this way’. The diaspora label usually assumes cultural and linguistic difference between place that give form to diasporic consciousness and identity and place of origin.

A general definition is derived that ‘people who come from a particular nation or whose ancestors came from it, but who now live in many different parts of the world are sometimes referred to as the diaspora. A descendant of sub saharan Africa community living anywhere in the western hemisphere are a great diaspora example in the world.

CAUSE OF MIGRATION

Migration which is known as diaspora in recent term is hard to confine in a particular reason but community from different region migrating to another region for a various reason. In a diaspora people has settled down in another region leaving their own for many reasons. India has two thousand years long history in diaspora in various country of the world. It is third in the world after British and Chinese but it is in a large number today. Diaspora is a world wide movement but this chapter confined to the Gujarat only. Many Gujarati recently have migrated to many nations of the world. Sabarkantha district and kheda which is known as Charotar have played a crucial role in education and diaspora. Youth from charotar always dream of migrating Canada, USA, England, and New Zealand. Dipak Bardolikar defines that Gujarati society residing outside the Gujarat is called diaspora. Gujarati culture is spread over the 125 Countries in the world. Gujarati has started migrating to abroad from the beginning of British era from India but they were settled down there mostly upper class and businessman used to go abroad. Their mode of migrating is varied from time to time. After independence, western culture and pattern of education attracted Gujarati rapidly. Now today one person from each family from charotar reside abroad.

Gujarati is known for his business in all over India and abroad and their business mind cause them to migrate abroad to earn money. Slow economic growth, and lack of better education attracted them. Eager to take a high risk and money oriented mind have help them earning abroad. Recently lack of employment in India have also attracted Gujarati youth to migrate. learned people has attractive salary and status rather than in their own country have played an important role in Gujarat. Today they have well furnished motel,gas station and departmental store. Many who is second or third generation have played an important role in politics in respective nation.

Many gujarati who are in England USA and Canada have double nationality of their own nation as well as nation where they reside. In India they are called non residencial Indian (NRI). This word have given them status symbol in their own native village. Gujarati still migrate in a pretext of getting education and a purpose of marriage. Their better living standard, opportunity of white coloured job, NRI symbol, earning money and attraction of western culture have inspired them to settle down in many nations of the world like Britain, USA, Canada, Newziland, South Africa and Dubai.

CULTURALISATION

Few decades settlement in another country and some have two to three generation away from their own nation have now new problems other than getting a job, enlarging a business or finding a partner for marriage. Western countries are no more religious or fundamental in their behavior. They are scientific in nature. Totally opposite to a nature of Indian psyche. They have survival struggle to save a culture of their own religion. People are found more religious in other nation than they were in their own nation. They easily could not leave their Indian culture nor could accept the foreign culture.

The term diaspora is ancient greek word meaning ‘ to scatter about’ and that exactly people of diaspora do. They are scattered from their homeland to place across the globe spreading their culter as they go but being in minority in other nation needed to accept the culture of their nation more than spreading their own. A lust of their culture in a long run make them rigid and orthodox there. In a case of Gujarati he has keen sense of spreading their culture wherever he lives. They carry with them their own ,ritual ,customs ,ceremony and

fundamentalism wherever they settle. They try to maintain their food choice, dress sense, customs , religious ceremony and daily routine. They held get together programme every weekend, celebrating Indian festival like navratri, diwali, holy etc. Their Gujarati food and dishes like khakhara, udhiyu, dhokara, and handvo,khaman remain attraction of party. Gujarati always love Garba and Dandiya ras which become centre of attraction not only to Gujarati and surrounding people of that country.

CULTURALISM

A flow of culture of both nation merge at any point. Gujarati spread his culture and also accept certain cultural ritual of that nation in their life. Guajarati has not discarded his own culture neither has accept the culture of that nation fully but great Indian culture and his ritual he perform with great enthusiasm. Many a time Guajarati feel the unnecessary attack of their culture on their own. A psychological defence work and give positive and sometimes a negative reaction. They prefer many good things of western culture to accept in their life and at the same time love to keep up their own culture in life. They build various temple, organize a fair and gathering, celebrating festival and enjoying folk dance ,folk songs to survive their Indian soul inside. A famous sanct of Swaminarayan Sampraday has built up many huge temples and spread human serving chain in their region. Many swyam sevak has emerged there to propagate the Indian culture. Inside the home they still love to perform Indian culture. Money, job, business and education has enriched them but never violate the rules of that nation. An equal respect to culture of that nation has been accorded by them.

Despite a good settlement in foreign they have never forgotten their native. Once a year or in a periodical interval ,during festive season, getting a marriage of their son, they visit the native place of their nation and do a charitable work like building temple,water and sanitation facilities, building a guest house, building school etc . These NRI's become a point attraction in town. In a gathering they talk of western culture their work in abroad. Many time they dislike the Indian habbits and criticize in a public. A dirty public places ,sense of dirtiness amongst Indian has been criticized in a public. Many bad ritual, omen, many social customs has no place in western society become a topic of criticism for them. This NRI feel themselves upper than any Indian in a town.

CONCLUSION

India had vast cultural heritage having about five thousand old culture. The upnishad, Ayurvedshastra, sculpture, classical dance and songs and drama. We have meditation and yoga to attract the west. A varieties in culture has enriched us from inside. West is mad after it. Gujarati people invite their friends and neighbors in such a organization to celebrate. They share their dishes with them which has allured them too. Gujarati has imitated the many way to west but west is also run after the Gujarati and Indian heritage. Gujarati diapora has occurred in such a way; a two or three generation live in many part of globe continuously. And a flow of migration in one or other reason from Gujarat is still continue.

INDIAN SENSIBILITY IN RAJA RAO'S KANTHAPURAM

Dr. Rakesh Joshi

H.O.D. Deprt. of English

Kanthapura is considered to be one of the finest novels of Raja Rao. It is a classic of the Gandhian movement. It was written in 1938. The title Kantapura is apt, suggestive and appropriate because the novel is about a south Indian village named Kanthapura and if there is any hero in the novel it is the people, the community of the village named Kanthapura. It is the first major Indian novel in English. It is a story of how the independence movement becomes a tangible reality in a tiny and secluded village in South India. It is a story of young Moorthy, stormy and idealistic and his fight against conservative forces because the central character of the novel is Moorthy or Moorthappa who is one of the Satyagrahis and leaders of the non-violent movement in Kanthapura. It is he who explains the economy of the Khadi and the importance of the Charkha to the ignorant and superstition-ridden Gandhian philosophy and ideology and becomes the freedom fighter for the cause of his motherland.

Kanthapura is a classic of Indio-Anglican fiction and it has received international recognition. It has been called “**a varitable grammar of the Gandhian myth**”. The novel gives us a living picture of representative South Indian village, which is passing through a hectic phase of the congress movements, under the inspiring overall leadership of Mahatma Gandhi, the apostle of non-violent Satyagrah.

The novel is a western art-form but Raja Rao has used it to express an essentially Indian sensibility. Kanthapura is Indian both in theme and treatment. It is not to be judged with reference to the western novel, say the novels of Henry James. It is an Indian novel, and it expresses the Indian sensibility to perfection.

- Kanthapura is Indian both in theme and treatment :-

The theme of Kanthapura is to put it simply, “**Gandhi and our village**” Kanthapura is a typical Indian village, and it has been described minutely with great realism. We are told of its location, of its crops, of its grinding poverty, illiteracy and

superstition. The coming of the Gandhi movement to it enables the novelist to penetrate to the rivalries, jealousies and the rigidities of the caste system that lie below the surface. The villagers are represented in realistic colours. Their names are made descriptive in a typically rural way. They live in close intimacy with nature, and are a part of it. For them nature is a living being, and even hills, rivers, fields and animals have a distinct presence, a personality of their own. They have not lost their sense of wonder, of the enchantment of nature and an intuitive wisdom to perceive natural phenomena in terms of man's place in the scheme of things: Suddenly a shooting star sweeping across the sky between the house-roof and the byre-roof, and Ramakrishnyya says, '**Some good soul has left the earth**'. Here is a distinctive Indian sensibility, a peasant sensibility, to be precise, expressed in the English language.

- **Indian Way of Story-telling**

The theme of the novel is Indian and the treatment of the theme is also typically Indian. The method of narration is typically Indian. The Indian Grandmother is the most ancient and most typical of story-tellers, and the narrator in the novel, Achakka, is just such a grandmother, narrating the story for the benefit of a new comer, years later.

Raja Rao has used the ancient Indian way of narration. It is a breathless story illustrating the age old Indian tradition of story-telling. As the novelist says "**We, in India, think quickly, we talk quickly and when we move we move quickly**". Achakka's inordinately long, meandering sentences, use of blanks, digressions and expressions like '**this and that**', '**here and there**', **are meaningful**.' In the very opening sentences, as Mulk Raj Anand points out, "**the reader can almost hear grandma talking. Episode follows episode, and each one is integral to the story**."

- **Use of Indian Imagery, Proverbs and Idioms**

In order to convey an essentially Indian sensibility, — we may say peasant sensibility — Raja Rao has evolved a suitable style. It is not "Babu English" that he has used. The words are English but the organisation is Indian and the novelist had to organise it himself. The language is saturated with Indian idiom, Indian imagery and rural colour. Sometimes there are literal translations from Kannada, and sometimes there is breaking up of the English syntax to convey emotional upheavals and agitations. Many words are

imported from Indian languages, and used as they are without any translation. For example we get **Ahimsa, Dhoti, Harikatha, Maistri, Mandap**, to name a few. He frequently uses village proverbs, legends and concrete imagery in Indian context. For instance, in his similes familiar animals and birds figure most:

(1) Our hearts beat like the wings of bats', (2) every squirrel has his day', (3) the youngest is always the holy bull; (4) and yet he was as honest en, an elephant.

Numerous proverbs find a natural place in the peasant speech: (1) The policemen are not your uncle's sons (2) the first daughter milks the cow (3) there is neither man nor mosquito in Kanthapura; (4) only a pariah looks at the teeth of dead cows; (5) land, lust and wifely loyalty go badly together.

- **Use of Peasant Speech**

Sometimes the peasants use an abusive, vulgar language, and Raja Rao also does not hesitate to use such a language when the occasion demands it, though his use of it is more restrained and judicious than that of Mulk Raj Anand. Such language is an integral part of peasant speech, and so its use is essential to express peasant sensibility. At one time the peasants burst out when the wind or rain lets them down: "**May your house be destroyed—may your wife die childless—I'll sleep with your mother.**" Outbursts like these are fully justified. This is indeed the natural speech of the rural folk transmuted into English. With the effective use of the "dialect" and village material the novelist has succeeded in conveying, "**in a language not one's own the spirit that is one's own.**"

To conclude: Kanthapura is Indian both in theme and treatment. Raja Rao has shown to other Indians writing in English how best to express in a foreign art-form a sensibility which is essentially Indian.

Notes and References :

- (1) Rao Raja, Kanthapura Oxford Uni Press, New Delhi – 1963
- (2) Tilak Dr. Raghukul : Raja Rao Kanthapura (A Critical Study) Rama Brothers 2011
- (3) Dayal P. Raja Rao : A study of His novels : Atlantic Pub, New Delhi. 1991

Sons and Lovers: A Psychoanalytic Criticism

Dipak K. Desai

Dept. of English

Psychoanalysis is a psychological approach that focuses on the concepts of Sigmund Freud and helps us to understand human behavior. D.H. Lawrence's Sons and Lovers (1913) is a text that cries out for a psychoanalytic interpretation. One of Freud's most famous theories is the Oedipus complex, which deals with a child's emerging sexuality. Freud used the story of Sophocles' Oedipus Rex to help illustrate his theory. In the story, Oedipus unwittingly kills his father and marries his mother. According to Freud, all male children form an erotic attachment to their mother and are jealous of the relationship the father has with the mother. The male child fears he will be castrated by the father so he represses the sexual desire for the mother and waits for his own sexual experience. However, if the boy does not fulfill these steps, then he will carry the oedipal complex with him into adulthood (Dobie 52-53). As a result, having this complex makes it very difficult to form adult relationships with others. In other words, if the child never grows out of this type of behavior, he will be dysfunctional in adulthood.

The Oedipus complex theory attracted attention in 1910 when psychoanalyst Ernest Jones published Hamlet and Oedipus. Freud had already applied his theory to literature, but this was the first time the Oedipus complex had been emphasized in a major literary work such as Hamlet. The character of Hamlet shows signs of having a repressed Oedipus complex in the relationship he has with his mother (Guerin 161-162). In Sons and Lovers, Gertrude Morel has a dysfunctional relationship with her two sons, William and Paul. Therefore, the text is conducive to this type of analysis because the Oedipus complex and other psychoanalytic concepts are displayed so vividly in their relationships.

The beginning of the Oedipus complex appearing in William and Paul is exemplified in the relationship between the parents. The boys witness an abusive marriage in which Walter Morel often comes home drunk after squandering the family's income gambling. All of this causes the boys to hate their father and be sympathetic and protective towards their mother.

In their mother, the children see someone who is good and pure. She, in turn, keeps her sons all to herself and sheltered from their father. By this act, Gertrude Morel is unconsciously molding her sons into what she wants, so eventually they can take the place of her husband. She is clearly unhappy in her marriage, so she tries to live vicariously through her sons. This is the stimulus that allows the oedipal attachment to form in the two boys.

William is the oldest son and the mother's favorite. He does everything he can to please her. Sibling rivalry exists between William and Paul as they compete for their mother's affection. Mrs. Morel becomes jealous of William's female companions and he eventually moves to London. William's moving to London was his unconscious way of trying to break free from the oedipal attachment to his mother. In London, William meets a girl by the name of Lily. They become engaged but William is not happy. He has a misogynistic attitude towards her. It is very clear Lily does not possess the good qualities he sees in his mother and it angers and frustrates him.

William exhibits classic symptoms of displacement. When William voices his dissatisfaction with Lily, his mother asks him to reconsider marrying her. He responds, "Oh well, I've gone too far to break it off now (Lawrence 130). These conflicted feelings that William is experiencing are a sign of his apparent struggle to rid himself of the oedipal fixation and the reader is not surprised when William eventually gets sick and dies.

After William dies, Paul takes his place as his mother's favorite. By her actions, one would think she thought of him as a suitor. This is evident when she accepts a bottle of perfume spray from him. "Pretty!" she said in a curious tone, of a woman accepting a love-token (Lawrence 69). As Paul reaches adulthood, it is quite evident the Oedipus complex has

taken him over. His relationship with his father is strained and he becomes jealous of him. He even asks his mother not to sleep with the father anymore (Lawrence 215).

Paul meets Miriam Leivers and although he likes her, he repeats the same misogynistic behavior as William did with Lily. He feels he would be betraying his mother by being with her. However, the idea that Paul is interested in someone other than his mother shows an attempt to break the oedipal fixation he has. But, the mother foils this attempt by making him feel guilty for wanting to be with Miriam. She says, "I can't bear it. I could let another woman – but not her. She'd leave me no room, not a bit of room. And I've never -- you know Paul -- I've never had a husband, not really" (Lawrence 212).

This same behavior the mother exhibited with William, by being jealous of his female companions, is now being inflicted on Paul. She reinforces the Oedipus complex that is within Paul by suffocating him and in a subtle way asking him to replace her husband. Paul's relationship with Miriam is reduced to friendship. He has to repress any romantic feelings that he might have for her, so she will not replace his mother. Later in the novel, Paul does become physically intimate with Miriam, but it is short-lived because Paul will not marry her. This also shows that Paul suffers from a fear of intimacy as he continues to remain emotionally detached from Miriam. Once again, Paul succumbs to the oedipal attachment for his mother. However, Paul does have an affair with a married but separated woman by the name of Clara Dawes. Paul allows himself to have this relationship because he knows that realistically this relationship can never go anywhere. She would never divorce her husband. Therefore, Clara is not a threat to Paul's oedipal fixation to his mother. There is no danger of her taking his mother's place.

Paul's mother becomes ill. Since she is bedridden and in pain, Paul gives her morphine. However, he administers an overdose of morphine to her, which leads to her death. While this might be seen as euthanasia, it seems equally likely that killing his mother was Paul's unconscious way of releasing himself from the Oedipus complex once and for all. Her death leaves Paul devastated and alone. Although much time has passed, Miriam still wants to be with Paul, but he refuses. It is clear that even after his mother's death, he is still not

free from his attachment to her because he chooses to remain alone. The dysfunctional relationship with his mother is still present in Paul's life and it appears the Oedipus complex is still intact.

By applying psychoanalytic criticism to Sons and Lovers, one can gain a better understanding of the text. What may at first look like unbelievable behaviors can be understood and recognized by using this type of criticism. Psychoanalysis adequately explains the relationships within the Morel family. It also allows us to see the Oedipus complex, which is so blatant throughout Sons and Lovers.

References:

- Gavriel ReisnerThe Death-Ego and the Vital Self: Romances of Desire in Literature and Psychoanalysis,Fairleigh Dickinson University Press, 2003
- John E. StollThe Novels of D. H. Lawrence: A Search for Integration,University of Missouri Press, 1971
- Keith Cushman; Earl G. Ingersoll,D.H. Lawrence: New Worlds ,Fairleigh Dickinson University Press, 2003

Lord Krishna's Lila in Bhagavata Purana

Dr. Bharat S. Patel

Dept. of English

The writer of Bhagavata Purana, Krishna Dvaipayana Vyasa is the philosopher, who has contributed greatly in India assembled all the holy texts. He compiled the Vedas, the Mahabharata, The Bhagavad Gita and the eighteen great story books the puaânas of India as the tenth book, dedicated to Krishna has provided much popularity of the Bhagavata Purana. This book is having the most enduring images and stories of Krishna: the mischievous child who steals butter; the God as a child who holds the entire universe within himself; the boy who can slay demons and move an entire mountain with one finger; the cowherd who is the love of all the gopis, making them leave all their duties to follow him. The life of Bhagavan Sri Krishna, as mentioned, is divided into three stages, known as Vrindavana Lila, Dvarka Lila, and Kurukshetra Lila. The present paper focuses on first two lillas by God Krishna.

The play of God in the theatre of this world is the life of Bhagavan Sri Krishna. He behaved in the same way as God would behave in His creation. The avatara of Rama is regarded as a maryada that he kept in terms of the rules and regulations of human society. Bhagavan Sri Krishna is known not as Maryada Purushottama, but as Lila Purushottama. The demonstration of the perfection of human nature is the subject of the Ramayana, the life of Sri Ramachandra; and the demonstration of the perfection of God as He would operate Himself, independently, free from all accessories, is the theme of the life of Bhagavan Sri Krishna in the Srimad Bhagavata. Everything that Krishna did was the opposite of the world, while everything that Rama did was in consonance with the world.

Everything is a miracle right from the beginning of Sri Krishna's life—his birth in a prison, the prison doors opening automatically, the crossing of the Yamuna River, and the various fantastic scenes that are associated with him in the Vrindavana Lila. Boisterous, naughty

and uncontrollable is the nature that Sri Krishna demonstrated right from childhood. He was not a simple, obedient, calm and quiet child. He was disobedient, boisterous, rebellious, independent in every way, and if anybody interfered with his independence, he would react with consternation, a wonder which surpasses human understanding.

God's ways are always a combination of opposites. It is not a stereotyped action, as we think. God can create the world, and He can also destroy the world. He can create human beings, and then flood them with heavy rains which damage crops and wash away villages. Even after having created the Earth as an abode for people, He can cause earthquakes, pestilence, disease, and He can also provide the greatest cures. When Sri Krishna was naughty, his mother, out of exhaustion, tied him to a huge pestle, and he used the pestle to which he was tied to uproot a tree—an unthinkable action. He could kick up a row and create a dust storm, and do whatever he liked with his comrades, and yet they loved him immensely.

The contrary nature that is so remarkably seen in Bhagavan Sri Krishna cannot be seen in anyone else. Whatever he did, and whatever he said, had this characteristic of a blending of contrary features which are not easily reconcilable. The first part of the Tenth Skandha of the Srimad Bhagavata occupies itself with these pranks of the child Krishna, and while every action of his was superhuman, he made it still worse by engaging himself in a dramatic performance called the Rasa Lila, which cannot be seen in the life of any other person in the world.

The Rasa Lila has many a meaning, as commentators would tell us—namely, it is the dance of the whole cosmos around the central pivot of the Absolute. The whole cosmic dance is demonstrated there. The feminine nature of the Gopis, which is the nature of the components of creation, is comparable to its counterpart, the centrality which is the Absolute. The Absolute Supreme Being does not evolve. Krishna was not a man, and the Gopis were not women; they were something transcendent. Therefore, the description of the Rasa Lila is a cure for the maladies of human nature, says Suka Maharishi.

Sri Krishna had a reason to behave in the way that is described in the first part of the Tenth Skandha of the Srimad Bhagavata, and he behaved in a different way altogether in the Uttarardha, or the second part of the Tenth Skandha. Bala Lila is the predominant theme of the first part of the Tenth Skandha. The maturity of a world-wise householder is depicted in his Dvarka Lila. Sri Krishna's whole life can be classified into three parts: the Vrindavana Lila, which is also called the Mathura Lila, the Dvarka Lila, and the Kurukshetra Lila.

In the Vrindavana Lila, Sri Krishna was a child, though he may be naughty, beautiful, enchanting, incomparably gracious, the sweetest, and the dearest of all. But in his Dvarka Lila, he became a mature gentleman of the world, and a statesman to some extent. After Krishna killed Kamsa, Kamsa's two queens, Asti and Prapti, repaired to their father's house in grief, and complained to him of the cause of their widowhood. Jarasandha, their father, was enraged, and attacked Mathura seventeen times, all of which were repelled by the forces of the Yadus. But it was too much for the residents of Mathura, and Sri Krishna thought it better to leave that place. He did not want to end Jarasandha, because he had many things to do through him. Balarama would have caught him and killed him on the spot, but Sri Krishna prevented him. He said, "Let him bring more forces. We will see to it later on." So, Jarasandha was allowed to live, and he was not destroyed.

Sri Krishna had innumerable associations, and we are told that he had multiple queens. Again, the divinity in him manifested itself, which contradicted his having many wives—namely, his being present with many people simultaneously. He had so many consorts, and he was as many forms. When Narada went to see how Sri Krishna could manage having so many queens, he went to one palace and found Sri Krishna was taking bath, and his queen was there.

"Oh, Narada! How are you? How did you come?" Krishna asked.

"My Lord! I am just grateful to you. I came for your darshan," replied Narada.

Narada was inquisitive as to what was happening with the other queens, and went to their palaces. Sri Krishna was there as well. In one palace he was taking his meal, in another he was receiving guests, in another he was performing a havan, and so on. Narada could not understand how Sri Krishna had appeared at all these places. Sri Krishna was present everywhere.

It is impossible to recount the many lilas in the Uttarardha in a short article. When the Kamsa Vadham was over, Sri Krishna sent Akrura to Dhritarashtra to enquire about the welfare of the Pandavas. He had not forgotten them. Sri Krishna had not seen either the Pandava brothers or the Kurus even once until the idea came to him to enquire about their fate, because he heard that they were about to be burnt in the lakshagraha.

So Akrura went there, and he advised Dhritarashtra, “Your Highness! You must be very impartial to the sons of Pandu also.”

Dhritarashtra pleaded his inability. “I am glad that Krishna has sent a message. Whatever you have said is perfectly right, I agree. But my sons are dear to me, and they are pressurising me to behave like this. I cannot follow Krishna’s advice because of love for my children.”

Hearing all this, Akrura felt it was useless to talk to Dhritarashtra. He left, and conveyed the news to Bhagavan Sri Krishna.

Sri Krishna completed one phase of his life entirely before he entered another phase. He entirely finished all the lilas of childhood before he entered into the householder life of Dvarka. The majestic good man and gentleman who was the ruler of Dvarka was altogether different from the little child in Vrindavana. But he had something else to do. His work was not over merely with the Vrindavana Lila and Dvarka Lila, where he lived a calm and quiet life of a householder, meeting people, blessing them, and helping them in any manner whatsoever. In this connection we are reminded of the blessing that he bestowed upon one of his old schoolmates, called Sudama.

The story of Sudama is touching indeed. He was utterly poor to the core, and was in rags. On the insistence of his wife, he trudged from Avanti, near Indore, through the deserts of Rajasthan to Sri Krishna's palace in Dvarka. The gatekeepers would not allow him in because of his ragged appearance, but when Sudama insisted that he was a classmate of Sri Krishna, they went and told Sri Krishna, "Somebody is standing at the gate like a beggar, and he says he is your classmate."

"Oh, I see!" said Sri Krishna. He ran and hugged Sudama and, to the horror of all, brought him into the palace and washed his feet.

"Ah! What have you brought me?" asked Sri Krishna.

Sudama, poor man, had brought nothing. He was ashamed to say anything. His wife had nothing to give him to offer when he went to have darshan of Sri Krishna, so she begged for a little beaten rice—chura—from neighbours, and tied it in a dirty old cloth, which he kept under his armpit. But he would not show it to Sri Krishna because he was dazzled by the glory of the palace and the wonderment of the entire atmosphere, so he hugged it tightly and said, "I have nothing."

"No, you must have brought something," said Sri Krishna.

He pulled out the small bundle, and it fell on a large plate. The little handful of beaten rice became a large heap that overflowed from the plate.

Then there was a beautiful conversation between Sri Krishna and Sudama.

Sri Krishna enquired, "How are you? I am seeing you after a long time. Is everything going on well with you?"

"Ah! Yes. Everything is well," replied Sudama.

He would not say why he had come. He was ashamed. He thought that Sri Krishna would know that it was due to his poverty. But Sri Krishna did not say anything about it. After giving Sudama a cosy bed to sleep in, Sri Krishna bid him farewell, giving nothing to him, not even a little gift as a memento, a token. Nothing was given.

Barehanded, helpless, the poor man had to walk back. Mentally he was cursing himself. “Why did I come here? He never asked me anything. I am not able to understand. Now what shall I tell my wife when I return?” But then he reconciled himself. “I understand very well why he did not talk to me on this matter. It is because he knows what the true welfare is for a person. Wealth is very bad. It binds a person, and he will get attached to it, and will never attain salvation. Money is not my welfare. Wealth is a cause of attachment. He has done a very wise thing. He has made me free from all attachment. Blessed be Sri Krishna! I am going as I came.”

When Sudama returned home, he could not find his hut. In its place there was a huge palace, lustrous like the sun, and a queen dressed in shining robes was standing in front. He did not understand. He thought he had missed his way and had entered the palace of some king.

“Mother!” he addressed that lady, “Do you know where that hut of Sudama lies, in what direction?”

She immediately said, “Oh, my dear! You don’t recognise me? I am your own wife. In one night, the whole thing transformed itself into this gorgeous palatial empyrean that you are seeing now. It is all the Lord’s greatness.”

Can we imagine a person building a palace in one night, by thought itself? Do we call it a superhuman feat, a divine feat, or a human action? Who, which human being, can do that? Can we consider Sri Krishna as a man at all? Was he a human being? No—it was the purna avatara, the Full Perfection that was manifest.

References:

1. Thompson, Richard L. (2007). *The Cosmology of the Bhagavata Purana 'Mysteries of the Sacred Universe*. Motilal Banarsi Dass Publishers. p. 10. ISBN 978-81-208-1919-1.

2. Dominic Goodall (1996), Hindu Scriptures, University of California Press, ISBN 978-0520207783,
3. Ravi Gupta and Kenneth Valpey (2013), *The Bhagavata Purana*, Columbia University Press, ISBN 978-0231149990,
4. Constance Jones and James Ryan (2007), *Encyclopedia of Hinduism*, Infobase, ISBN 978-0816054589,
5. Barbara Holdrege (2015), *Bhakti and Embodiment*, Routledge, ISBN 978-0415670708,
6. Robert Van Voorst (2007). *Anthology of World Scriptures*. ISBN 1111810745.
7. Ludo Rocher (1986), *The Puranas*, Otto Harrassowitz Verlag, ISBN 978-3447025225,
8. Swami Krishnananda, *The Glory of GOD*, A Summary of The Srimad Bhagavata Mahapurana
8. Richard Thompson (2007), *The Cosmology of the Bhagavata Purana 'Mysteries of the Sacred Universe'*, Motilal Banarsidass, ISBN 978-8120819191
9. Merriam-Webster's Encyclopedia of Literature (1995 Edition), *Article on Puranas*, ISBN 0-877790426, page 915
10. Alex Wayman (1974), Two Traditions of India: Truth and Silence Philosophy East and West, Vol. 24, No. 4, pages 389-403
11. Gopal, Madan (1990). K.S. Gautam, ed. *India through the ages*. Publication Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India.
12. Chatterji, Suniti Kumar. "The Eka-sarana Dharma of Sankaradeva: The Greatest Expression of Assamese Spiritual Outlook"
13. SN Sarma (1966), *The Neo-Vaisnavite Movement and the Satra Institution of Assam*, Gauhati University, ISBN 978-8173310263,

पुराणो में गेय गीतों के नाना प्रकार

डॉरमेश एस०प्रजापति
 आर्द्ध स कोलेज
 सतलासणा

सङ्गीत सदा ही साधना से साध्य होता है। पुराणों में सुन्दर गीतों को पुण्य का प्रभाव ही कहा है। मत्स्यपुराण में बताया है कि उत्तम अनन्, जल, गीत, अनुचर, मालाँ, चन्दन, रत्न और वहुमूल्य वस्त्र तो पुण्यकर्म का फल ही है -

वरान्नपानं गीतं च भृत्यमाल्यानुलेपनम्।
 रत्नवस्त्राणि मुख्यानि फलं पुण्यस्य कर्मणः ॥१

पुराणों में सङ्गीत के प्रति अनेक वचन प्राप्त होते हैं। ईश्वरीय तत्त्व के प्रति जिज्ञासा पुराणों के श्रवण से भलीभाँति जगाई जा सकती हैतो सङ्गीत से ईश्वर की प्रसन्नता का अनुभव किया जा सकता है। इसीलए पद्मपुराण में कहा गया है कि यदि हरि को प्रसन्न करने का मन में सङ्कल्प हो तो सभी मनुष्यों को निरंतर श्रीकृष्ण के अङ्गभूत पुराणों का श्रवण करना चाहिए -

तस्माद्यदि हरे: प्रीतेरुत्पादे दीयते मतिः ।
 श्रोतव्यमनिशं पुम्भिः पुराणं कृष्ण रूपिणः ॥२

फिर, पुराण तो स्वयमेव गेय कहे गए हैं। वेद व्यास का मत है कि जो वेदों में नहीं देखा गया जो स्मृतियों में नहीं देखा गया और जो दोनों में नहीं देखा गया हो वह पुराणों में गाया जाता रहा है -

यन्न दृष्टं हि वेदेषु न दृष्टं स्मृतिषु द्विजाः ।
 उभयोर्यन्न दृष्टं च तत्पुराणेषु गीयते ॥३

पुराणों में गेय सङ्गीत का स्पष्ट स्वरूप तो मिलता नहीं है किन्तु कई स्थानों पर गेय स्तुतियों स्तवनों के पाठ अवश्य मिलते हैं। ये छन्दोबद्ध होते हैं और निश्चित ही गेय हैं। पद्मपुराण ब्रह्मवैवर्तपुराण मार्कण्डेयपुराण ब्रह्मपुराण लिङ्गपुराण आदि में कई स्तोत्र स्तवन प्रार्थना वन्दना आदि मिलते हैं।

देवी भागवतपुराण में इनका अनेकत्र प्रयोग हुआ है जिसके आधार पर इनकी विशेषताओं को जाना जा सकता है -

स्तवन :

देवगणों द्वारा अपनी विशिष्ट कार्य सिद्धि के बाद दिव्यशक्ति की महिमा में किया जाने वाला गान स्तवन होता है। पुराणकार ने समस्त देवतागणों द्वारा अन्तरिक्ष में स्थित होकर देवकार्य सिद्ध करने वाली अद्भुत स्वरूपिणी देवी का निर्भीकतापूर्वक स्तवन किया। ४ इसमें नमस्कार एवं के साथ-साथ बल कौशल की अतिरिक्त के साथ प्रशंसा भी होती है। इनमें विशेषण सहित एकाधिक नामों का प्रयोग भी होता है। जैसे पुराणकार ने विश्वेश्वरि प्राणस्वामिनी देवी आदिदेवस्वरूपिणी विश्ववन्द्ये आदि विशेषणोक्त नामों का प्रयोग किया है।

प्रार्थना :

वर-याचना अथवा कामना प्रकट करने के अर्थ में कहे जाने वाले वचन के लिए पुराणकार ने प्रार्थना शब्द का प्रयोग किया है। ५

स्तुति:

किसी विशिष्ट विभूति प्रभावित होकर उसके बड़प्पन के लिए गेय वचनावली स्तुति होती है। अप्सराओं ने मुनियों की स्तुति के सन्दर्भ में यह भाव प्रकट किया है। ६ इसी प्रकार प्रसन्न हुए इन्द्रादि देवताओं द्वारा जगदम्बा की औहैतुकी कृपाके फल स्वरूप किया गया पाठ भी स्तुति संज्ञक है। ७

यशोगानः:

स्तुति के साथ ही पुष्पवृष्टि करते हुए जय निनाद करना यशोगान कहा गया है। पुराणकार ने यशोगान के बीच दुन्दुभियों के वादन का भी संकेत किया है। यह जयकारा बारम्बार किया जाता है। ८ पुराणकार ने किन्नरों द्वारा देवी के यशोगान का वर्णन किया है। ९ समराङ्गण का रूधिर से सींचकर वहां यशोगान से युक्त सुदृढ यश - स्तम्भ ० कीर्तिस्तंभ०जयस्तंभ स्थापित करने का सन्दर्भ भी इस पुराणकार ने दिया है। १०

इस प्रकार गेय संगीतादि के पौराणिक रूपोंको जाना जा सकता है किन्तु यह अवश्य है कि इसका कोई लौकिक स्वरूप अवश्य ही रहा होगा जैसा कि कूर्मपुराण में आया है -

गायन्ति लौकिकैगानैदैवतानि नराधिप ।११

इसके विपरीत पुराणकारों को गीतों का शास्त्रीय स्वरूप ही अभीष्ट रहा है।

वन्दना:

ब्रह्मपुराण में वन्दना की परम्परा आई है। वन्दना का सामान्य अर्थ किसी की आराधना करना है। शब्दकोषों में प्रणाम को इसका पर्याय कहा गया है और विष्णुधर्मोत्तरपुराण में इसे अभिवादन के अर्थ में लिया गया है - **अभिवाद्य जगन्नाथं कृतार्थश्च तथा भवेत्। नमस्कार क्रिया तस्य प्रणामं देवस्य सर्वान् कामनवाप्नुयात्॥ १२**

पादोत्तरखण्ड के शिवपार्वती संवाद में इसे घोडशाधभवित्त के अन्तर्गत एक क्रित के अङ्ग के रूप में स्वीकारा गया है। घोडश भवित्त के अङ्ग है -

आद्यं तु वैष्णवं प्रोक्तं शङ्खचक्राङ्कनं हरे ।
धरणश्चोदूर्च्वपुड्डाणां तन्मंत्राणां परिग्रहः ॥
तुलसीरोपणं विष्णोर्देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।
भवित्तः घोडशाधा प्रोक्ता वृन्धविमुक्तये ॥१३

ब्रह्मपुराणकार ने कई स्थानों पर वन्दना की चर्चा की है। पुराणकार ने गणपति की वन्दना निम्न छन्दों में की है जो गेय है -

यः सर्वकार्येषु यदा सुराणामपीशविष्णवम्बुजम्भवानाम् ।
पूज्यो नमस्यः परिचिन्तनीयस्तं विघ्नराजं शरणं व्रजामः ।
यो मातरं सरसैर्नृत्यगीतैस्तथाऽभिलाषैरखिलैर्विनोदेः ।
संतोषयामास तदातितुष्टं तं गणेश शरणं प्रपद्ये ॥१४

अर्थात् - सदा सब कार्यों में सम्पूर्ण देवता तथा शिव विष्णु और ब्रह्माजी भी जिनका पूजन नमस्कार और चिन्तन करते हैं उन विघ्नराज गणेश की हम शरण ग्रहण करते हैं। जिन्होंने अपने सरस संगीत नृत्य समस्त मनोरथों सिद्धि तथा विनोद के द्वारा माता पार्वती को पूर्ण संतुष्ट हृदय वाले श्री गणेश की हम शरण लेते हैं।

वैदिक सूक्तः

पुराणों में स्वस्तिवाचन के अतिरिक्त अन्य जो वैदिक सूक्त मिलते हैं वे भी गेय की कोटी में ही लिए जा सकते हैं। मन्त्रों का भी गेय रूप से ही पाठ किया जाता था।

इनमें मुख्य हैं - शतरुद्र शतरुद्रिय गर्भोपनिषद् नीलरुद्रोपनिषद् रुद्रसूक्त विष्णुसूक्त श्रीसूक्त जीवसूक्त मधुब्राह्मण छान्दोग्य द्वादशरुद्रिय पवमानीसूक्त शाकूनसूक्त जाबालोपनिषद्। अनेकत्र

सूक्तादि की तरह ही संहीता ब्राह्मण सूक्तोक्त मंत्रों का निर्देश भी मिलता है। पुराणों में ये मन्त्र प्रतीकों के साथ मिलते हैं।

पुराणकारने कहा है कि ऋग्वेद के पाठक होत्रा यजुर्वेद के पाठक अध्वर्यु सामवेद के गायक उद्गाता और अथर्ववेद के पाठक ब्रह्म उपद्रष्टा कहे जाते हैं। ४५ यही मान्यता विष्णुपुराण में भी आई है - आधर्येवं यजुर्भिस्तु ऋग्भिर्होत्रं तथा मुनिः । ओदूगात्रं सामाभिश्क्रेत् ब्रह्मत्वं चाप्यर्थर्वमिः ॥५६

पद्मपुराण में आरती को भी गाने का निर्देश दिया गया है। सर्वमासविधि के अन्तर्गत पाँच प्रकार के वाद्यों के वादन के साथ ही आरती करने का सन्दर्भ है - पञ्चवादित्रनिर्चौरैः कुर्यादरातिंकं बुधः। यामे यामे तथा देवि पूजनीयः प्रयत्नतः ॥५७ देवीभागवत् में भ्रामरी देवी की अनेकविधि स्तोत्रों से आराधना प्रसङ्ग में सस्वर वेदपाठ के साथ ही गन्धर्वों द्वारा आलापचारी करने आकाश में दुन्दुभि वादन अप्सराओं के नर्तन और मृदङ्ग ढोल वीणा ढाक डमरू घण्टा और शङ्ख आदि वाद्यों की ध्वनि होने का वर्णन आया है ५८ जिससे स्पष्ट होता है कि पौराणिककाल तक वेदपाठ के साथ सङ्गीत के तीनों अङ्गों का भी प्रयोग स्वीकृत था।

पादटीप:

१ मत्स्यपुराणम् २१२ १५-१६	१० देवीभागवतपुराणम् ५ १४ २७
२ पद्मपुराणम् सर्ग ६२ ६२	११ कूर्मपूराणम् १ २८ २४
३ स्कन्दपुराणम् ७ १२ - ९२	१२ विष्णुधर्मोत्तर ३ ३४१ १००-१०१
४ देवीभागवतपुराणम् ५ ३० ५०	१३ पद्मोत्तरखण्ड २२४ २३-२६
५ देवीभागवतपुराणम् ५ २७ १६ - १७	१४ ब्रह्मपुराणम् ११४ ६-१६
६ देवीभागवतपुराणम् ४ ६ ४०	१५ मत्स्यपुराणम् २३ २०
७ देवीभागवतपुराणम् ५ १९ १ - २१	१६ विष्णुपुराणम् ३ ४ १२
८ देवीभागवतपुराणम् ५ १८ ५६	१७ पद्मोत्तरखण्ड ८३ २८
९ देवीभागवतपुराणम् ५ १६ ५२	१८ देवीभागवतपुराणम् ९ १३ १२० १२२

હિન્દી નાટકો મેં પાત્ર વૈવિધ્ય

ડૉ. વિનોદચંદ્ર ગણેશભાઈ ચૌધરી

હિન્દીવિભાગ

આધુનિક હિન્દી સાહિત્ય તમામ વિધાઓ મેં વિકસિત હોતા રહા હૈ | ઇતના હી નહીં પ્રત્યેક વિધા મેં ભી વહ વહ બહુમુખી શાખાઓ મેં વિકાસ કરતા રહા હૈ | યહું હમ નાટક કી બાત કર રહે હૈ તો નાટક ભી કથ્ય કે ક્ષેત્ર મેં તથા શિલ્પ કે ક્ષેત્ર મેં કર્ડ નવીનતાએ લેકર ચલા હૈ | કથ્ય ઔર શિલ્પ દોનો ક્ષેત્ર મેં નાટક પાશ્ચાત્યીકરણ કે પ્રભાવ મેં આગે બઢતા રહા હૈ | મૂલ ભારતિય આદિ નાટક નિમ્ન વર્ગ કે મતલબ શ્રમિક, સેવક, દલિત, સત્તા સે જુડી નારી કો છોડ સારા નારી જગત આદિ કો મુખ્ય પાત્ર એવમ ઉનકી મુખ્ય કથાવસ્તુ કો લેકર કબી નાટક નહીં રચે ગએ | જબકિ આધુનિક કાલ મેં ઉપરોક્ત સારે સમૂહોં કો હી નાટકો મેં મુખ્ય પાત્ર એવમ ઉનકો કેંદ્ર મેં રખકર કથાવસ્તુ કા ગઠન કરને વાલે નાટકો કી સંખ્યા બહુત હૈ | મૈ યહું ઉપરોક્ત વિવિધ સમૂહોં મેં સે નિમ્નવર્ગ કો કેંદ્ર મેં રખકર લિખે ગએ નાટકો કી ચર્ચા કરના ચાહતા હું | આધુનિક કાલ મેં કર્ડ રચનાકારોં ને નિમ્નવર્ગ-કેંદ્રીય નાટક લિખે હૈ | ઇનમે સે મૈ કુછ મહત્વપૂર્ણ નાટકો કી બાત યહું રખના ચાહતા હું | જિસમે 'ડા. એન. કે. સિંહ' ઔર 'લાદન મૈદોલા' કા લિખા 'કઠૌતી મેં ગંગા', 'એન. આર. સાગર' કૃત 'અંતિમ અવરોધ', 'ભીષ્મ સાહની' કૃત 'કબીરા ખડા બાજાર મેં', આદિ મુખ્ય હૈ |

'કઠૌતી મેં ગંગા' મધ્યકાલીન ભારતિય સંત 'રૈદાસ' પર આધારિત હૈ | 'રૈદાસ' ચમાર જાતિ થે ઔર ઉનકે સમય મેં ઉન્હેં નિમ્ન વર્ગ-કોટિ કા માના જાતા થા | ઉનકા ઉસ

વक्त मंदिर में दर्शन करना या सबके साथ पढाई करना भी अवैध माना जाता था | फिर भी निम्न वर्ग-जाति में पैदा होने के बावजूद भी रैदास महान संत हुए यह बड़े आश्चर्य की बात है | रैदास के समय निम्न जाति के लोगों को अपने घर में भी ईश्वर को भजने की छुट नहीं थी | काफी दुखी होकर रैदास को कहना पड़ा है-

“हरी को भजै सो हरी का होय

जात पांत पुछै नहीं कोय |”¹

‘रैदास’ के साथ उस वक्त बहुत अन्याय हुआ है | लोग उनके साथ भोजन तक नहीं करते थे | इतना ही नहीं संत सिध्ध होने के बाद भी उनका सही उपदेश का विरोध होता था | ‘रैदास और कबीरदास दोनों ही निम्न जाति में पैदा हुए थे अलबत्त इनको अपनी जाति के कारण बहुत ही अपमानित होना पड़ा है | यहाँ तक की कबीर और रैदास कभी उपदेश देते तो भी उनके सामने निम्न जाति का प्रश्न आ जाता | उनका उपदेश देना पाप समजा जाता था अगर वे अपनी बातों पर अड़े रहते तो उन्हें अपनी सच्चाई साबित करनी पड़ती |”² इस क्रम में दूसरा महत्वपूर्ण नाटक है-एन. आर. सागर कृत ‘अंतिम अवरोध’ | सागरजी शसक्त नाट्यकार के साथ एक अच्छे कवि भी है | ‘अंतिम अवरोध’ के अलावा ‘लाजवंती और दूसरा पक्ष’ नामक नाट्य-संग्रह भी है | इस नाटक में लेखक ने एक ऐसे पात्र के चरित्र को न्याय देने की कोशिश की है, जिसे ‘महाभारत’ में ‘वेदव्यास’ ने उचित न्याय नहीं दिया है | नाटक में सागर जी ने पांडु-पुत्र ‘अर्जुन’ और ‘चित्रांगदा’ (मणिपुर की महारानी) के पुत्र ‘ब्रभुवाहन’ की बात मुख्य रूप में की है | इस नाटक के बारे में विवाद भी है की यह दलित नाटक नहीं है, क्योंकि कहीं भी इसकी भनक नहीं लगती | नाटक के चतुर्थ द्रश्य में अर्जुन ब्रभुवाहन को उच्च राजवी मानने से इंकार करता है | यह एक बात है की, शायद ब्रभुवाहन निम्न जाति हो | लेकिन वह दलित है ऐसा कही प्रतीत नहीं होता |

जब यज्ञ का घोड़ा ब्रभुवाहन बांध देता है तब यह न्याय होता है- “यज्ञ का अश्व पकड़ने की धृष्टता करने वाले ब्रभुवाहन अपने अपराध की क्षमा याचना करते हुए अश्व लौटा डॉ और प्रायश्चित के रूप में मणिपुर का राजमुकुट समाट की सेवा में प्रस्तुत करो ।”³ यहाँ सीधे रूप में नहीं किन्तु नाट्यकार ने “राजमुकुट समाट की सेवा में लौटा दो” कहकर यह चित्रित किया है कि उच्चवर्ण का कितना अधिक बल है तुम अभी नहीं जानते । बादमें दोनों के सेनापतियों के बीच युद्ध होता है । अर्जुन की हार होती है, फिर ‘अर्जुन’ माता ‘चित्रांगदा’ और पुत्र ‘ब्रभुवाहन’ दोनों का स्वीकार करता है और नाटक का सुखद अंत होता है ।

इस क्रम एक नाटक की मैं चर्चा करना चाहूँगा, वह है ‘भीष्म साहनी’ का बहु चर्चित नाटक ‘हानुश’ । इस नाटक का मुख्य पात्र ‘नहुश’ चूंकि दलित या निम्न वर्ग-जाति का नहीं है । किन्तु वह पद-दलित जरूर है जिसकी हमेशा से सत्ता या शासन के द्वारा उपेक्षा की गई है । उसके आविष्कार की पुरे राज्य में चर्चा है, इसके कारन उसे मानसन्मान भी मिला है, दरबारी भी बना दिया है और आर्थिक सहायता भी मिल रही है । किन्तु उस पर उसके आविष्कार ‘घड़ी’ बनाने के भेद को दुसरे राज्य में भेजने का आरोप भी है । लेकिन इससे पहले ‘हानुश’ फिर कभी दूसरी घड़ी न बना सके इसलिए इसकी दोनों आँखें निकाल देने का फरमान जारी किया जाता है । जिसकी सजा के रूप में उसकी आँखें फोड़ने के आदेश का पालन किया जाता है । यहाँ एक व्यंग्य वाक्य हमें जकजोरता है- “...याद रहे की हानूश अब राज-दरबारी है । पुरे अदब-कायदे से इसके साथ बर्ताव किया जाए ।”⁴ यहाँ कोई चाहे कितना ही महत्वपूर्ण व्यक्ति क्युं न हो वह निम्न या पद-दलित या दलित है तो उसके साथ अन्यायपूर्ण व्यवहार होने की सम्भावनाए बढ़ जाति है । भीष्म जी ने हानूश नाटक के जरिए यह सिद्ध किया है । उपरोक्त नाटकों को छोड़कर और कई निम्न-

વર્ગીય પાત્રોં સે સબંધિત એકાંકી ભી હિંદી સાહિત્ય મેં ઉપલબ્ધ હૈ, લેકિન ઉસકી ચર્ચા કરના મેરા આશય નહીં હૈ |

સન્દર્ભ સૂચિ:

- ૧ કઠૌતી મેં ગંગા, ડા. એન. કે. સિંહ, પૃ. ૪૬
- ૨ હિંદી દલિત સાહિત્ય, મકવાણા જિતુભાઈ બાબુભાઈ, પૃ. ૨૪૨
- ૩ અંતિમ અવરોધ, ડા. એન. આર. સાગર, પૃ. ૨૩
- ૪ હાનૂશ, ભીષ્મ સાહની, પૃ. ૧૭

ચાણક્ય - સમાજશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ

ડૉ. સંગીતા પટેલ

આસી. પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ,

સમાજવિદ્યા ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી

❖ પ્રસ્તાવના

જ્ઞાન અખંડ છે એ નિયમે વિવિધ વિષયો પરસ્પર જોડાયેલા છે. સમાજશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર બંને સામાજિક વિજ્ઞાનોના અભ્યાસનું કેન્દ્ર સમાજ છે. ભારત અને વિશ્વના વિવિધ દેશોમાં આચાર્ય ચાણક્યનું અર્થશાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ છે. પ્રસ્તુત લેખમાં આચાર્ય ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્ર વિષયક વિચારો, નીતિવિષયક વિચારો તથા રાજનીતિ વિષયક વિચારોને સમાજશાસ્ત્રની વિભિન્ન વિભાવનાઓ તથા સિદ્ધાંતો સાથે જોડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે તથા બંને વચ્ચેની સામ્યતા દર્શાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

❖ આચાર્ય ચાણક્યનો સંક્ષિપ્ત પરિચય

ચાણક્યનો સમય ઈ.સ.પૂર્વે ૨૭૫-૩૦૦ નો મનાય છે. ખૂબ નાની વયથી તેમણે અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. ભારતની સુપ્રસિદ્ધ તક્ષશિલા વિશ્વવિદ્યાલયમાં અર્થશાસ્ત્રના મુખ્ય અધ્યાપક હતા. મહાન શિક્ષક તરીકે આજે પણ વિશ્વ તેમને યાદ કરે છે. મૌર્યવંશની સ્થાપનામાં તેમનો સિંહફાળો હતો. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ચાણક્યના જન્મ, જન્મ સ્થળ, તેમની રચનાઓ, કૌટિલ્ય અને ચાણક્ય એક છે કે અલગ વ્યક્તિઓ? વગેરે અંગે અનેક મતમતાંતરો પ્રવર્ત્તે છે. પરંતુ પ્રસ્તુત અભ્યાસ આ બધા મતોને બાજુ પર મૂકી ચાણક્યના સામાજિક

પ્રદાનને તપાસવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

❖ અભ્યાસના હેતુઓ

- ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્ર વિષયક, નીતિશાસ્ત્ર વિષયક તથા રાજનીતિશાસ્ત્ર વિષયક વિચારો જાણવા.
- ચાણક્યના વિચારોને સમાજશાસ્ત્રની કેટલી વિભાવનાઓના સંદર્ભે સમજવા.
- ચાણક્યના સ્વીઓ અંગેના વિચારોનું સામાજિક વિશ્લેષણ કરવું.

❖ માહિતીનું એકત્રીકરણ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં માહિતીના દ્વૈતિક સ્વોતોનો ઉપયોગ કર્યો છે. ચાણક્ય વિષયક પુસ્તકો, અભ્યાસ લેખો, દસ્તાવેજો વગેરેને આધારે માહિતી એકત્રીકરણ કર્યું છે. ઉપરાંત ડૉ. ગૌરાંગ જાની, ડૉ. હરિગોપાલ, ડૉ. કિશ્શમોહન પાંડે વગેરે વિષય નિષ્ણાંતો સાથેની ગણન મુલાકાતને આધારે માહિતી મેળવી છે.

❖ માહિતીનું વિશ્લેષણ

સમાજશાસ્ત્ર એટલે સામાજિક કિયા, સામાજિક આંતરકિયા, સામાજિક સંબંધો, સામાજિક રચના, સામાજિક સંસ્થાઓ, સામાજિક સમસ્યાઓ વગેરેનો અભ્યાસ કરતું શાસ્ત્ર. ટૂંકમાં સમાજના સામાજિક પાસાંનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરતું શાસ્ત્ર એટલે સમાજશાસ્ત્ર.

સમાજશાસ્ત્રની મૂળભૂત વિભાવનાઓમાં સામાજિક ધોરણો, સામાજિક મૂલ્યો, સામાજિક કિયા, સામાજિક આંતરકિયા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અહીં સામાજિક ધોરણોના સંદર્ભમાં જોઈએ તો ‘વ્યક્તિના વર્તનના માપદંડો’ એટલે સામાજિક ધોરણો. એટલે કે ધોરણો સમાજમાં

વ્યક્તિના વર્તનને માર્ગદર્શન આપે છે. ચાણક્યના આર્થિક, રાજનૈતિક વગેરે વિચારોમાં રાજથી શરૂ કરી માતા-પિતા, સંતાનો, પલ્લી, મિત્ર, શિક્ષક વગેરે તમામ દરજાઓમાં વ્યક્તિના વર્તનને માર્ગદર્શિત કરે છે. સામાજિકરણની પ્રક્રિયામાં જે બાબતો વ્યક્તિને શીખવવામાં આવે છે તે ચાણક્યએ વિવિધ સૂત્રો રૂપે આપી છે.

દા.ત.

“If the rulers are righteous, people are righteous. If they are sincer, people are also sincer. like ruler like people.”

“One should not argue with intelligent, the foolish, friends, teacher and the beloved.”

ચાણક્યને આજે આપને મહાન શિક્ષક, પ્રસિક અર્થશાસ્ત્રી તરીકે યાદ કરીએ છીએ. પરંતુ એક સમાજશાસ્ત્રી તરીકે તેમણે મહત્વની ભૂમિકા અદા કરી છે.

સમાજશાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતોના સંદર્ભમાં ચાણક્યના વિચારો જોઈએ તો પ્રશિષ્ટ સમાજશાસ્ત્રી કાર્લ માર્ક્સે ઐતિહાસિક ભૌતિકવાદનો સિદ્ધાંત આપ્યો છે તેમાં પાયાનું રચનાતંત્ર અને માળનું રચનાતંત્ર વિભાવના આપી છે તથા આર્થિક બાબતો સમગ્ર સમાજને નિયંત્રિત કરે છે એવી રજૂઆત કરવામાં આવી છે. ઉત્પાદનના સાધનોની માલિકીને મહત્વ અપાય છે તથા સમગ્ર સમાજમાં બેજ વગ્રો hases અને have not. પરંતુ જેમ-જેમ સમાજનો વિકાસ થતો ગયો તેમ-તેમ માત્ર આર્થિક બાબતો કે બે જ વગ્રોને સ્થાને અનેક વગ્રો ઊભા થયા. વ્યક્તિની સામાજિક પ્રતિષ્ઠાનું મહત્વ પણ વધ્યું. સમાજશાસ્ત્રમાં અનેક વિદ્વાનોએ માર્ક્સના સિદ્ધાંતનું વિવેચન કર્યું. આ બધાના સંદર્ભમાં ચાણક્યના આર્થિક વિચારો જોઈએ તો,

"Chanakya envisioned a society where the people are not running behind material pleasures. Control over the sense organs is essential for success in any endeavor. Material pleasure and achievements are always secondary to the spiritual development of the society and country at large."

સમાજમાં ધર્મ અંગે કાર્લ માર્કસ, એમિલ દર્ખીએન્મ, મેક્સવેબર વગેરેએ અભ્યાસો કર્યા છે. કાર્લ માર્કસના મતે 'ધર્મ એ અફીણ છે જે સમાજની વ્યક્તિઓને નશામાં રાખે છે.' એમિલ દર્ખીએન્મના મતે, 'ઈશ્વરનું સર્જન સમાજે કર્યું છે.' મેક્સવેબરે 'Protestant ethic and spirit of capitalism' અંતર્ગત વિશ્વના વિવિધ ધર્મોનો અભ્યાસ રજૂ કર્યો છે. ધર્મના સંદર્ભમાં ચાણક્યના વિચારો જોઈએ તો 'God is not present in idols. Your feelings are your God. The Soul is your temple.' એટલે કે ધર્મ માત્ર આદર્શ નહિ પરંતુ વ્યવહારમાં હોવો જોઈએ. સાથે-સાથે વ્યક્તિઓની વિવિધ ભૂમિકા સાથે ધર્મને જોડ્યો છે. દા.ત. પ્રજાનું રક્ષણ એ રજાનો ધર્મ છે, વિદ્યાદાન એ ગુરુનો ધર્મ છે. વિદ્યારૂપી ઔષધિઓનો સંગ્રહ કરવો એ વિદ્યાર્થીનો ધર્મ છે, બાળકને શિક્ષણ આપવું એ માતા-પિતાનો ધર્મ છે વગેરે. આમ, ધર્મ સાથે વ્યક્તિના દરજા અને ભૂમિકાને જોડી સામાજિક માળખાની સુગ્રિથિત કાર્યાત્મકતા ચાણક્યે રજૂ કરી છે જેમાં તેમનો સમાજશાસ્ત્રીય ક્રષ્ણકોણ વ્યક્ત થાય છે.

એકં એવ અક્ષરં યસ્તુ ગુરુ: શિષ્ય પ્રબોધયે
પૃથટયાં નાસ્તિ તદ્દ્રવ્યં યદ્દ્રત્વા ચ આનૃણી ભવતઃ ।

❖ સ્ત્રીઓનું સમાજશાસ્ત્ર અને ચાણક્ય :

Women Sociology, Gender, Sociology અંતર્ગત સમાજશાસ્ત્રમાં સ્ત્રીઓનું સામાજિક સ્થાન, સ્ત્રી સશક્તિકરણ, સ્ત્રીઓના સામાજિક સ્થાનમાં આવેલ પરિવર્તન વગેરેનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. નારીવાદી પરિપ્રેક્ષ્ય અંતર્ગત સ્ત્રીઓની પરિસ્થિતિ પાંજરામાં પૂરાયેલા પક્ષી જેવી હતી એવી રજૂઆત કરવામાં આવી છે. આવો જ કંઈક રજૂઆત ચાણક્યના સૂત્રમાં જોવા મળે છે.

કવચ : કી ન પશ્યયન્તિ કિ ન કુર્વન્તી યોષિત: ।

મદ્યપા: કિ ન જલપન્તિ કિ ન ખાદ ખાદિન્ત વાયસા:

વિનયં રાજપુત્રે ભ્ય: પાણ્ડતે ભ્ય: સુ ભાષિતમ ।

અનૃત ધૂતકારે ભ્ય: સ્ત્રીભ્ય: શિક્ષોત કૈ તવમ ॥

ચાણક્યના ઉપરોક્ત સૂત્રમાં સ્ત્રીઓનો નિમન સામાજિક દરજ્જો સ્પષ્ટ થાય છે. ચાણક્યના સ્ત્રીઓ અંગેના આ પ્રકારના દ્રષ્ટિકોણના મૂળમાં જે-તે સમયનો પુરુષપ્રધાન સમાજ અને સામાજિક વ્યવસ્થા હોઈ શકે. જો કે સમાજમાં સ્ત્રીઓના નિમન સામાજિક દરજ્જા અને શોષણનો વિરોધ પણ તેમણે કર્યો છે.

“Laws of the state should be the same for all, irrespective of the person who is involved in the case. Distitute women should be protected by the society because they are the result of social exploitation and the uncouth behavior of men.”

❖ અભ્યાસનું મહત્વ :

ઇ.સ. પૂર્વે ૩૦૦માં ચાણક્ય દ્વારા જે અર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રની રચના થઇ તે

પ્રવર્તમાન સમયમાં પણ એટલી જ ઉપયોગી છે. આજે પણ રાજ્યશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, મેનેજમેન્ટ વગેરે વિષયોમાં ચાણક્યના વિચારો સમાવિષ્ટ છે. સમાજશાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ ૧૮ મી સઈમાં પશ્ચિમના દેશોમાં થયો. પ્રશિષ્ટ સમાજશાસ્ત્રીઓ (ઓગાષ કોમ્પ્ટ, કાર્લ માર્ક્સ, મેક્સ વેબર, એમિલ દર્ખાઈમ વગેરે) અને સમાજશાસ્ત્રની પાચાની વિભાવનાઓનું પ્રતિબિંબ ચાણક્યના વિચારોમાં જોઇ શકાય છે. એટલે કે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ચાણક્યની રચનામાં ઈ.સ. પૂર્વે ૩૦૦ માં જે ૨જ્ઞઆત થઇ તે ૧૮મી, ૧૯મી સઈમાં સમાજશાસ્ત્રમાં વૈજ્ઞાનિક, સૈધ્ધાંતિક રીતે થઇ એમ કહી શકાય. એટલે કે આંતરવિદ્યાકીય દ્રષ્ટિએ પ્રસ્તુત અભ્યાસ લેખનનું મહત્વ રહેલું છે.

❖ અભ્યાસની મર્યાદા :

પ્રસ્તુત અભ્યાસ લેખમાં ચાણક્યના વિચારોને સમાજશાસ્ત્રની મર્યાદિત વિભાવના અને માત્ર પ્રશિષ્ટ સમાજશાસ્ત્રીઓના વિચારો સાથે જોડ્યા છે. આ એક મર્યાદા છે. ચાણક્યના બધા વિચારોનું સામાજિક વિશ્લેષણ કરવામાં નથી આવ્યું તે પણ અભ્યાસની એક મર્યાદા છે.

❖ Research Gap :

ચાણક્યના નીતિશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને રાજ્યશાસ્ત્ર ત્રણેય વિષયના વિચારોને અલગા તારવી સમાજશાસ્ત્રની જુદી-જુદી શાખાઓ સાથે જોડી અભ્યાસ કરી શકાય. વૈજ્ઞાનિક રાજકારણ અને ચાણક્યના વિચારોનું સામાજિક વિશ્લેષણ પણ કરી શકાય. ચાનાક્યાનું શિક્ષણક્ષેત્રે પ્રદાન અને સામાજિક નિસબ્ધત સંબંધી અભ્યાસ કરી શકાય.

❖ સંદર્ભ સૂચિ

૧. V. K. Subramaniam, Maxims of Chanakya : Kautilya, Abhinav Publications : Miles Devis, The Political Ethics of Chanakya Pandit
૨. પ્રો. શ્રીકાંત પ્રસ્તુત ચાણક્યનીતિ એવં કौટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર, બી. એણ્ડ એસ. પબ્લિસર્શ, નई દિલ્હી
૩. જેન્ડર અને સમાજ, ડૉ. ચંદ્રિકા રાવલ, પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ
૪. સમાજશાસ્ક્રીય સિધ્યાંતો, ડૉ. વાય. એ. પરમાર, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ.
૫. સમાજ વિજ્ઞાન શાખકોશ, ડૉ. વિદ્યુત જોષી, અક્ષર પ્રકાશન, અમદાવાદ
૬. www.ethicalvaluesinvedas.blogspot.com
૭. www.speakingtree.in

શુદ્ધક રચિત મૃચ્છકટીકમાં કલાવૈવિધ્ય

ડૉ. રઘુભાઈ કાનજીભાઈ પટેલ
સંસ્કૃત વિભાગ
ધી કે.એન.એસ.બી.એલ.આર્ટ્સ
એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, એરાલુ.

માનવજીવનમાં કલાનું વિશેષ મહત્વ છે. કલા અને જીવન બંને એકબીજાના પુરક છે.

ડૉ. ચિત્રા શર્માના મતે કલા અને જીવનના સહયોગથી જ કલાકાર સજીવ કલાકૃતિનું સર્જન કરે છે.^૧

ભર્તૃહરીએ પણ માનવ માટે કલાના જ્ઞાનની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે. નીતીશતકમાં કલાનું મહત્વ બતાવતા કહે છે કે સાહિત્ય, સંગીત અને કલાથી રહિત માનવ પૂંછડા વગરના પણ જેવો છે.^૨

ડૉ. ચિત્રા શર્મા કહે છે કે જેમ શારીરિક તૃપ્તિ માટે અજ્ઞાની જરૂરિયાત હોય, તેમ માનસિક તૃપ્તિ માટે કલાની જરૂરિયાત હોય.^૩ પ્રસ્તુત નાટક મૃચ્છકટીકમાં શુદ્ધકે સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર, મૂર્તિ, તથા સ્થાપત્ય જેવી વિવિધ કલાઓનું નિરૂપણ કરેલું હોય.

પ્રત્યેક યુગમાં સાહિત્યનું સર્જન થતું રહે છે. મૃચ્છકટીક એ સાહિત્યકલાના પ્રકાર પૈકીનું એક અજોડ પ્રકરણ હોય. તત્કાલીન સાહિત્યમાં પ્રાકૃતને વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવતું હતું. તેમજ કાવ્યના ગાંધી અને પદ્ય બજો સાહીત્યસ્વરૂપોની એકસમાન ગતિ હતી. સાહિત્યકારો અને વિદ્વાનોને સમાજમાં વિશેષ સ્થાન પ્રાપ્ત થતું હતું. સાહિત્યાનુરાગી કવિ, ભાટ કે ચારણાને જીવનપર્યંત રાજ્યાશ્રય અને માન-મોખો પ્રાપ્ત થતા હતા.

લલિતકલાઓમાં સંગીતકલાનું પણ અનેકું મહત્વ હોય. વાત્સાયનના મતાનુસાર સંગીતના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર માનવામાં આવે છે : (૧) ગીત, (૨) વાદ્ય અને (૩) નૃત્ય.^૪ મૃચ્છકટીકના અધ્યાનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તત્કાલીન સમાજમાં ગીત, વાદ્ય અને નૃત્ય ત્રણોએ સંગીતકલાઓનું

પ્રચલન હતું. તે સમયે ગીતના મુખ્ય બે ભેદ પ્રચલિત હતા. (૧) શાસ્ત્રીયગીત અને (૨) લોકગીત. શાસ્ત્રીયગીત નિયમબદ્ધ હતું. તેનું ગાન કરતી વખતે શાસ્ત્રોમાં બતાવેલા તમામ નિયમોનું ધ્યાન રાખવું પડતું હતું. મૃચ્છકટીકમાં પ્રસિદ્ધ ગાયક તરીકે રેભીલનું પાત્ર જોવા મળે છે. ચારુદત અને મૈત્રેયના સંવાદ દ્વારા આપણને એ ખ્યાલ આવે છે કે રેભીલ શાસ્ત્રીય સંગીતનો પૂર્ણ જ્ઞાતા છે. તે ગાન કરતી વખતે સ્વરપરંપરા, આરોહ-અવરોહ, હેલા સંયમન તથા લલિત રાગોચ્યારણ વગેરે બાબતોનું પૂરેપૂરું ધ્યાન રાખે છે. નાટકમાં ચારુદત રેભીલના ગીતની ઘણી પ્રશંસા કરે છે. તે સમયમાં વેશ્યાલ્યોમાં પણ સંગીત માટેની અલગ અલગ વ્યવસ્થા જોવા મળતી હતી. વેશ્યાઓના વ્યવસાયમાં સંગીતના પ્રશિક્ષણની આવશ્યકતા રહેતી હતી. મૃચ્છકટીકમાં વસંતસેનાના મહેલના ત્રીજા પ્રકોષ્ઠમાં સંગીતના અભ્યાસ માટે વિશેષ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી તેનો ઉલ્લેખ છે. વળી વસંતસેના પોતે પણ નૃત્ય, ગીત વગેરે કલાઓમાં નિપુણ હતી. તેના વિશે નાટકમાં વિટ કહે છે કે તે નાટ્યકલામાં જઈને નૃત્ય-ગીત વગેરે કલાઓનો અભ્યાસ કરીને બીજા લોકોને છેતરવામાં હોશિયાર બની ગઈ છે. વળી તેણીએ પોતાનો સ્વર-પરિવર્તન પણ કરી લીધો છે.^૪ ચારુદત પણ સંગીતનો અત્યંત શોખીન છે. તેના ઘરમાં ચોરી કરતી વખતે શર્વિલકને વિવધ વાદ્યો જોવા મળ્યા હતા. શાસ્ત્રીયગીતની સાથે તત્કાલીન સમાજમાં લોકગીત પણ ખૂબ જ પ્રચલિત હતું. શાસ્ત્રીય ગીત શાસ્ત્રીય નિયમો ઉપર આધારિત હોય છે. જ્યારે લોકગીત સ્વર કે તાલની સાથે સંબંધીત હોય છે.^૫

મૃચ્છકટીકમાં મૃદુંગ, પણવક, વીણા જોવા મુખ્ય વાદ્યયંત્રોનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. આ બધા વાદ્યયંત્રોમાં સભ્ય સમાજમાં વીણાનું વધારે મહત્વ હતું. જેને ખોળામાં મુકીને નખોના પરામર્શ દ્વારા વગાડવામાં આવતી હતી.^૬ મૃચ્છકટીકમાં નાયક ચારુદતે પોતાની વીણાને વિવિધ

પ્રશંસાત્મક આભૂષણો દ્વારા શણગારી હતી.^૯ ગીત અને વાદની સાથે નૃત્ય પણ સંગીતનું અવિભાજ્ય અંગ મનાય છે. નૃત્યના મુખ્ય બે પ્રકાર છે : (૧) લોકનૃત્ય અને (૨) શાસ્કીય નૃત્ય. દશરૂપકકાર ધનંજયના મતે એક ભાવાશ્રીત છે અને બીજું તાલ કે લય પર આધારિત છે. શુદ્ધકના સમયમાં બજે પ્રકારના નૃત્ય પ્રચલિત હતા. વસંતસેનાના મહેલના ચોથા પ્રકોષ્ઠમાં નૃત્ય અને સંગીતની વ્યવસ્થા હતી. નૃત્ય અને સંગીતના શોખીન લોકો વેશ્યાલ્યોમાં જતા હતા. તથા વેશ્યાઓ દ્વારા રજૂ કરતા નૃત્યોનું રસપાન કરતા હતા. વિદ્ધષક વસંતસેનાના ચોથા પ્રકોષ્ઠમાં પ્રવેશ કરતાં કહે છે કે એક બાજુ વાદ્યયંત્રોનો મધુર અવાજ સંભળાઈ રહ્યો છે, તો બીજી બાજુ પુષ્પરસથી મત ભમરીઓ જેવી મધુર ગીતો ગાતી વેશ્યાબાળાઓ નાચી રહી છે.^{૧૦} આમ તત્કાલીન સમાજના લોકો સંગીત અને નૃત્યના શોખીન હતા તેવું સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે.

કાવ્યકલાની જેમ ચિત્રકલા પણ હુદયના ભાવોને વ્યક્ત કરવાનું એક માધ્યમ છે. કવિ કે સાહિત્યકાર પોતાની રચનાના માધ્યમથી પોતાના વિચારો રજૂ કરે છે. તેમ ચિત્રકાર પણ પોતાના ચિત્રોના માધ્યમથી અમૂર્ત ભાવોને મૂર્ત સ્વરૂપે પ્રોગાટ કરે છે. શુદ્ધકે મૃષ્ટકટીકમાં ચિત્રકલાને લગતા કેટલાક અંશો રજૂ કર્યા છે. નાયિકા વસંતસેનાએ પોતે જ ચાડુંતનું ચિત્ર બનાવ્યું હતું. વળી મૃષ્ટકટીકમાં “ચિત્રાલિત” અને “પત્રચેદ્ય” શબ્દોના ઉલ્લેખ પરથી જાણી શકાય છે કે જે દીવાલ પર ચિત્ર દોરવામાં આવતા હશે, તેને ચિત્રાલિત^{૧૧} કહેવામાં આવતું હશે. જ્યારે પાંદડાના અનેક પ્રકારના આકારો દ્વારા રચાતા ચિત્રોને પત્રચેદ્ય^{૧૨} પ્રકારના ચિત્રો કહેવામાં આવતા હશે. વસંતસેનાનો મહેલ પણ અનેક પ્રકારના ચિત્રોની આકૃતિઓથી સુશોભિત કરેલો હતો. ત્રીજા પ્રકોષ્ઠમાં પ્રવેશ કરતી વખતે વિદ્ધષક બોલે છે – અન્ય કામોમાં નિપુણ વેશ્યાઓ અને વૃદ્ધ વીટ વગેરે અનેક પ્રકારના રંગોથી દોરેલા ચિત્રપટોને હાથમાં લઈને આમતેમ ફરી રહ્યા છે.^{૧૩}

ચિત્રકલાની સાથે સોય દ્વારા વસ્તો પર ગુંથણ કરેલ બાબતનો ઉલ્લેખ પણ છે. ચારુદત અને શકારના વસ્તો ઉપર તેમના નામો અંકિત કરેલા હતા.

સાહિત્ય, સંગીત, અભિનય વગેરે કલાઓની સાથે સાથે તે સમયે મૂર્તિકલાનું પણ ધ્યાન મહત્વ હતું. શુદ્ધક મુચ્છકટીકમાં 'કાષ્ઠપ્રતિમા'^{૧૩} અને 'શૈલપ્રતિમા'^{૧૪} શબ્દોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તત્કાલીન સમાજમાં ધાર્મિક ભાવના પ્રબળપણે જોવા મળે છે. તે સમયમાં અનેક દેવાલયોના નિર્માણકાર્યો થતા અને દેવાલ્યોમાં અનેક પ્રકારની મૂર્તિઓ સ્થાપિત કરવામાં આવતી હતી. મુચ્છકટીકના અદ્યાયનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તે સમયમાં અન્ય કલાઓની સાથે સ્થાપત્યકલાનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળે છે. ચારુદતે ઉદાર હાથે દાન આપીને સરોવરો, ફ્રાંસો, મંદિરો, ધર્મશાળાઓ અને વિહારસ્થાનોનું નિર્માણ કરાવ્યું હતું. પ્રસ્તુત ફૃતિમાં શકાર અને ચારુદતના ભવનોનું વર્ણન કરેલું છે. ડૉ. રમાશંકર તિવારીના મતે ચારુદતનું ભવન આજના કોઈ જુના જમીનદારના ભવન જેવું વર્ણવાયેલું છે.^{૧૫} તત્કાલીન સ્થાપત્યકલાનો અપ્રતિમ નમૂનો વસંતસેનાનો મહેલ છે. તેના મહેલની અગાશી પરથી વસંતસેનાએ ચારુદતને નીચે રસ્તા પરથી પસાર થતો જોયો હતો.^{૧૬} તેના વિશાળ ભવનનું અહીં અતિભવ્ય વર્ણન આપ્યું છે. ભવનની અંદર એક મોટું પ્રાંગણ હતું. જેમાં એક બાજુ કામદેવનું મંદિર બનાવેલું હતું. ચારુદતનો મિત્ર મૈત્રેય વસંતસેનાને રત્નાવલી આપવા માટે જાય છે ત્યારે તે વસંતસેનાના મહેલનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરે છે. તેના મહેલના દરવાજા વિશાળ હતા. મહેલના દરવાજાની નીચેનો ભાગ પાણી છાંટીને છાણથી લેપવામાં આવ્યો હતો. અનેક પ્રકારના સુગંધિત પુષ્પોથી ત્યાંની ભૂમિ શોભતી હતી. દરવાજાનો ઉપરનો ભાગ એટલો ઊંચો હતો કે જાણે આકાશની શોભા જોવા માટે તેમનું મસ્તક ઊંચું કરી રહ્યા હતા. તેના ઉપર હાથીદાંતનું તોરણ લટકાવેલું હતું. ચંદ્રકાંત વગેરે મહારત્નોથી જડેલ

ધજાઓ ફરકતી હતી. દરવાજાની બંને બાજુ બહારની તરફ સ્તંભની વેદીકાઓ ઉપર સ્ક્ફીકમાંથી બનાવેલ મંગલ કળશ શોભી રહ્યા હતા. વિદ્ખષક મૈત્રેય ભવનના દરવાજાની શોભા જોઈને ગાદગાદ થઈને બોલે છે કે વસંતસેનાના મહેલનો દરવાજો ઉદાસીન માણસની દૃષ્ટિને પણ બળજબરીથી આકર્ષેતો હતો.^{૧૭}

ભવનના દરવાજા ઉપરાંત વિદ્ખષકે વસંતસેનાના મહેલના આઠ પ્રકોષ્ણનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે, જે તત્કાલીન વૈભવ, વિલાસ અને ઔદ્ઘર્યનું આશ્રયજનક ચિત્ર ખડું કરે છે. પ્રથમ પ્રકોષ્ણમાં પ્રવેશ કરતાં મૈત્રેય બોલે છે- અહીં ચંદ્રમા, શંખ, કમલનાલ જેવી કાંતિવાળી, અનેક પ્રકારના રણોથી ગુંઘેલી, સુવર્ણમય પગથીયાથી સુશોભિત અદ્ભુતિકાઓની શ્રેણીઓ, ઝૂલતી મોતીઓની માળાઓ તથા સ્ક્ફીકમાંથી બનાવેલ ઝોખારૂપી મુખચંદ્રથી જાણે ઉજજૌની નગરીને જોઈ રહી છે.^{૧૮} વસંતસેનાના મહેલનો બીજો કક્ષ પાલતું પ્રાણીઓ રાખવા માટે હતો. ત્રીજો કક્ષ ઉચ્ચતમ લોકો માટેનો સ્વાગત કક્ષ હતો. ચોથા સંગીતકક્ષમાં વિવિધ પ્રકારના વાદ્યયંત્રો વગાડવામાં આવી રહ્યા હતા. તેમ જ નૃત્ય-સંગીતનું કાર્ય પણ થઈ રહ્યું હતું.^{૧૯} રસોઈધર રૂપે પાંચમાં કક્ષમાં વિવિધ પ્રકારના ખાદ્યપદાર્થો બની રહ્યા હતા. એ જ કક્ષમાં એક બાજુ આભૂષણોથી સજ્જ વેશ્યાઓને લીધે તેનું ધર સ્વર્ગ જેવું લાગી રહ્યું હતું.^{૨૦} છઢા પ્રકોષ્ણમાં નિપુણ કારીગરો દ્વારા વસંતસેના માટે અનેક પ્રકારના આભૂષણો તથા કીમતી હીરા-જવેરાત, વૈદ્યર્ય, મોતી, પુષ્પરાગ, ઇન્દ્રનીલ, પદ્મરાગ, મરકત વગેરે વિશેષ પ્રકારનાં રણો બનાવવાનું કાર્ય થઈ રહ્યું હતું.^{૨૧} સાતમા પ્રકોષ્ણમાં રાજહંસ, સારસ જેવા પક્ષીઓને જોવાથી વિદ્ખષકને વેશ્યાનું ધર નંદનવન જેવું લાગે છે.^{૨૨} મહેલનો અંતિમ આઠમો પ્રકોષ્ણ વસંતસેનાની માતા માટે સુરક્ષિત હતો. આમ અનેક પ્રકારના

સભાગારોથી યુક્ત પ્રકોષ્ઠવાળા વસંતસેનાના ભવનને જોઈને મૈત્રેય વિદ્ધષક બોલી ઉઠે છે - 'જું
આ વેશ્યાનું ઘર છે કે કુબેરનું ભવન છે ?^{૨૩}

વિદ્ધષક દ્વારા વર્ણવાયેલ વસંતસેનાના મહેલને આધારે તત્કાલીન વેશ્યાવાસની ભવ્યતા
જોઈ શકાય છે. મૃચ્છકટિકમાં જોવા મળતા મહેલના વર્ણન પરથી તત્કાલીન યુગમાં વાસ્તુકલા
સંપૂર્ણરીતે વિકસિત થયેલી હતી, એમ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. આમ મૃચ્છકટિક નાટકનું
અધ્યયન કરવાથી જાણી શકાય છે કે તે સમયમાં સાહિત્ય, સંગીત, નૃત્ય, ચિત્ર, મૂર્તિ તથા વાસ્તુકલા
જેવી વિવિધ કલાઓનું આગાવું સ્થાન હતું.

પાદનોંધ :-

- (૧) સંસ્કૃત નાટકો મેં સમાજચિત્રણ - ડૉ. ચિત્રા શર્મા, મેહરચંદ લક્ષ્મણાદાસ પ્રકાશન પૃ. ૨૭૨
- (૨) નીતિશતક - ભર્તૃહરિ, શલોક ૧૨
- (૩) સંસ્કૃત નાટકો મેં સમાજચિત્રણ - ડૉ. ચિત્રા શર્મા, મેહરચંદ લક્ષ્મણાદાસ પ્રકાશન પૃ. ૨૭૨
- (૪) સંસ્કૃત નાટકો મેં સમાજચિત્રણ - ડૉ. ચિત્રા શર્મા, મેહરચંદ લક્ષ્મણાદાસ પ્રકાશન પૃ. ૨૭૫
- (૫) મૃચ્છકટિક - શુદ્રક, અંક-૧ શલોક-૪૨
- (૬) દશરૂપક - ધનંજય, ૧-૬
- (૭) મૃચ્છકટિક - શ્રીનિવાસશાસ્ત્રી, મેરઠ પ્રકાશન. અંક-૪ પૃ. ૧૭૪ (૮) મૃચ્છકટિક - શુદ્રક, અંક-૩
શલોક-૩
- (૯) મૃચ્છકટિક - શ્રીનિવાસશાસ્ત્રી, મેરઠ પ્રકાશન. અંક-૪ પૃ. ૧૭૪
- (૧૦) મૃચ્છકટિક - શ્રીનિવાસશાસ્ત્રી, મેરઠ પ્રકાશન. અંક-૫ શલોક-૫૦
- (૧૧) મૃચ્છકટિક - શ્રીનિવાસશાસ્ત્રી, મેરઠ પ્રકાશન. અંક-૫ શલોક-૫

- (૧૨) મૃચ્છકટિક – શ્રીનિવાસશાસ્ત્રી, મેરઠ પ્રકાશન . અંક-૪ પૃ.૧૭૨
- (૧૩) મૃચ્છકટિક – શ્રીનિવાસશાસ્ત્રી, મેરઠ પ્રકાશન . અંક-૨ પૃ.૭૪
- (૧૪) મૃચ્છકટિક – શ્રીનિવાસશાસ્ત્રી, મેરઠ પ્રકાશન . અંક-૨ પૃ.૭૪
- (૧૫) મહાકવિ શુદ્રક – ડૉ. તિવારી , ચૌખ્યંબા પ્રકાશન પૃ.૩૮૮
- (૧૬) મૃચ્છકટિક – શ્રીનિવાસશાસ્ત્રી, મેરઠ પ્રકાશન . અંક-૨ પૃ.૧૦૪
- (૧૭) મૃચ્છકટિક – શ્રીનિવાસશાસ્ત્રી, મેરઠ પ્રકાશન . અંક-૪ પૃ.૧૭૦
- (૧૮) મૃચ્છકટિક – શ્રીનિવાસશાસ્ત્રી, મેરઠ પ્રકાશન . અંક-૪ પૃ.૧૭૦
- (૧૯) મૃચ્છકટિક – શ્રીનિવાસશાસ્ત્રી, મેરઠ પ્રકાશન . અંક-૪ પૃ.૧૭૪
- (૨૦) મૃચ્છકટિક – શ્રીનિવાસશાસ્ત્રી, મેરઠ પ્રકાશન . અંક-૪ પૃ.૧૭૪
- (૨૧) મૃચ્છકટિક – શ્રીનિવાસશાસ્ત્રી, મેરઠ પ્રકાશન . અંક-૪ પૃ.૧૭૯
- (૨૨) મૃચ્છકટિક – શ્રીનિવાસશાસ્ત્રી, મેરઠ પ્રકાશન . અંક-૪ પૃ.૧૭૮
- (૨૩) મૃચ્છકટિક – શ્રીનિવાસશાસ્ત્રી, મેરઠ પ્રકાશન . અંક-૪ પૃ.૧૮૨

સાહિત્ય અને સમાજ

ડૉ. પ્રવીણ એસ. વાધેલા
એમ.એમ.ચૌધરી આર્ટ્સ કોલેજ,
રાજેન્દ્રનગર,

પ્રસ્તાવના :-

સાહિત્ય અને સમાજનો સંબંધ જુદો ન પાડી શકાય તેવો અભિન્ન છે. જીવનના વિભિન્ન ક્ષેત્રોમાં માણસે સાધેલી અપ્રતિમ પ્રગતિ અને વર્તમાન સમયમાં માનવે અને માનવસમાજે ઊભી કરેલી સભ્યતા અને જીવનરીતિનું મુખ્ય શ્રેય કોઈને આપવું હોય તો તે સાહિત્યને આપવું ધટે. માનવ અને માનવસમાજની વિકાસયાત્રામાં આપણે જેને પરંપરા કહીએ છીએ તેનું નિર્માણ કરવામાં, તેમાં સુધારો-વધારો લાવવામાં અને પરંપરાને વર્તમાન માનવજીવનનાં જુદાં-જુદાં પાસાંઓ સાથે જોડવામાં સાહિત્યનો ફાળો બહુમૂલ્ય રહ્યો છે. સમયના વિવિધ તબક્કે માનવ અને માનવસમાજ જ્યારે જીવનવિધાતક પરિબળોને શરણો થયો છે ત્યારે પ્રેમ, માનવતા, સત્ય, દયા, ધર્મ, પરોપકાર જેવાં જીવનપોષક મૂલ્યોને ફરી માનવસમાજમાં સ્થાપવાનું અને એમ જીવનને વધુ ચેતનવંતુ બનાવવાનું કામ સાહિત્યે સુપેરે બજાવ્યું છે. એટલે આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે, માનવ અને પણ વચ્ચેનો ભેદ, સારા-ખરાબનો, ઉચિત-અનુચિતનો જે વિવેક સમાજમાં ઊભો થયો તેનાં મૂળ સાહિત્યમાં પડેલાં છે. આમ, સાહિત્ય અને સમાજ એકબીજા સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલાં છે.

સાહિત્ય એટલે શું ? :-

સાહિત્ય વિષયક વિભાવના અને ઓળખ આ મુજબની છે.

સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશ મુજબ સાહિત્ય એટલે - (૧) સાધન, સામગ્રી (૨) પ્રજાના વિચાર, ભાવના, જ્ઞાન વગેરેની ભાષામાં સંગ્રહાયેલી મૂડી, વાડુ. મય

સાહિત્યને અંગ્રેજમાં ‘લિટરેચર’ કહેવામાં આવે છે. આ ‘લિટરેચર’ શબ્દ ‘લેટર’ શબ્દ પરથી બન્યો હોવાનું મનાય છે. લેટર એટલે અક્ષર અને એ રીતે લીટરેચર - અક્ષરોનું બનેલું છે. પાશ્ચાત્ય

વિચારકો સાહિત્યના લલિત સાહિત્ય અને જ્ઞાન માટેનું સાહિત્ય એમ ભેદ કરે છે. ઇતિહાસ, ગણિત, ભૂગોળ, અર્થશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, રાજ્યશાસ્ત્ર, જ્યોતિર્ષશાસ્ત્ર વગેરેનો સમાવેશ જ્ઞાન-સાહિત્યમાં કરવામાં આવે છે. જ્યારે લલિત સાહિત્યમાં ભાષાના ઉપયોગ દ્વારા સર્જતું સર્જનાત્મક સાહિત્ય. સમાજના વિકાસ અને સુખ માટે આ બંને સાહિત્યોની આવશ્યકતા સંવિશેષ છે. અરબી ભાષામાં સાહિત્યને 'અદબ' કહેવાય છે. 'અદબ'નો અર્થ છે શિષ્ટતા. એટલે કે જે શિષ્ટતાનો મહિમા કરે છે અને શિષ્ટતા શીખવાએ છે તેને સાહિત્ય કહેવાય.

સમાજ એટલે શું ? :-

સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ મુજબ સમાજ એટલે- (૧) સમુદાય, (૨) મંડળી, સભા (૩) એક ધર્મ કે આચારવાળો જનસમુદાય (૪) વ્યવસ્થિત જનસમુદાય; જનતા.

માનવ આ વિશ્વના વિવિધ પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયો છે. એટલે જીવનને એકલતાથી દૂર રાખવા અને સગવડસંપત્તિ તથા ખુશીભર્યું બનાવવા તેણે સમાજની રચના કરી છે. આથી જ મનુષ્યને સામાજિક પ્રાણી પણ કહેવામાં આવે છે. કેવળ એકઠા થયેલા માણસોના ટોળાનો સમાજ નથી કહેવાતો પરંતુ જ્યારે રીતિ, પરંપરા, રિવાજ, નિયમો, બંધનો અને એ બધાને લઈને કોઈક ચોક્કસ ઘેય તરફ ગતિ કરે છે ત્યારે તેને 'સમાજ' એવી સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે. એટલે જ જિંસબર્ગ નામના ચિંતકે કહ્યું છે કે, "મનુષ્યોના સમૂહને સમાજ નથી કહેવાતો પરંતુ સમૂહ અંતર્ગત રહેલી વ્યક્તિઓ વચ્ચેના સંબંધોની વ્યવસ્થાનું નામ સમાજ છે."

સમાજનો સાહિત્ય પર પ્રભાવ :-

સાહિત્ય અને સમાજ વચ્ચેનો પરસ્પરનો સંબંધ સમજવા માટે તેનો એકબીજા પર કેવો અને કેટલો પ્રભાવ રહેલો છે તેનો આંદો ઘ્યાલ મેળવીશું.

કોઈપણ કવિ કે લેખકના સર્જનમાં કોઈને કોઈ રીતે અને કેટલાક અંશે તેના સમાજનું આલેખન પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે થતું જોવા મળે જ છે. લેખકના સાંપ્રત સમયના સમાજના વિવિધ ઘ્યાલો અને ઝુદ્દી

કે વિચારણા તેના સાહિત્યને ઘણા અંશે પ્રભાવિત કરે છે. સર્જકનો જે સમય અને સમાજમાં ઉછેર થયો છે તે સમાજના રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક કે ધાર્મિક વિચારોનો પ્રભાવ તેના સાહિત્યમાં ક્યાંક ને ક્યાંક ડોકાય છે. કોઈપણ સર્જક પોતાનો સમાજ, પોતાનો સમય કે પોતાની પરિસ્થિતિની ઉપેક્ષા કરીને માત્ર કાલ્યનિક સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરી શકતો નથી. જે તે સમાજની પ્રવર્તમાન સમસ્યાઓ અને તેનું રૂપ જે રીતે પ્રવર્તે છે તે તેની સાહિત્યસૃષ્ટિનો ભાગ બને જ છે. આ સંદર્ભે હિન્દી સાહિત્યના વિદ્વાન આચાર્ય શુક્લજી કહે છે કે, ‘પ્રત્યેક દેશનું સાહિત્ય ત્યાંના લોકોની ચિત્તવૃત્તિઓનું સંચિત થયેલું પ્રતિબિંબ છે.’

આ સંદર્ભે આપણે આપણી ગુજરાતી સાહિત્યની યુગ પ્રમાણેની પરંપરા તથા સાહિત્યને નિહાળીએ તો ઘ્યાલ આવશે કે જે તે સમાજના પ્રવર્તમાન ઘ્યાલોએ આ સાહિત્યને પ્રભાવિત કર્યું છે. મધ્યકાલીન યુગનું આપણું ગ્રારંભિક જૈન અને જૈનેતર સાહિત્યને આ દાણિએ જોઈએ તો ઘ્યાલ આવે છે કે તત્કાલીન જીવનરીતિનું પ્રતિબિંબ ચોક્કસ દેખાશે. જૈન સાહિત્યકારોના સાહિત્યમાં જૈન ધર્મ અંગેની પ્રભાવક રીત-નીતિનો સમાવેશ થયેલો દેખાય છે. જૈનેતર સાહિત્યમાં ધર્મની રૂઢિચુસ્તતા અને ચોક્કસ પ્રકારનાં વળગણોથી મુક્ત જીવનના આનંદને માણવાની વૃત્તિનાં દર્શન થાય છે. જૈન કૃતિઓમાં તે સમયના સમાજમાં લગ્નવિધિ વખતે થતી પશુહિંસા અને બીજી ધાર્મિક વિધિઓમાં થતી પશુભલિની વિધિઓની વાત કોઈને કોઈ પ્રકારે આલેખાતી જોવા મળે છે. નરસિંહ, મીરાંના સાહિત્યમાં તત્કાલીન સમાજની રૂઢિજડતા, અસ્પૃશ્યતા, સ્વી તરફ જોવાનો હીન દાણિકોણ વગેરે આધ્યાત્મિક સ્પર્શ સાથે પણ આવે તો છે જ. પ્રેમાંદ-અખો જેવા નોંધપાત્ર સર્જકોના સાહિત્યમાંથી તો સમાજની બાદબાકી આપણે કરી શકીએ તેમ છીએ જ નહીં. પ્રેમાંદ આધ્યાત્માં તત્કાલીન સમાજને તેની અનેક આગવી પરંપરાઓ સમેત જીવતો-જીગતો કર્યો છે. અખાએ પણ તેમના વખતના સમાજની દાંબિકતા અને રૂઢિજડતા વિશે કઠોર ચાબખાઓ વીજીને સમાજને નવી દિશા બતાવવાનો સુત્ય પ્રયાસ કર્યો છે. અવર્ચીન યુગના ગ્રારંભિક તબક્કામાં નર્મદ-દલપત, તો પંડિત યુગમાં નવલરામ, નરસિંહરાવ, રણાધોડભાઈ ઉદ્યરામ દવે જેવાના સાહિત્યમાં સમાજનું આલેખન જોઈ શકાય છે. ગાંધીયુગનું સાહિત્ય

તો તે સમયના સમાજનું સાચું પ્રતિબિંબ તારસ્વરે પ્રગટાવીને ગાંધીપ્રેરિત ભાવનાઓનો ફેલાવો કરનારું મોઢું સાધન બને છે. આધુનિક યુગે પ્રતીકો અને કલ્પનોના માધ્યમ દ્વારા પણ માનવીની ભીતરના જગતને વ્યક્ત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. અનુઆધુનિક યુગમાં ફરી પાછો સામાન્ય માણસ તેની વેદના-સંવેદના સહિત આલેખાય છે અને ગ્રામજીવન તેની સિદ્ધિઓ-મર્યાદાઓ સમેત પ્રગટું દેખાય છે. એટલે આપણો એમ કહી શકીએ કે કોઈપણ સમયના સાહિત્યને પ્રભાવિત કરવામાં જે તે સમાજના પ્રવર્તમાન ઘ્યાલો, રૂઢિઓ, પરપરાઓ અને વિચારોનો બહુ મોટો હિસ્સો રહ્યો છે.

સાહિત્યનો સમાજ પર પ્રભાવ :-

સમાજના ઘ્યાલો જેવી રીતે સાહિત્યકારને તેની કૂતુંના આલેખન પરતે પ્રભાવિત કરે છે તેવી જ રીતે જે તે સમયનું સાહિત્ય તેના સમાજને પણ પ્રેરવા-પોષવામાં અને પ્રભાવિત કરવામાં નિર્ણાયક ભાગ ભજવે છે. કોઈપણ સાહિત્યસર્જક સમાજના જ એક ભાગનો હિસ્સો છે એટલે તેને સ્વીકારનારો વર્ગ તેની કૂતુંમાં આલેખિત નવીન ભાવવિચારણાને જીવનમાં અપનાવવા તત્પર બનતો હોય છે. સાહિત્યમાં આલેખિત ભાવલોકને પરિણામે જે તે સમાજમાં જીવતા અનેક લોકોને અને સમાજને એક નવીન દિશા તરફ દોરવા-પ્રેરવાનું કાર્ય સાહિત્ય બજાવે છે.

સાહિત્યની સૃષ્ટિ ભલેને કાલ્પનિક કે કલ્પનાલોક પર આધારિત હોય છતાં વાસ્તવના કોઈક છડાને સ્પર્શતી આ કલ્પના ભાવકના ચિત્તને વિરેચિત કરી નવીન આશાઓનો સંચાર કરે છે. રામાયણ કે મહાભારત જેવા મહાકાવ્યોનો અભ્યાસ અને તેનું અધ્યયન માત્ર હિંદુ સમાજ જ નહીં પણ જગતના કોઈપણ સમાજને ન્યાય-નીતિ, સત્ય-અહિંસા, કરુણા અને વ્યવહારુતાના રસ્તે ચાલવાની પ્રબળ પ્રેરણ પૂરી પાડે છે. આટલા લાંબા સમયથી આવાં ઉત્તમ મહાકાવ્યો અનેક સમાજોને ખૂબ સુંદર રીતે પથદર્શક બની રહ્યાં છે તે તેનો પ્રભાવ સમાજમાં જોવા મળે છે તે યથાર્થપણે દર્શાવે છે કે સાહિત્યનો સમાજ પર કેટલો મોટો પ્રભાવ ઊભો થતો હોય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના અવર્ચિન્યુગના પ્રારંભિક ગાળાને આપણે સુધારક્યુગ તરીકે ઓળખીએ છીએ. આ સમયે રચાયેલું સુધારાવાદી સાહિત્ય તે સમયના લોકોને સુધારાના રસ્તે લઈ જવામાં અને રૂઢિયુસ્તતામાંથી નવીન પ્રગતિના પંથે દોરવામાં રામબાળ ઈલાજ સિદ્ધ થયું છે એમ કહીએ તો ખોદું નથી. ગાંધીયુગના સાહિત્યમાં ગાંધીજીએ આજાદીની ચળવળની સાથે માનવ સમાજને સુધારવાની ચલાવેલી ઝુંબેશ સચોટ સાબિત થાય છે. સ્વાચ્છતા, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, આરોગ્ય પ્રતિ જાગરૂકતા અને સંકુચિતતા છોડવા જેવા જે મૂલ્યવાન ઘાલો પ્રગટાવ્યા તે સાહિત્યના માધ્યમ દ્વારા લોકો સુધી પહોંચે છે. ઉમાશંકર, સુંદરમ્ભ, મેધાણી, સ્નેહરશ્મિ જેવા અનેક સાહિત્યકારોએ ગાંધીયુગીન આ ઘાલોને પોતાના સાહિત્યમાં મહત્વનું સ્થાન આપ્યું જેથી કરીને ભાવકો આનાથી પ્રેરિત થયા. આથી આ સાહિત્ય દ્વારા સમાજ સુધારણાનું ખૂબ મોદું પરિવર્તન જોવા મળ્યું. ગાંધીયુગીન સાહિત્યે સ્વાતંત્ર્યની ચળવળને વેગવાન બનાવવામાં મહત્વપૂર્ણ ફાળો આપ્યો. જવેરચંદ મેધાણી જેવા બળુકા સર્જકના પ્રભાવક સાહિત્યે દેશદાઝ અને લોકોમાં સ્વતંત્રતા મેળવવાની ભારોભાર ચેતના પ્રગટાવી. મેધાણીની જેમ બંગાળી સર્જક બંકિમંદ્ર, રવીન્દ્રનાથ કે હિન્દીના મૈથિલીશરણ ગુમ, રામનરેશ ત્રિપાઠી અને માખનલાલ ચતુર્વેદી જેવા સાહિત્યકારોના સાહિત્યમાં મા-ભોમને આજાદ કરવાની પ્રેરણ આપતું પ્રેરક સાહિત્ય છે જેણે જે તે સમયના સમાજ પર પ્રબળ છાપ પાડી છે.

સાહિત્ય આપણા સમાજજીવનનું અનિવાર્ય અંગ છે. સાહિત્ય સિવાયના સમાજની કલ્યના અધૂરી રહે છે. માનવના સાંસ્કૃતિક-સામાજિક વિકાસની હરણફાળમાં સાહિત્યનો ફાળો અનિવાર્યપણે અત્યંત નોંધપાત્ર રહ્યો છે. સાહિત્ય માત્ર માણસોને પ્રેરણા જ નથી આપતું પરંતુ તેની વૃત્તિઓનું શુદ્ધિકરણ પણ કરે છે. જો સમાજમાંથી સાહિત્ય અદૃશ્ય થઈ જાય તો વ્યક્તિગત જીવન અને સમાજજીવન આ બનેને ખૂબ જ નુકશાન થવાનો પૂરો સંભવ છે. સાહિત્ય જ માનવ વ્યક્તિત્વને અને સમાજજીવનને સુખ, શાંતિભર્યું બનાવે છે. એટલે તો સંસ્કૃતમાં આચાર્ય ભર્તુહરિએ કહ્યું છે તેમ, ‘સાહિત્ય સંગીત કલાવિહીન સાક્ષાત પણ પુછુ વિહીન’. આજે પણ જગતની અનેક ભાષાઓમાં

રચાયેલું ઉત્તમ સાહિત્ય માનવ સમાજો પર ભરપૂર પ્રભાવ પાથરીને તેને ઉર્ધ્વગતિ અર્પી રહ્યું છે.

ઉપસંહાર :-

આમ, સાહિત્ય અને સમાજ અન્યોન્ય ખૂબ જ ઉપકારક અને આવશ્યક છે. ઓફિઝિની અન્ય પર હકારાત્મક અને નહીં હકારાત્મક અસર પડ્યા વિના રહેતી નથી. માનવ અને માનવસમાજ પરિવર્તનશીલ છે તથા સતત થતા રહેતા પરિવર્તનના દોરમાં આપણે વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં જે કંઈ સારું છે તેને સતત ઉજાગર કરતા રહેવાનું છે. સાહિત્ય આપણને સારો-ખોટા, નીતિ-અનીતિ વગેરેની યોગ્ય સમજ આપે છે ને આ સમજથી માનવજીવન અને માનવસમાજ વધુ સારો બનીને નિખરી આવે છે. સમાજમાં રહેલાં હકારાત્મક તત્ત્વો સાહિત્યમાં આસ્વાદ રીતે આલેખાય અને સાહિત્યના ઉચ્ચતમ આદર્શો માનવસમાજમાં અનુકરણીય બને તો અંતે તો તેનાથી જીવન અને સમાજ બંનેની ગુણવત્તા સરાહનીય બનશે એટલું જ નહિ માનવજીવન આ ધરતી પર વધુ સમૃદ્ધ અને શાંતિપૂર્ણ બનશે.

સંદર્ભસ્થુચિઃ

(૧) ગુજરાતી સાહિત્યકોશ ખંડ:૩	મુખ્ય સંપાદક : ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા
(૨) સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ	ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
(૩) સાહિત્ય અને સમાજ	વિદ્યુત જોશી
(૪) આપણે અને સમાજ	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

આધુનિક સમયમાં ગ્રામીણ સમાજમાં વૃદ્ધોનું સામાજિક - આર્થિક સ્થાન

પ્રો. વજેસિંહ કે. પગી
સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

પ્રસ્તાવના :-

સાંપ્રત સમયમાં વિકાસની વિભાવનાનું સ્વરૂપ વિસ્તરતું જાય છે. આર્થિક વિકાસ એ જ ફક્ત વિકાસની પરિભાષા તરીકે સ્વીકારાતો તેની જગ્યાએ સામાજિક, પર્યાવરનીય, ભૌતિક વગેરે સામાજિક વ્યવસ્થાનાં ભાગોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. નવી ટેકનોલોજીકલ શોધખોળ, મેડીકલ સાયન્સનાં વિકાસે વ્યક્તિની સરેરાશ આયુષ્ય મર્યાદામાં વધારો કર્યો છે. આ વિધાયક બાબતની ખરાબ અસર તરીકે સાંપ્રત સમયમાં વૃદ્ધોની સમસ્યા ઉભી થઈ છે. અને આવનાર વિકાસ સ્વરૂપ ધારણા કરશે. આ સામાજિક ઘટના શા માટે? ? જે સામાજિક ચિંતકો માટે ચિંતનનો વિષય બન્યો છે. પ્રાક્ ઔદ્યોગિક ભારતીય સમાજમાં મોટા ભાગનાં વૃદ્ધજનો જીવન પર્યત પોતાની શારીરિક ક્ષમતા મુજબ ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિમાં સહભાગી બનતા વૃદ્ધો નાણાકિય રીતે આત્મ નિર્ભર હતાં પરંપરાગત સામાજિક, સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો અનુસાર કુટૂંબ, ક્ષત્રિ અને ગ્રામ સમિતી કે નગર સમિતિમાં સલાહકાર તરીકેની નિર્ણય લેવાની, માર્ગદર્શક તરીકેની ભૂમિકા ભજવતા. આથી તેમનાં જીવનમાં અપમાનિત કે ભૂમિકા વિહિન રિસ્થિતી પ્રવર્તતી નહોતી. પી.કે. માટુંગા (૧૯૮૭) તો સાથે ગ્રામીણ સંઘ્યામાં પણ વધારો નોંધાતો જાય છે. સેન્સસ ૨૦૦૧ મુજબ ભારતમાં કુલ ગામડાની સંખ્યા હ.૩૮.૫૮૮ હતા તે ૨૦૧૧ માં હ.૪૦.૮૬૭ જેટલા થયેલા જોવા મળે છે.

વૃદ્ધાવસ્થા એ આધુનિક સમયની સમસ્યા છે. કારણ પહેલા ફક્ત શારીરીક સમસ્યા તરીકે જોવાતી તે આજે સામાજિક, માનસિક, તથા આર્થિક સમસ્યા તરીકે જોઈ શકાય છે. ઉદ્યોગિકરણો. શહેરીકરણો. વ્યક્તિવાદી મૂલ્યોનાં કારણે સંયુક્ત કુટૂંબનું સ્થાન વિભક્ત કુટૂંબ લઈ રહ્યું જે ઘટનાએ સામાજિક સમસ્યા તરીકે વયોવૃદ્ધની સમસ્યા ઉભી કરીછે. “ઝડપી સામાજિક પરવર્તનને કારણે વૃદ્ધો કુટૂંબનાં યુવાન સભ્યો વચ્ચે વિચારો અને રહેણી કરણીનો ખૂબ મોટો તફાવત ઉભો થાય છે. આ બાબતને કારણે યુવાનોમાં વૃદ્ધ સ્વજનો તરફ તિરસ્કાર, નફરત તથા ઉપેક્ષા જન્મે છે. પોતાનાં જૂનવાળી વિચારો વૃદ્ધો તેમનાં કુટૂંબનાં સભ્યોનાં ગુસ્સાનો ભોગ બને છે.” શાહ હિના(૨૦૦૪) વયોવૃદ્ધ વિશેનાં જેમ-જેમ સંશોધનો થતા ગયા અને અપેક્ષિત આયુષ્ય મર્યાદામાં વધારો થતો હયો તેમ-તેમ વૃદ્ધોની સર્કલ્યનામાં પણ ફેરફાર થતા રહ્યા છે. ભારત જેવા દેશમાં સરેરાશ હ૦ વર્ષને વૃદ્ધની પરિભાષામાં સમાવવામાં

આવે છે તો વિક્સીત દેશોમાં હપ વર્ષ વૃદ્ધની પરિભાષામાં સમાવવામાં આવે છે. જેને મુખ્યત્વે ત્રણ વિભાગમાં વેચવામાં આવેલ છે. ૬૦ કે તેથી ૭૦ સુધીની ઉમર ધરાવનારને યુવાવૃદ્ધાવસ્થા, (Yong Old Age) બીજા વૃદ્ધ Old કે જે ૭૦ થી ૮૦ સુધીની વય ધરાવતા હોય અને અંતમાં ૮૦ કે તેથી ઉપરનાં Old Old

ગાંધીજિએ દર્શાવેલ કે જો ભારતનો વિકાસ કરવો હશે તો તેને ભારતનાં ગામડાઓ પર દ્રષ્ટિપાત કરવો પડશે. આજાદી બાદ ભારતે વિકાસનાં સ્વભાઓ સાકાર કરવા વિવિધ કલ્યાણ કાર્યક્રમો, સમુદ્ધાય વિકાસ યોજના, કાનૂની માર્ગો વગેરે અપનાવ્યા જેનાં કારણે આર્થિક વિકાસ જેવી પ્રગતિ સાધી શકાય તો સાથો-સાથ કેટલીક સમાજિક સમસ્યાઓ પણ ઉભી કરી તેમાં વૃદ્ધાવસ્થાની સમસ્યાને અવગણી શકાય નહીં. વસ્તીશાસ્ત્રીઓ પોતાનાં અભ્યાસ અને અવકોન કરતાં જણાવે છે કે વિશ્વમાં વયોવૃદ્ધની વધી રહેલી વસ્તી આવનાર સમયમાં જે-તે રાષ્ટ્ર કે સમાજ સમક્ષ અનેક પડકારો ફેંકશે જેનાં ભાગ રૂપે કેટલાક દિશાસુચન પુરા પાડેલ છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસ એ દિશામાં રજુ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવેલ છે. જેને નીચે મુજબ વિભાગમાં વહેચવામાં આવેલ છે.

સંશોધન અભ્યાસ લેખનાં હેતુઓ :-

- ગ્રામીણ સમુદ્ધાયના વિકાસની ગ્રામીણ કુટૂંબ સંસ્થા પર પડેલ અસરને તપાસવી.
- ગ્રામીણ સમુદ્ધાયમાં વધી રહેલ વૃદ્ધોની વસ્તીનું આંકડાડિય ચિત્ર તપાસવું
- ગ્રામીણ સમુદ્ધાયનો વિકાસ અને વયોવૃદ્ધ વૃદ્ધનો સહઃસંબંધ જોડવો.
- ગ્રામીણ સમુદ્ધાયનાં વિકાસમાં ધ્યાનમાં લેવા જેવી બાબતની સ્પષ્ટતા કરવાનો હેતુ
- ગ્રામીણ વૃદ્ધોની સમસ્યા ની તપાસ કરવાનો હેતુ

સંશોધન પદ્ધતિશાસ્ત્ર :-

પ્રસ્તુત અભ્યાસલેખને પદ્ધતિશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ ગ્રંથિય દ્રષ્ટિબિંદુ આધારે રજુ કરવાં પ્રયાસ કરવામાં આવેલ છે. જેમાં ગ્રથાલય પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. તથા માહિતીનાં પ્રકાર આધારીત ગૌણ માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. જેનાં માટે સરકારી અહેવાલો રીપોર્ટ, સંશોધન સમસ્યા અનુસંધાન ધરાવતા પુસ્તકો, સંશોધન અહેવાલો, વેબ સાઈટ, તથા આનુભાવિક તથ્યોનો સહારો લઈને રજુ કરવામાં આવેલ છે.

ક્રિ-વર્ક :- ગ્રામીણ સમુદ્ધાય, વયોવૃદ્ધ, કુટૂંબ, ગ્રામીણ વિકાસ

સંદર્ભ સાહિત્ય :-

Desai. K.G. & Nayak R.D. (1972)

દ્વારા ભારતનાં આયોજન પંચની સંશોધન કાર્યક્રમ સમિતિનાં ગ્રેટર બોર્ડેના નિવૃત્ત લોડોની સમસ્યાઓનો અભ્યાસ થયો હતો. આ અભ્યાસનાં હેતુઓ નિવૃત્તો દ્વારા નાણપાઠ્ય, આરોગ્ય વિષયક તથા તેની સામાજિક સમસ્યાઓને જાણવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. જેની માહિતી મેળવવા તેમણે મુલાકાત પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને માહિતી મેળવેલ હતી. આરોગ્યની દ્રષ્ટિએ માહિતીદાતાની નિવૃત્તિ પહેલા સ્થિતિ સારી હોવાનું જાણવા મળેલ. જેનું પ્રમાણ ૮૮ ટકા જેટલું હતું અને નિવૃત્તિ બાદ ૬૧ ટકાનું પ્રમાણ હતું એટલે નિવૃત્તિબાદ આમાં ૧૮ ટકાનો ઘટાડો નોંધવા મળેલ. આ અભ્યાસની મર્યાદા એ જાણવા મળેલ કે પ્રસ્તુત અભ્યાસ શહેરી સમુદ્દર્ય પુરતો મર્યાદિત હતો.

Sti (1972)

રાજસ્થાન શહેરનાં ઉપર નિવૃત્ત વ્યક્તિઓનો અભ્યાસ કર્યો હતો જેમાં પેન્શન મેળવતા તરફ તથા પેન્શન નહીં મેળવતા ૨૫ જેટલા ઉત્તરદાતાઓ પસંદ કર્યા હતા. જેમાં કલાસ ૧, ૨, તથા ૩ કેન્દ્ર કે રાજ્ય સરકારનાં અર્ધસરકારી કર્મચારીઓ હતા. આ અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ વૃદ્ધોની જીવનશૈલીમાં આવેલાં પરિવર્તન જાણવાનો હતો. જેમાં વૃદ્ધોની માનસિક, સામાજિક, આર્થિક, કૌટુંબિક તથા આરોગ્ય વિષયક તપાસ હાથ ધરવામાં આવેલ. તેમના તારણોમાં જાણવા મળેલ કે, મોટાભાગનાં વૃદ્ધો સામાજિક તથા કૌટુંબિક એકલતા અનુભવતા હતા.

Anatraman. R.N. (1981)

વૃદ્ધાવસ્થામાં શારીરિક આરોગ્ય અને અનુકૂલન વિશે અભ્યાસ કર્યો હતો. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં બેંગલોર શહેરનાં વૃદ્ધોને આક્રિસ્મિક નિર્ધર્ણ દ્વારા પસંદ કરેલ ૧૭૨ વૃદ્ધોને નિર્ધર્ણ દ્વારા પસંદ કરેલ હતા. જેમાં માહિતીદાતા વિભિન્ન શેક્ષણિક સ્તર, નિરક્ષર વગેરે ને પસંદ કરાયા હતા. આરોગ્ય અને અનુકૂલન વચ્ચેનાં સહઃસંધને તપાસવા પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. તારણોમાં જણાવેલ કે નબળા આરોગ્ય ધરાવતા વૃદ્ધો અનુકૂલન સાધવામાં મુશ્કેલી અનુભવતા હતા. જે તેની શારીરિક તથા માનસિક બાબતો પર અસર કરે છે.

Alfred de Souza A (1981)

પોતાનાં અભ્યાસમાં શહેરી ગરીબ વૃદ્ધોની સામાજિક આર્થિક પરિસ્થિતિની મહત્વની જાણકારી મેળવેલ હતી. વૃદ્ધો માટે વિકસણી સ્વાસ્થ્ય વિષયક સુવિધા, સહાયકારી યોજનાઓ, વગેરેની તેનાં જીવન પર પડેલી અસરો તથા તેને ઊભી થતી માનસિક તણાવ વગેરે બાબત પર પ્રકાશ ફેરફાર છે. તેમના મતાનુસાર જ્યારે પહેલું સંતાન લગ્ન કરે છે. ત્યારે તેનો માતા-પિતાનાં સબંધોમાં અને અન્ય સભ્યો સાથેનાં સબંધોમાં પરિવર્તન આવે છે.

ભારતમાં ગ્રામીણ વૃદ્ધોનું વધ્યતુ જતું પ્રમાણ :-

વલ્ડ મીટર વેબસાઈટ અનુસાર વિશ્વની ૨૦૧૮ ની વસ્તી ૭.૬૩૨.૮૧૯.૩૨૫ (૭૬૩ કરોડ) છે. જેમાં ભારતની વસ્તી ૧.૩૫૦.૧૧૭.૪૮૧ (૧૩૫ કરોડ) છે. ભારતની ૭૨.૮ ટકા જેટલી વસ્તી આશરે ૬.૩૮.૦૦૦ વસ્તી ગામડામાં વસવાટ કરે છે. સમાન્ય રીતે વસ્તીની ટકાવારી જોવામાં આવે તો એવી રીતે સમજવામાં આવે છે. કે ભારતની ગામડાની વસ્તી ઘટી રહી છે. અને શહેરી વસ્તી વધી રહી છે. પરંતુ વાસ્તવિકતા એ છે કે ટકાવારી ઘટે છે. જ્યારે વસ્તીમાં તો ઉત્તરોત્તર વધારો જ થતો જાય છે. જેમકે ભારતનાં સેન્સસ ૧૮૦૧ મુજબ ૮૮.૨ ટકા વસ્તી ગામડાઓમાં વસવાટ કરતી તે ૧૮૫૧ માં ૮૨.૭ અને ૨૦૧૧ મુજબ ૬૮.૮ થયેલ જાણવા મળે છે.

વસ્તી શાસ્ત્રીઓ પોતાનાં અંદાજમાં ૨૦૨૫માં વિશ્વની વસ્તી ૮.૧૮૫.૬૧૩.૭૫૭ (૮.૧૮ કરોડ) થશે અને ૨૦૩૫ સુધીમાં આ વસ્તી ૮.૮૮૨.૭૦૧.૮૪૦ (૮.૮૮ કરોડ) થવાનું જણાવે છે. વિશ્વની કુલ ૩.૪ બિલીયન વસ્તી ગામડામાં વસવાટ કરે છે. ટુંકમાં ગ્રામીણ સમુદ્ધાયમાં પણ વસ્તીની વધતી સમસ્યા ને નજર અંદાજ કરવામાં આવશે તો ગ્રામીણ વિકાસ ઉપર ધેરા પ્રત્યાઘાત પાડશે જેથી તે બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને ગ્રામીણ વિકાસનાં લક્ષ્યો સિદ્ધ કરવા પડશે.

જાતિય પ્રમાણ આધારીત વસ્તી :

ક્રમ	વર્ષ	વસ્તીમાં જનરલ સ્ત્રી પ્રમાણ	વૃદ્ધ સ્ત્રી ઓનું પ્રમાણ
૦૧	૧૮૫૧	૮૪૬	૧૦૨૮
૦૨	૧૮૬૧	૮૪૧	૧૦૦૦
૦૩	૧૮૭૧	૮૩૦	૮૩૮
૦૪	૧૮૮૧	૮૩૪	૮૬૦
૦૫	૧૮૯૧	૮૨૭	૮૩૦
૦૬	૨૦૦૧	૮૩૩	૮૭૦

ઉપરોક્ત વસ્તીનાં આંકડાની તપાસ કરવામાં આવતા સામાન્યપણે દર ૧૦૦૦ પુરુષોની વસ્તીએ ૧૮૫૧ માં જે ૮૪૬ સ્ત્રીઓ જોવા મળેલ હતી તે ૨૦૦૧ માં ૮૩૩ જોવા મળે છે. એટલે કે જે જુથનો કાર્યબળમાં સમાવેશ કરી શકાય તેવી સ્ત્રીઓની સંખ્યામાં ઘટાડો થતો જાય છે. જ્યારે જેને નિવૃત્તિનો સમયગાળો ગણી શકાય અથવા તો અન્ય પર આશ્રિત છે તેવી સ્ત્રીઓમાં વધારો થતો જાય છે. મોટાભાગે પતિનાં અવસાન પણી સ્ત્રી સંપૂર્ણ રીતે આર્થિક રીતે અન્ય પર આશ્રિત થાય છે. જે તેનાં માનસિક, શારીરિક, અને સામાજિક પરિસ્થિતિ પર ગંભીર અસરો પહોંચાડે છે.

સારાંશ :-

સાંપ્રત સમયમાં જીવનશૈલી તથા રોજગારી માટે ગ્રામીણ સમુદાયમાંથી સ્થળાતંર અટાકવી ત્યા વધુ રોજગારીનાં ક્ષેત્રો પુરા પાડવા પ્રયાસ કરવા જોઈએ.

વયોવૃદ્ધને સરકાર દ્વારા અપાતી સહાયની જાણકારી આપવી જોઈએ.

ગ્રામીણ વિસ્તારમાં વૃદ્ધોની જીવનશૈલી સકારાત્મક બને તેવાં પ્રયાસ કરવા જોઈએ.

જાતિયતાની દ્રષ્ટિઓ મોટાભાગે વયોવૃદ્ધ મહિલા આર્થિક સકરામણનો વધુ અનુભવ કરશે તેના અગમચેતીનાં ભાગ રૂપે અત્યારથી જ તેનાં વિકાસ માટે પ્રયાસ કરવા જોઈએ.

સમાપ્તન :-

કોઈપણ દેશમાં વૃદ્ધોની વધતી જતી વસ્તી ખુબજ મહત્વપૂર્ણ સામાજિક, આર્થિક, અને રાજનૈતિક પરિવર્તનનો સંકેત આપે છે. બીજુ કે વૃદ્ધોની વધતી વસ્તી કુંઠંબ કે રાષ્ટ્ર ઉપર ખાસ કરીને સ્વસ્થય વિભાગ પર સામાજિક દબાણ પેદા કરે છે. વૃદ્ધત્વની વધતી જતી વસ્તી આવનાર સમયમાં ઘણી સુવિધાઓ માંગી લે તેમ છે. જેનો હલ કરવનાં પ્રયાસો તથા સામાજિક સંશોધનો કરવાની જરૂરીયાત ઉભી કરે છે.

-: સંદર્ભસૂચિ :-

1. Desai, K.G. and Naik R.D. (1972) Problems of Retired People in Greater Bombay, Tata Institute of Social Sciences, Bombay (PP 180)
2. Purohit C.K. and Sharma R. (1972) A Study of Aged 60 Years and above in Social Profile. Indian Journal of Gerontology, New Delhi.
3. Anantraman R.N. (1981) Journal of Psychological Research, Vol. 25(1), p.46-50
4. Marula (1983) Old People of Makundi Dharwar. Unpublished Ph.d Thesis, Karnataka.
5. Dak and Sharma (1987) Comparative study of the stressful life events and coping mechanisms used by aged women in institution and at home. Burman
6. Sati P.N. (1988) Retired and Aging People : A Study of their problems. Mittal Publications, New Delhi.
7. P.K. Matunga : Aging Issues and old age care, pg. no.-8
8. Shah Heena. : Work of N.G.O.'S in Mumbai City For The Upliftment of Old Women –A Sociological Study. Saurashtra University Rajkot 2004

‘રધુવંશ’ માં સીતાનું ઉમદા વ્યક્તિત્વ

ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ

સંસ્કૃત વિભાગાધ્યક્ષ,

કવિ કાલિદાસ માત્ર ભારતના જ નહિ પરંતુ વિશ્વસાહિત્યરસિકોના કવિ છે. સંસ્કૃતઅલંકારશાસ્ત્રમાં ‘વાગ્વદેવતાવતાર’ તરીકે નવાજયેલા આચાર્ય મમ્મટે ‘કાવ્યપ્રકાશ’ માં કાવ્યના પ્રયોજનોની ચર્ચા કરતી વખતે ‘કાવ્ય યશસે’ ની વૃત્તિમાં કાલિદાસાદીનામિવ યથઃ કહીને કાલિદાસની યશોગાથાનું ગાન કર્યું છે. કાલિદાસ રામાયણ અને મહાભારતમાંથી કથાવસ્તુ પસંદ કરીને પોતાની સાહિત્યિકકૃતિઓની રચના કરી છે. તેમાં રામાયણની નાયિકા એવી સીતાનું રધુવંશના ચૌદમા સર્ગમાં કરુણ અને આર્દ્ધ હોવા છતાં માનવીય વ્યક્તિત્વ પ્રગટ થાય છે.

રધુવંશ મહાકાવ્ય રચનાનો ઉદેશ જીવંત કથાનક, મહાન નાયક, માનવજીવનનાં ચિરંતન મૂલ્યો, અને શાશ્વત સત્યોની વંજના તથા સાંસ્કૃતિક ચેતનાની અભિવ્યક્તિ તથા નૈતિક આદર્શો પ્રસ્થાપિત કરવાનો છે. સમગ્ર કૃતિ ‘બહુજનહિતાય , ’ ‘બહુજનસુખાય’ છે. આ કૃતિમાં કાલિદાસે દેવતાઓ તથા બ્રાહ્મણો પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ, ગુરુજનો પ્રત્યે અતૂટ શ્રદ્ધા, માતાતુલ્ય નંદિની ગાયની સેવા-શુશ્રૂપા, રધુની મનોવ્યથા, અયોધ્યાવાસીઓ પ્રત્યેનું અપાર વાત્સલ્ય, સીતાનો ત્યાગ, કર્તવ્યપરાયણતા વગેરે અનેક વિપ્યોનું તલસ્પર્શી ચિત્રણ કર્યું છે.

ભારતીય નારીજીવનના આર્દ્ધરૂપ બનેલી, ઉત્તમ ચારિત્યશીલ તથા પાવનકારિણી સીતાનું વ્યક્તિત્વ કાલિદાસની કલમે કમનીય રીતે કંડારાયું છે. ચૌદ વર્ષનો વનવાસનો કઠોર સમય તથા રાવણ દ્વારા થયેલા અપહરણ જેવી હદ્યવિદારક ઘટનાઓની વાસ્તવિકતા સાથે સીતાજીનો અયોધ્યામાં પ્રવેશ તથા ભદ્ર નામના જસૂસ દ્વારા પોતાના ચારિત્યને લગતી લોકવાયકા સાંભળીને રામ દ્વારા સીતાનો ત્યાગ સુધીની ઘટનાઓનું કથાનક સીતાના વ્યક્તિત્વનાં અતિ ઉજ્જવળ પાસાંને પ્રગટ કરે છે.

રધુવંશના ચૌદમા સર્ગમાં રામના પુનરાગમનથી અયોધ્યા સુધીના બદલાયેલા ચિત્રનું આવેખન છે. ચૌદમા સર્ગના આરંભમાં જ અયોધ્યાનગરીની બહાર ઉપવનમાં રામ અને લક્ષ્મણનો માતા કૌશલ્યા અને સુમિત્રા સાથે મેળાપ થયો. પુત્રોનાં શરીર પર રાક્ષસોએ કરેલા શસ્ત્રોના ધાનાં ચિહ્નનો જોઈ બંને માતાઓને ખૂબ દુઃખ થયું. સીતાજીએ ભેદભાવ રાખ્યા વિના સમાન ભક્તિભાવથી બંને માતાઓને પ્રણામ કર્યા. અહીં સીતા ‘ભર્તુઃ કલેશાવહા અલક્ષણા અહં સીતા’ કહીને પતિને કષ આપનારી પોતાની જતને ખરાબ લક્ષ્મણોવાળી જણાવે છે. ‘સ્વર્ગપ્રતિષ્ઠસ્ય ગુરોः મહિષ્યૌ’ સ્વર્ગવાસી શ્વસુરની રાણીઓ એ શબ્દો દ્વારા સાસુઓની વૈધવ્યપૂર્વી દશા જોઈને સીતાજીને થયેલી વેદના અને દુઃખ સૂચિત થાય છે. અહીં સીતાજીએ પોતાને માટે પ્રયોજેલ અલક્ષણા શર્જનું

માનસશાસ્ત્રીય મહત્વ છે. તેની આત્મગલાનિને દૂર કરતાં કૌશલ્યા અને સુમિત્રા એને 'પુત્રી' કહીને સંબોધે છે. તેમજ સીતાના પવિત્ર ચારિન્ય વડે આ બંને ભાઈઓ મોટી આફ્રતને ઓળંગી ગયા છે એમ કહી માયાળું વર્તનને લાયક એવી સાચી વાત કરી સીતાને સાંત્વન આપે છે. સાસુઓએ કરેલી આ પ્રશંસા માત્ર મધુર ન હતી પરંતુ તેમાં સર્વચાઈનો રણકો હતો. પ્રથમ દશ્ઠિએ આ પ્રસંગ ભલે સામાન્ય જણાય, પરંતુ વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં સમાજના મોટાભાગના પરિવારોમાં સાસુ-વહુ વર્ચ્યે વાગુસતા જતા સંબંધો તથા તેના કારણે ઉભી થતી વિભક્ત કુટુંબની પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં માર્મિક જણાય છે.

સાસુઓ દ્વારા સુંદર વેશ પહેરાવીને સુસજ્જિત કરવામાં આવેલા સીતાજીને અયોધ્યાની સ્ત્રીઓએ પોતાના મહેલોની બારી પાસે રહીને પ્રાણામ કર્યા. અહીં સાસુઓનો સીતા પરનો સ્નેહ અને નગરની સ્ત્રીઓનો સીતા પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ જણાય છે. સીતા સૌંદર્યશાલિની યુવતી હતી જ.તેમાં વળી અત્રિમુનિનાં પત્ની અનસૂયાએ આપેલ અક્ષય અંગરાગનો સીતાએ પોતાના શરીર પર લેપ કર્યો હોવાથી તેમાંથી એવો તેજઃપુંજ ફેલાતો હોવાથી સીતાજી જાણે કે અજિનની મધ્યમાં રહેલી હોય તેમ લાગતું હતું. આ અંગે કવિ કલ્પના કરે છે કે રામ સીતાને જાણે કે ફરીથી અજિનમાં પ્રવેશ કરાવીને અયોધ્યાવાસીઓને સીતાની પવિત્રતાની ખાતરી કરાવી રહ્યા હતા. સમય જતાં સીતાએ માતૃત્વ ધારણ કર્યું એટલે આનંદિત થયેલા રામે તેને એકાંતમાં બેસાડીને તેને દોહદની અભિલાષા શી છે તે પૂછતાં સીતાજીએ ભાગીરથીના તટ પરનાં તપોવનમાં જવાની ઈચ્છા દર્શાવી. મનોવાંધિત પ્રદેશ તરફ પ્રસ્થાન કરતાં સીતાજીએ મનોમન " મારા પતિ મારું મનગમતું કરનારા છે " (પ્રિયદ્રકરો મે પ્રિય ઇત્યનન્દત્) પરંતુ રામ જ અહીં અપ્રિય કાર્ય કરનારા છે એ વાતનો સીતાને આણસાર પણ ન હતો. જે રામ કલ્પવૃક્ષ જેવા અને એની દરેક ઈચ્છાને પૂરી કરનારા હતા તે હવે અસિતપત્રવૃક્ષ જેવા બની ગયા છે. જમણી આંખ ફુરું હોવાથી અમંગલ ઘટનાની અંધાળું મળતાં જ પતિના દુઃખમાં સહભાગી એવી સીતાએ પોતાના પતિનું તથા ભાઈઓનું અનિષ્ટ ન થાય તેવી મનોમન પ્રાર્થના કરી.

રઘુવંશમાં ચિત્રિત સીતાજીના ઉમદા વ્યક્તિત્વનો અભ્યાસ આધુનિક સ્ત્રીઓ માટે ઉપાદેય છે. કેમકે આધુનિક સમયમાં સ્ત્રીઓના સ્વભાવમાં જન્મતી ઈર્ષા, કટુ સ્વભાવ, દ્રેપ વગેરેને કારણે સંયુક્ત પરિવારની એકતા, સંપ, ભાઈચારો, મનમેળ વગેરેમાં તિરાડ પડવાથી સમાજબ્યવસ્થા તૂટી પડે છે. આપરિસ્થિતિમાં સીતાનું પાત્ર અનુકરણીય બની રહે તેમ છે.

મોટાભાઈની આજ્ઞા શિરોધાર્ય ગણીને નિર્જન વનમાં પોતાને ત્યાગ કરનાર લક્ષ્મણનો દોષ કાઢ્યા વિના સીતા તેને ધીરજ અને આશીર્વાદ આપે છે. તેમાં તેની પતિ પરાયાશુતા અને હદ્યની વિશાળતા દશ્ઠિગોચર થાય છે. મારામાં રહેલા તમારા પુત્રના ગર્ભનું કલ્યાણ થાય એ માટે ચિંતન કરવાનો સંદેશો સાસુઓને મોકલે છે. હદ્યભગના

સીતાજુએ પોતાના સ્વામી રામને જે સંદેશો મોકલાવ્યો. તેમાં તો કસુગુરસની પરાકાણા જોવા મળે છે. અને હવે તે રામને માટે ' તે રાજ ' (સ રાજા) જેવો ઈપકાભર્યો શબ્દ પ્રયોજને તે લક્ષ્મણને કહે છે કે -

વાચ્યસ્તવયા મદ્વચનાત્સ રાજા વહૌ વિશુદ્ધામપિ યત્સમક્ષમ् ।

માં લોકવાદશ્રવણાદહાસી: શ્રુતસ્ય કિં તત્સદ્ગુર્ણં કુલસ્ય ॥

મારા વચ્ચનથી તારે તે રાજને કહેવું કે તમારી દષ્ટિ સમક્ષ અગ્નિમાં વિશુદ્ધ થયેલી હોવા છતાં મને તમે લોકવાયકા સાંભળીને ત્યજ દીધી તે શું તમારા વિખ્યાત કુળને યોગ્ય છે ?

અહીંયાં સીતાનો માનવસહજ આકોશ જોઈ શકાય છે. પરંતુ થોડી જ કાણોમાં જ તે સ્વસ્થતાપૂર્વક જગ્યાવે છે કે કલ્યાણબુધ્વિવાળા રામમાં આવા સ્વેચ્છાચારની શંકા ન કરવી જોઈએ. આ તો તેના પૂર્વજન્મના કર્માનું પરિણામ છે.

સીતાનો આ આત્મનિંદનીય ભાવ અને પતિ ઉપર દોપારોપણ કર્યા વિના પોતાના ભાગ્યને જ દોષિત માને છે. સીતાના ઉદ્રમાં પતિની સંતતિ હોવાથી તેમના વંશના બીજભૂત બાળકને ઉદ્રમાં સાચવી બાળકના જન્મ પછી સૂર્ય તરફ દષ્ટિ સિથર રાખીને તપ કરશે કે જેથી બીજ જન્મમાં રામ જ પતિ થાય અને વિયોગ ન થાય. સીતાએ મોકલેલા આ સંદેશમાં આર્થ સન્નારી તરીકિનું ચરિત્ર વ્યક્ત થાય છે. પોતાના પૂર્વજન્મનાં પાપોને દોષિત દર્શાવી રામ પ્રયેના પ્રેમમાં શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે. સતીત્વનો આટલો ઉચ્ચ આદર્શ સીતાના વ્યક્તિત્વમાં જ જોઈ શકાય છે. ધરતીનું છોરું એવી સીતા ધરતી જેવી જ સહનશીલ અને ક્ષમાર્શીલ છે.

ઇન્ફોલિબનેટ : પરિચય, પ્રવૃત્તિ અને સેવાઓ

ડૉ ભગવાનભાઈ કે. ચૌધરી

ગુંથપાલ

ઇન્ફોલિબનેટએ યુસીજી આધારિત ઇન્ફોરેશન અને નેટવર્ક કાર્યક્રમ છે જેની શરૂઆત IUCAA ના પ્રોજેક્ટ તરીકે 1991 માં કરવામાં આવી હતી, જેનું હેડકવાર્ટર ગુજરાત યુનિવર્સિટી કેમ્પસ, અમદાવાદ હતું જે ફેબ્રુઆરી 2013 માં બદલી ને ગાંધીનગર રાખવામાં આવ્યું. મે 1996 માં તેને યુજુસીએ Autonomus Inter-University Center (IUC)તરીકે સ્વાયત્ત બનાવ્યું. આ પ્રોગ્રામ માહિતી કેન્દ્રોને અને ગુંથાલયોના આધુનિકરણ સાથે સંકળાયેલ છે. તેની મહત્વની પ્રવૃત્તિઓ અને સેવાઓમાં શૈક્ષણિક ગુંથાલયો અને માહિતી કેન્દ્રોનું યાંત્રિકીકરણ, શૈક્ષણિક ગુંથાલયોમાં રહેલ રિસોર્સ નો ડેટાબેઝ તૈયાર કરવો શૈક્ષણિક ગુંથાલયો વચ્ચે રિસોર્સશેરિંગને પ્રોત્સાહન આપવું, માહિતી એક્સેસ અને ટ્રાન્સફરને પ્રોત્સાહન આપવું, સ્કોલરશીપ લર્નિંગ અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિને મદદ કરવી. તેનો ઉદ્દેશ ભારતના યુનિવર્સિટી ગુંથાલયો અને માહિતી કેન્દ્રો, ઉચ્ચ શિક્ષણ પૂરી પાડતી સંસ્થાઓ અને R&D સંસ્થાઓમાં રાષ્ટ્રીય નેટવર્ક સ્થાપિત કરીને સહકારી સાહસ દ્વારા કોઈપણ ખૂણે રહેલ કોઈપણ ઉપભોક્તાને વાડગમયસ્કૂચિગત અને અવાડગમયસ્કૂચિગત માહિતી સ્રોત ઉપલબ્ધ કરાવીને ઉપયોગી બનાવવાનો છે અને આ માટે ઇન્ફોલિબનેટ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સેવાઓ પૂરી પડે છે.

ઇન્ફોલિબનેટ તેના કાર્યોની જરૂરિયાત અનુસાર ગુંથાલય અને શૈક્ષણિક સમુદાય જેવા કે વિધાથી, ફેકલ્ટી, અને સંશોધકો માટે R&D (Research and Development) અને હ્યુમન

રિસોર્સ ડેવલોપમેન્ટ જેવી વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનિકલ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.

- Automation of University Library :

ચુજુસી દ્વારા ઇન્ફોરેન્ટસ સેન્ટરની ભલામણથી નવમા પ્લાનમાં 142

યુનિવર્સિટીઓને, અગ્રિયારમાં અને બારમાં પ્લાન દરમ્યાન 24 યુનિવર્સિટીઓને લાઈબ્રેરી ઓટોમેશન, સોફ્ટવેર અને ટ્રેનિંગ પ્રોગ્રામો કરવા માટે 195.60 લાખ રૂપિયા ફાળવવામાં આવ્યા, નવમા પ્લાન દરમ્યાન યાંત્રિકીકરણ કરેલ ગ્રંથાલયોને ગ્રંથાલય યાંત્રિકીકરણ ફંડ દ્વારા યુનિવર્સિટીઓને સહાય આપવામાં આવી આ ઉપરાંત ગ્રંથાલય યાંત્રિકીકરણ, સ્ટાન્ડડ બિલ્ડિંગ્ઝ્રાફિક ફોર્મેટ, દૂલ એન્ડ ટેક્નિક અને રિટરો-કન્જરવેશન જેવી બાબતો ઉપર વિવિધ ટ્રેનિંગ પ્રોગ્રામોનું આયોજન કરવામાં આવે છે.

- IndCat : Union Catalogues of Indian University

ભારતીય યુનિવર્સિટીઓનો ઓનલાઈન કેટલોગ IndCat એ આ સેન્ટરની મહત્વની પ્રવૃત્તિ છે આ સેન્ટર દ્વારા શરૂઆતથી અત્યાર સુધી વિવિધ ગ્રંથાલયોમાં સંગ્રહાયેલ બુક્સ, થીસિસ અને સિરિયલોનો યુનિયન કેટલોગ વિકસાવવામાં આવ્યો છે. આ યુનિયન કેટલોગનું નામ IndCat : online Union Catalogues of Indian Universities રાખવામા આવ્યું છે આ સેન્ટર રાષ્ટ્રની કેટલીક યુનિવર્સિટીઓને તેના ગ્રંથાલયના કલેક્શનના બિલ્ડિંગ્ઝ્રાફિક રેકોર્ડ તૈયાર કરવા માટે ફંડ પણ આપવામાં આવે છે. આ પ્રોગ્રામ અંતર્ગત રાષ્ટ્રની 184 યુનિવર્સિટીઓના 1,41,85,886 બિલ્ડિંગ્ઝ્રાફિક ડેટાબેઝ, 223 સંસ્થાઓના 35,248 સિરિયલ ડેટાબેઝ અને 317 યુનિવર્સિટીઓના 4,36,967 Ph.D થીસિસ ડેટાબેઝ નો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આ મહત્વનો સોર્સ ઇન્ટરલાઇબ્રેરી લોન, કલેક્શન ડેવલોપમેન્ટ,

કોપી કેટલોગ અને બિબ્લિઓગ્રાફિક રેકૉર્ડનું રિટરો-કન્જરવેશન માટે ઉપયોગી છે. જે ગ્રંથાલયો અને તેના ઉપમોગતાઓ માટે ઓપન એક્સેસ અવેલેબલ છે. જે તેની વેબસાઇટ <http://indcat.inflibnet.ac.in> પરથી એક્સેસ કરી શકાય છે.

➤ Subsets of Books Database :

પ્રાદેશિકતાની માગણીને ધ્યાનમાં રાખી આ સેન્ટર દ્વારા બુક્સના યુનિયન કેટલોગને બે પેટા વિભાગો GujCat અને NERCat માં વિભાજિત કરવામાં આવ્યો છે.

I. GujCat :

GujCat એ ગુજરાત રાજ્યની કોલેજો, ઇન્સ્ટીટ્યુટો અને યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયો ના પુસ્તકોનો કેટલોગ છે જેમાં ગુજરાતનાં 33 કરતાં વધુ ગ્રંથાલયોમાં રહેલ પુસ્તકોની હોલિંગ માહિતી, બિબ્લિઓગ્રાફિક વર્ણન અને લોકેશન વિશેની માહિતી દર્શાવે છે. આ અલગ વિભાજિત કરેલ ગુજરાતના ગ્રંથાલયોનો એકત્રિક કરેલ કેટલોગ વેબ દ્વારા સરળતાથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. GujCat એ ગુજરાતની ઇન્ટરલાઇબ્રેરી લોન, કલેક્શન ડેવલોપમેન્ટ તેમજ કોપી કેટલોગ અને બિબ્લિઓગ્રાફિક રેકૉર્ડ ના રિટરો-કન્જરવેશન માટે મહત્વનો બિબ્લિઓગ્રાફિક માહિતી સ્કોત છે.

II. NERCat :

NERCat એ નોર્થ-ઈસ્ટ પ્રદેશની ૪ યુનિવર્સિટીના પુસ્તકોનો કેટલોગ છે. જે નોર્થ- ઈસ્ટ રાજ્યની યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોમાં અવેલેબલ બિબ્લિઓગ્રાફિક રેકૉર્ડ છે જે તે પ્રદેશની ઇન્ટરલાઇબ્રેરી લોન માટે ઉપયોગી છે.

➤ Online Copy Catalogue (OCS) :

ઓનલાઇન કેટલોગ પદ્ધતિ એ વિનો આધારિત એપ્લિકેશન છે જે પુસ્તકોના યુનિયન કેટલોગની સેવા પૂરી પાડે છે. જેનો ઉદ્દેશ નવા પ્રાપ્ત કરેલ પુસ્તકોની માહિતી ઓનલાઇન પ્રાપ્ત કરી સહકારી ઘોરણે કેટલોગમાંનું કાર્ય કરી પુનરાવર્તન ટાળવાનું છે. OCS એ ગુંથાલયમાં રહેલ પ્રલેખોનું બિબ્લિઓગ્રાફિક રેકોર્ડ સર્ચ કરી અને સિલેક્ટ કરેલ રેકોર્ડ ને સીધા Soul 2.0 તથા MARC-21 માન્ય સોફ્ટવેરમાં ડાઉનલોડ કરવાની સગવડ પૂરી પાડે છે.

- CES's Vedio Database : An INFLIBNET- CEC Collaborative Endeavour
 ઇન્ફલિબનેટ સેન્ટર અને Consortium for Educational Communication (CEC) ના સંયુક્ત પ્રયત્નો દ્વારા ICT અમલ અને ઉપયોગ દ્વારા ટેકસુયલ અને વિજિયુઅલ રિસોર્સ પ્રસાર કરવાનું કાર્ય કરે છે. ઇન્ફલિબનેટ અને CEC બંને યુજુસીના ઇન્ટર-યુનિવર્સિટી સેન્ટરો છે તેની સેવા અને સગવડો દ્વારા યુનિવર્સિટી અને કોલેજોને સંશોધન અને શૈક્ષણિક કાર્ય સંબંધિત માહિતી પૂરી પાડે છે. ઇન્ફલિબનેટ તેના યુનિયન ડેટાબેઝ દ્વારા ટેકસુયલ આધારિત ઇન્ફરમેશન રિટ્રાઇવલ સેવા પૂરી પાડે છે. અને કન્સોર્ટિયા એગ્રિમેન્ટ દ્વારા બિબ્લિઓગ્રાફિક અને ફૂલ ટેક્સ્ટ ઇ-રિસોર્સ એક્સેસની સેવા પૂરી પાડે છે. CEC મલ્ટીમીડિયા આધારિત ઇ-રિસોર્સ લર્નિંગના વિકાસ અને વિસ્તાર સાથે સંકળાયેલ આ બંને સંસ્થાઓ તેની સેવાઓના વિકાસ અને વિસ્તાર માટે ઇન્ટરનેટ, વેબ અને અન્ય કોમ્યુનિકેશન ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરે છે.

- Software for University Libraries (SOUL) :

ઇન્ફલિબનેટ સેન્ટર દ્વારા State of the-art Integrated Library Management Software એ SOUL 2.0 નું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું. SOUL નું પ્રથમ વર્જન

ચેન્નઈમાં CALIBER 2000 સમયે રજૂ કરવામાં આવ્યું જનું નામ SOUL 1.0 રાખવામાં આવ્યું. તેનું બીજું વર્જન SOUL 2.0 જાન્યુઆરી 2009 માં રજૂ કરવામાં આવ્યું જે યુઝર ફેન્ડલી વિનો આધારિત છે. જે કલાયન્ટ સર્વર એન્વાયરમેન્ટ અંતર્ગત કાર્ય કરે છે. આ સોફ્ટવેર શૈક્ષણિક ગ્રંથાલય સિવાય અન્ય ગ્રંથાલય માટે ઉપયોગી છે. Unicode-based અને MARC-21 આંતર રાષ્ટ્રીય માનાંક માન્ય છે. જેમાં Acquisition, Cataloguing, Circulation, Serial Control, OPAC અને Administration જેવા છ અધિકૃત મોડેલો છે, જે MARC-21 દ્વારા ડેટા ટ્રાન્સફર અને એક્સેસની સગવડ પૂરી પાડે છે. વિશેષમાં મલ્ટિલેંગ્વેજ પેજ કન્ટેનની વ્યવસ્થા પણ છે. અત્યાર સુધી 3559 જેટલી સંસ્થાઓ દ્વારા ઇન્સ્ટોલ કરવામાં આવ્યું છે. SOUL સોફ્ટવેરમાં ઉદ્ભવતા પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે પણ ઇન્ફલિબનેટે Query Management Software વિકસાવવામાં આવ્યું છે.

- **UGC : Infonet Internet Connectivity Programme :**

યુનિવર્સિટીઓને ઇ-રિસોર્સ એક્સેસ કરવા માટે કનેક્ટિવિટીએ એક મહત્વની જરૂરિયાત છે. અને આ માટે યુજીસીએ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં શૈક્ષણિક ઇન્ફાસ્ટ્રક્ચરમાં ગુણવત્તા યુક્ત પરિવર્તન લાવવા માટે 2002 માં UGC- Infonet કનેક્ટિવિટી પ્રોગ્રામ લોન્ચ કર્યો આ પ્રોગ્રામનું નામ બદલી ને UGC-Infonet રાખવામાં આવ્યું.

- **E-Shodhsindhu :**

ઇન્ફલિબનેટે સેપ્રેટ કન્સોટિયાનું નિર્માણ કર્યું હતું જેનું યુનિવર્સિટી, કોલેજો અને ટેકનીકલ સંસ્થાઓને ઇ-રિસોર્સ એક્સેસ પૂરા પાડવા માટે મહત્વની ભૂમિકા ભજવતા હતા. આ કન્સોટિયાએ એકત્રિત કરી ઇ-શોધસિંધુ નામ આપવામાં આવ્યું. જેમાં UGC – Infonet DLC,

INDEST-AICTE Consortium અને N-LIST Programme ને એક્સપર્ટ કમિટીની ભલામણના આધારે MHRD દ્વારા મર્જ કરવામાં આવેલ છે. ઇશોધસિંહુ 15000 કરતાં વધારે કોર અને પ્રિરિવ્યુ જર્નલ્સ, વિવિધ વિષયના બિબ્લિઓગ્રાફિક, સાઇટેશન અને ટેકસુયલ ડેટાબેઝ પૂરા પાડે છે. જેના સભ્ય યુજુસીનું 12(B) અને 2(f) જોડાણ ધરાવતી કોલેજો, યુનિવર્સિટીઓ અને કેન્દ્રિય નાણાં ભંડોળ મેળવતી સંસ્થાઓ થઈ શકે છે. જેની સાથે 217 યુનિવર્સિટીઓ, 108 ટેકનિકલ ઇન્સ્ટીટ્યુશનો અને 3000 કરતાં વધુ કોલેજો જોડાયેલ છે. જે 3000 કરતાં વધુ ઇઝર્નલ્સ, 31,35,000 કરતાં વધુ ઇબ્યુક્સ, 20 ઇરિસોર્સ અને 4 ડેટાબેઝ એક્સેસ પૂરા પાડે છે.

➤ **UGC – Infonet Digital Library Consortium**

UGC – Infonet Digital Library Consortium પ્રોગ્રામને A.P.J Abdul Kalam દ્વારા ડિસેમ્બર 2003 માં લોન્ચ કરવામાં આવ્યો આ કન્સોર્ટિયમમાં પ્રવર્તમાન તેમજ આગળના 8000 કરતાં વધુ બુક-રિવ્યુ ઇલેક્ટ્રોનિક જર્નલ્સ અને બિબ્લિઓગ્રાફિક ડેટાબેઝનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રોગ્રામ તબક્કા વાઈજ ઇન્ફલિબનેટ કરવામાં આવ્યો. પ્રથમ તબક્કો 2004 માં 50 યુનિવર્સિટીઓને ઇરિસોર્સ એક્સેસ પૂરા પાડવામાં આવ્યા. બીજો તબક્કો 2005માં 50 થી વધુ યુનિવર્સિટીઓને આ પ્રોગ્રામમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. જે કમશા: વધતાં 206 યુનિવર્સિટીઓને આ ટેકનિક ઇરિસોર્સ પૂરા પાડે છે. આ ઇરિસોર્સમાં આર્ટ્સ, બ્યુમેનીટીજ સોસિયલ સાયન્સ, ફિઝિકલ સાયન્સ, કેમિકલ સાયન્સ, લાઈફ સાયન્સ, કમ્પ્યુટર સાયન્સ, મેનેજમેન્ટ, મેથેમેટીક્સ અને સ્ટેટીસ્ટિક જેવા વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

Associated Membership Programme :

UGC – Infonet Digital Library Consortium ની મદદથી ઇ-રિસોર્સ નો ઉપયોગ યુનિવર્સિટીઓમાં વિસ્તારવા માટે આ સેન્ટરે 2009 થી Associated Membership Programme શરૂ કર્યો તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પ્રાઇવેટ યુનિવર્સિટીઓ અને અન્ય સંશોધન સંસ્થાઓને સબ્સ્ક્રાઈબલ ઇ-રિસોર્સ એક્સેસ પૂરો પાડવાનો છે. આ સ્કીમ અંતર્ગત પ્રાઇવેટ યુનિવર્સિટીઓ અને અન્ય સંશોધન સંસ્થાઓ Associate Member દ્વારા પોતાની પસંદગીના ઇ-રિસોર્સ સબ્સ્ક્રાઈબ કરી શકે છે.

- **N-LIST (National Libraray and Information Services Infrastructure for Scholarly Content)**

આ પ્રોગ્રામ ઇન્ફલિબનેટ સેન્ટર અને INDEST-AICTE Consortium દ્વારા સંયુક્ત રીતે ચલાવવામાં આવે છે. આ પ્રોગ્રામ અંતર્ગત કોલેજો પસંદગીના ઇ-રિસોર્સ એક્સેસ કરી શકે છે. N-LIST પ્રોજેક્ટ એ ઇન્ફલિબનેટ સાથે સંકળાયેલ સંસ્થાઓ અને કોલેજોના વિધર્થીઓ, સંશોધકો અને ફેકલ્ટીને ઇ-રિસોર્સ એક્સેસ પૂરો પાડે છે. આ પ્રોજેક્ટ સાથે જોડાયેલ કોલેજોના ઉપભોક્તાઓ ઇ-રિસોર્સ એક્સેસ કરી શકે છે અને જરૂરી આઈઓલને ડાઉનલોડ કરી શકે છે. આ માટે ઇન્ફલિબનેટ દ્વારા સર્વર ડેવલોપ કરવામાં આવ્યું છે આ પ્રોગ્રામ અંતર્ગત 6000 કરતાં વધારે જર્નલ્સ અને 31,35,000 કરતાં વધારે ઇ-બુક્સ અવેલેબલ છે.

- **Open Access initiative :**

આ સેન્ટર દ્વારા OJAS અંતર્ગત યુનિવર્સિટીના સંશોધકો અને ફેકલ્ટી માટે શોધગાંગા દ્વારા સંસ્થાની રીપોજીટરી અને તેના ઓપન એક્સેસ જર્નલ માટે પ્લેટફોર્મ પૂરું પાડે છે.

➤ **Shodhganga :**

શોધગંગામાં ભારતની યુનિવર્સિટીઓમાં સંશોધકો દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલ ડિજટેશન અને થીસિસને ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં ડિજિટલ રીપોજીટરી તરીકે સંગ્રહવામાં આવે છે જે તમામ શૈક્ષણિક સમૃદ્ધાય માટે મહત્વનો અને સમૃધ્ય સ્વોત છે. આ માટે આ સેન્ટરે 438 યુનિવર્સિટીઓ સાથે એમોયુ કરેલ છે. જે અંતર્ગત 388 યુનિવર્સિટીઓના 2,15,128 ફૂલ ટેક્સ્ટ થીસિસ અવેલેબલ છે.

➤ **ShodhGangotari :**

શોધગંગાએ ભારતની યુનિવર્સિટીઓમાં સબ્મિટ કરવામાં આવેલ ફૂલ ટેક્સ્ટ થીસિસનો સંગ્રહ કરે છે જ્યારે શોધગંગોત્રી ભારતની યુનિવર્સિટીઓમાં Ph.D માટે રજીસ્ટર થયેલ સંશોધકોની સંશોધન માટે એપ્યુઅલ થયેલ સંશોધક ટોપીકની સિનોપ્સીસ રજૂ કરે છે. હાલમાં 6400 જેટલી સિનોપ્સીસ ઉપલબ્ધ છે.

• **Shibboleth based Access Management System :**

ઇન્ફલિબનેટ સેન્ટરે Sodhasindhu પ્રોગ્રામ અંતર્ગત વિધવાનોને ઇ-રિસોર્સ એક્સેસ પૂરું પાડે છે. પરંતુ અધિકૃત IP ને પરિણામે યુનિવર્સિટી કેમ્પસમાં આ ઇ-રિસોર્સ એક્સેસ કરી શકાતા હતા. પરંતુ આ સેન્ટરે યોગ્ય એક્સેસ મેનેજમેન્ટ ટ્રલ્સ વિકસાવ્યું આથી તેની સાથે સંકળાયેલ ઉપલોગતા કેમ્પસ, ઘરે તથા દ્રાવેલિંગ દરમયાન ઇ-રિસોર્સ એક્સેસ કરી શકે છે. આ માટે સ્ટાન્ડર્ડ આધારિત ઓપન સોર્સ સોફ્ટવેર Shibboleth વિકસાવ્યું જે કોઈપણ ભૌતિક સ્થળે ઇ-રિસોર્સ એક્સેસ કરવાની સવલત પૂરી પાડે છે.

- VIDWAN : Subject Expert Database

VIDWAN એ ભારતની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને R&D સંસ્થાઓમાં સંશોધન અને શૈક્ષણિક કાર્ય કરતાં વિદ્વાનો, સંશોધકો અને ફેકલ્ટી મેમ્બરોની પ્રાઇમરી ડેટાબેઝની પ્રોફાઇલ છે. જે એક્સપર્ટના બેકગ્રાઉન્ડની માહિતી, કોન્ટેક એફ્રેસ, સ્કીલ અને સિદ્ધિ સંબંધિત માહિતી પૂરી પાડે છે જે 1999 માં ભારતની વિવિધ યુનિવર્સિટીઓ અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં વિવિધ વિષયના એક્સપર્ટની માહિતી પૂરી પાડવા માટે લોન્ચ કરવામાં આવ્યો. 2001 માં સાયન્સ અને ટેકનોલોજીનો ડેટાબેઝ વિકસાવવામાં આવ્યો. 2012 આ બંને ડેટાબેઝ મજબૂત કરી VIDWAN : Expert Database શરૂ કર્યો જેમાં 25,342 કરતાં વધુ એક્સપર્ટોની માહિતી ઉપલબ્ધ છે.

- e-PG Pathshala :

ઇન્ફોલિબનેટ સેન્ટર દ્વારા પોસ્ટગ્રેજ્યુએટના વિવિધ વિષયો માટે વિવિધ મોડયુલના ઇ-કન્ટેન્ટ નિર્માણ કરવામાં આવેલ છે. આ કન્ટેન્ટ તેની ગુણવત્તા અને એજ્યુકેશન સિસ્ટમની કી-કમ્પોનન્ટ છે. જેમાં ઊંચી ગુણવત્તા અને અભ્યાસક્રમ આધારિત વિવિધ વિષયોની કન્ટેન્નનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

<http://www.inflibnet.ac.in>

શિક્ષણ:ચિંતા અને ચિંતન

ડૉ.કે.એસ.જાદવ

હિન્દી વિભાગ

કયાં સાંદીપની ઋષિનો આશ્રમ અને કયાં આજની શાળા કોલેજો ! પ્રાચીન સમયમાં કયારેય કાગળ ઉપર કોઈપણ પ્રકારના પરિપત્ર બનાવવામાં આવતા ન હતા, આચાર્ય કે ઋષિ પોતે જે આચરણ કરે તે જ મૌખિક નિયમ આશ્રમ માટે કાયમી નિયમ બની જતો. શિષ્યો પોતાના જીવનમાં આચાર્યનું આચરણ અમલમાં મુક્તા. સવાલ આજના શિક્ષણને જોતાં થાય છે કે શુ આજના આચાર્યો આવું આચરણ કરે છે ? ધણા આચાર્ય તથા અધ્યાપકો પોતાના બચાવમાં કહેતા હોય છે કે આજના સમયે આ બાબત શક્ય જ નથી

શિક્ષણ જેવા પવિત્ર કર્મ ને વ્યવસાય સમજતા લોકોની સંઘ્યા દિન પ્રતિદિન વધતી જાય છે. સૌથી મોટી દુઃખની વાત તો એ છે કે આવા વિચારવાળા લોકો આ કર્મ માં વધુ પ્રમાણમાં આવતા જાય છે. આજે શિક્ષણમાં તેજ તેમજ સત્ત્વ નામોશેષ થતું જાય છે. શિક્ષક પોતાનું કર્મ ભુલતો જાય છે. શિક્ષકના આચાર વિચાર તથા વર્તન પ્રતિદિન બદલાતા જાય છે. પ્રાચીન સમયમાં શિષ્યોના રોલ મોડેલ ફક્ત ને ફક્ત તેના શિક્ષક જ હતા. આજે આપણા માનવતાની આડમાં લપાતી છુપાતી સ્વરૂપિત ચેતના ને જો આ પ્રશ્ન પુછવામાં આવે તો ? શિક્ષક પોતે અપરાધ ભાવના અનુભવતા જ હશે !

વર્તમાન શિક્ષણ માહિતી નું ગોદામાં બન ગયો છે. આચાર્ય તથા તેનો સમગ્ર સ્ટાફ વડી કચેરીની માહિતી આપવામાં ઉચ્ચો આવતો જ નથી. વિધાર્થી ભુલતો જાય છે. ભણાવવાનો સમય બહુ જ જુજ મળે છે. આજે પણ અપવાદ રૂપ શિક્ષકો સાંદીપની ઋષિની યાદ અપાવે છે. પણ બેર ધણા શિક્ષકો પોતાની આખી સર્વિસ દરમ્યાન નિવૃત જ હોય છે. જે શિક્ષકોની અંદર માનવતા પડેલી છે તેવા શિક્ષકો આજે પણ વર્તમાન સમયમાં અપરાધ ભાવના અનુભવતા હશે ! શાળા, કોલેજના આચાર્ય અડધા કલાર્ક અને અડધા આચાર્ય તથા અડધા સેવકની ભુમિકામાં પોતાના વ્યક્તિત્વથી વહેચાઈ ગયેલ ગયેલ છે. ત્યાં શિક્ષક હોવાનો અહેસાસ કર્યાંથી થાય.

વર્તમાન શિક્ષણ પ્રત્યે વાતીથી લઈને ગામના સરપંચ સુધી તથા પ્રસાશનનું ધ્યાન તેના તરફ મંડાયેલું રહે છે. જાગ્યા એટલે તરત જ ગુણવત્તા સુધરી જાય નહીં. ગુણવત્તા સુધારવા માટે સમય તથા શિક્ષક ભાવના હોય તો જ ગુણવત્તા સાકાર થઈ જશે. આજના શિક્ષણ ની કરૂણા એ છે કે કર્મચોરી કરીને આનંદ માણે છે. ગાંધીજી ની ૧૫૦ મી જન્મ જયંતિ ઉજવાઈ રહી છે ત્યારે એક હિન્દી કવિઓ ભારતની કહાની કાવ્યમાં કહી છે—

" बापू हमारे देशमें
 नेता है खादी के वेश में
 प्रजातंत्र के रखवाले हैं
 देश इनके हवाले है
 किसान आत्महत्या करता है
 शिक्षक काम के बोज से मरता है
 जनता भूख से बदहल है
 बापू देश का यह हल है
 न्याय बहस गूँगा है
 जनसेवकों ने जनता को ठगा है
 जनतंत्र में भ्रष्टाचार है
 देशमें साप्रदायिकता तथा जातिवाद है
 क्षेत्रवाद तथा भाषावाद है
 आतंकवाद तथा नक्सलवाद है
 परिवारवाद तथा अवसरवाद है
 बापू देश का यही हल है
 सड़कों पर लगता जाम है
 यह समस्या आम है
 नाम के लिये हरकोई मरता है
 काम कोई करता नहीं
 बापू आजाद भारत की यही कहनी है
 यह हिन्दुस्तान की जनता की जुबान है ।

જ્યારથી શિક્ષણ વિભાગમાં વિકાસ ખર્ચ આવતો ગયો તારથી સરકાર તથા પ્રજાના પવિત્ર વિભાગ પણ અભડાઈ ગયો છે. શિક્ષકનું ધ્યાન આજે બીજા માર્ગ પરોવાઈ ગયું છે. ગુણવત્તાની અપેક્ષા કરતો આજનો સમાજ તથા સરકારે મંથન કરવાની જરૂર છે. આજના શિક્ષણની કરુણતા એ છે કે શિક્ષણની અંદર રાજનીતિ ભેળવાતી જાય છે હકીકતે તો રાજનીતિમાં શિક્ષણની જરૂર છે. આજના શિક્ષક વિષે જાણીતા ગુજરાતી તત્વચિંતક ગુણવંત શાહ લખે છે કે—

" લાંચ લેતો અધિકારી, વગર તૈયારીએ કલાસમાં જતો શિક્ષક, વિધાર્થીના હિતનો વિચાર ન કરતો આચાર્ય તથા આતંકવાદીમાં કોઈ ફેર નથી.

વર્તમાન સમયમાં કોલેજ કક્ષના શિક્ષણને નજર લાગી છે. આજના સેમેસ્ટર શિક્ષણમાં કલાસ રૂપ સુનાભાસે છે. પરીક્ષા અને પ્રવેશ પ્રક્રિયા માં મોટાભાગનો સમય પસાર થઈ જાય છે. આ સૂચીથી હવે તો અધ્યાપકો પણ આઢી થઈ ગયા છે. સતત શિક્ષણ શિવાયના અન્ય કાર્ય કરતા અહેવું એ સેમેસ્ટર શિક્ષણનું લક્ષણ છે. આજનું શિક્ષણ આજના યુંવાનોને પાંગળો અને નબળો બનાવવાનું કાર્ય કરે છે કારણ એજ છે કે જે સાથ્યતા સાથે આ પદ્ધતિ અમલમાં મુકવામાં આવી છે તેમાં અનેક પ્રકારના નિષેધાત્મક પરિબળો કાર્ય કરે છે. સેમેસ્ટર સિસ્ટમની સૌથી મોટી નબળાઈ કૌશલ્ય વગરના ડીશ્રીધારકોને ઉત્પન કરવાનું કાર્ય કરે છે. જ્યારે આજે જરૂર છે કૌશલ્યવાળા વિધર્થોની. કૌશલ્ય ભુલાતાં હવે તો ડીશ્રી કરતાં ભરતીમાં કૌશલ્ય મહત્વનું બની ગયું છે.

આજના શિક્ષણને સાથે તાલ મિલાવવા અનેક પ્રકારની તકલીફો મહસૂસ કરવી પડે છે. ગાંધીના માનમાં ૧૫૦ મી જ્યંતિ ઉજવાતી હોય અને આપણા ભીરતરમાં ગાંધી ની વૈચારિકતાની હાજરી ન હોય એ કેમ ચાલે. શિક્ષણ સમાજના પાયાના મૂળમાં ઉદ્ભવતી સમસ્યાની અદભુત જડબુડી છે. પણ આપણે એ જડબુડી ને અલગ રોગ માં ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. શિક્ષણ જગતમાં થોડા નિશ્ચિયત સુધારા વધારા સાથેની નવા સંસ્કરણની વાત કરવામાં સમાજનું હિત જળવાય, નહિતર આવનાર પેઢીની માનસિકતા કૌશલ્ય વગરની હશે જ તેમાં કોઈ બેમત નથી .

શ્રીભગવદ્ગીતાનો મહિમા

ડૉ. ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ

સંસ્કૃત વિભાગ,

ખરું જોતાં શ્રીભગવદ્ગીતાના માહાત્મ્યનું વાણીદ્વારા વર્ણન કરવાનું સામર્થ્ય કોઈમાં પણ નથી, કારણ કે આ એક પરમ રહસ્યમય ગ્રન્થ છે. ગીતામાં સંપૂર્ણ વેદોનો કેવળ સાર સંગ્રહ કરેલો છે. ગીતાની સંસ્કૃત ભાષા એટલી સુન્દર અને સરળ છે કે ટુંકા અભ્યાસથી પણ મનુષ્ય તેને સહેલાઈથી સમજી શકે છે. પણ તેનો આશય એટલો ગૂઢ છે કે આખા જીવન સુધી નિરંતર અભ્યાસ કરવા છતાં પણ તેનો અંત આવતો નથી. દરરોજ નવા નવા ભાવો ઉત્પન્ન થયા કરે છે, તેથી તે આશય સર્વદા નવીન જ રહે છે. એકાગ્રચિત થઈ શ્રદ્ધાભક્તિ સહિત વિચાર કરવાથી ગીતાના દરેક પદમાં પરમ રહસ્ય ભરેલું પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. ભગવાનના ગુણ પ્રભાવ અને રહસ્યનું વર્ણન, જેવું આ ગીતા શાસ્ત્રમાં કરેલું છે. તેવું બીજા ગ્રન્થોમાં પ્રાપ્ત થવું કઠણ છે, કારણ કે બીજા ઘણા ગ્રન્થોમાં પ્રાય: સાંસારિક વિષય મિશ્રત રહે છે. પરન્તુ ‘શ્રીભગવદ્ગીતા’ એ એવું અનુપમ શાસ્ત્ર ભગવાને કહું છે કે જેમાં એ પણ શબ્દ સદૃપદેશથી રહિત નથી. એને માટે જ શ્રીવેદવ્યાસજીએ મહાભારતમાં ગીતાજીનું વર્ણન કર્યા પછી કહું છે કે—

ગીતા સુગીતા કર્તવ્ય કિમન્યૈ: શાસ્ત્રવિસ્તરૈ: ।

યા સ્વયં પજ્માભસ્ય મુર્વજ્માદ્રિનિ:સૃતા ॥

ગીતા સુગીતા કરવા યોગ્ય છે. એટલે શ્રીગીતાજીને સારી રીતે ભણીને તેને અથ અને ભાવસહિત અન્ત:કરણમાં ધારણ કરવી એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે, જે સ્વયં શ્રીપજ્ઞમનાભ વિષણુ ભગવાનના મુખકમળ થી નિસૃત છે, પછી બીજા શાસ્ત્રોના વિસ્તારથી શું પ્રયોજન છે.

સ્વયં ભગવાને પણ ગીતાના માહાત્મ્યનું અંતમાં વર્ણન કર્યું છે. (અધ્યાય ૧૮ શલોક ૬૮ થી ૭૧ સુધી)

આ ગીતાશાસ્ત્રમાં મનુષ્ય માત્રનો અધિકાર છે, ભલે તે ગમે તે વર્ણ અને આશ્રમનો હોય, પણ ભગવાનમાં શ્રદ્ધાલું અને ભક્તિ—યુક્ત અવશ્ય હોવો જોઈએ, કારણ કે ભગવાને પોતાના ભક્તોમાં જ ગીતાના પ્રચાર માટે આજ્ઞા કરેલી છે. તેમણે એવું પણ કહું છે કે સ્ત્રી, વૈશ્ય, શૂક અને પાપયોનિઓવાળા મનુષ્યો પણ મારે પરાયણ થઈ પરમ ગતિને પામે છે (અધ્યાય ૮ શલોક ૩૨) અને પોતપોતાના સ્વાભાવિક કર્મો વડે મારી પૂજા કરીને માણસ પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. (અધ્યાય ૧૮ શલોક ૪૧) આ બધી વાતો ઊપર વિચાર કરવાથી જણાય છે કે પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં સર્વનો અધિકાર છે.

આ વિષયના મર્મને નહિં સમજવાને લીધે ઘણા લોકો, જેઓએ શ્રીગીતાજીનું કેવળ નામ માત્ર જ

સાંભળ્યું છે, તેઓ કહ્યા કરે છે કે ગીતાજી તો કેવળ સન્યાસીઓ માટે જ છે. એવું માનીને તેઓ પોતાના બાળકોને પણ આ ભય થી જ શ્રીગીતાજીનો અભ્યાસ કરાવતા નથી કે ગીતાના જ્ઞાનથી કદાચિત બાળક ગૃહ ત્યજને સન્યાસી તો નહિ થઈ જશે. પોતાના ક્ષાત્રધર્મથી વિમુખ થઈ ભિક્ષાના. અનન્થી નિર્વાહ કરવા તૈયાર. થયેલો અર્જુન જે પરમ રહસ્યમય ગીતાનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરીને આજવન ગૃહસ્થમાં રહી પોતાના કર્તવ્યપાલનમાં તત્પર થઈ ગયો, તે ગીતાશાસ્ત્રથી એવું વિપરીત પરિણામ કેમ થઈ શકે છે!

માટે મોહનો ત્યાગ કરી અતિશય શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક પોતાના બાળકોને અર્થ અને ભાવસહિત શ્રીગીતાજીનું અધ્યયન કરાવવું અને પોતે પણ શ્રીગીતાજીનું પહેન તથા મનન કરતા રહી ભગવાનની આશા પ્રમાણે સાધન કરવામાં તત્પર થઈ જવું. કલ્યાણને ઈચ્છનારા મનુષ્યોનું આ પરમ કર્તવ્ય છે. અતિ દુર્લભ મનુષ્ય શરીર પાખીને પોતાના અમૂલ્ય સમયની એક પળ દુઃખ પૂર્ણ, ક્ષણભંગુર ભોગો ભોગવવામાં નષ્ટ કરવી યોગ્ય નથી.

શ્રીગીતાજીનો પ્રધાન વિષય

શ્રીગીતાજીમાં ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાના બે મુખ્ય માર્ગો બતાવ્યા છે— અકે સાખ્યયોગ અને બીજો કર્મયોગ. તેમાં—

(૧) સર્વ પદાર્થ મૃગતૃષ્ણાના જળની પેઢે અથવા સ્વખની સૂચિ સદશ માયામય હોવાને લીધે માયાના કાર્યરૂપ સર્વ ગુણો જ ગુણોમાં વર્તે છે, એમ સમજને મન, ઈદ્રિયો અને શરીર દ્વારા થનારા સંપૂર્ણ કર્મોમાં કર્તાપણાના અભિમાનથી રહિત થવું (અધ્યાય ૫ શલોક ૮-૯) તથા સર્વવ્યાપી સચિયાનંદઘન પરમાત્માના સ્વરૂપમાં એક ભાવથી નિત્ય સ્થિત રહેતા એકા—એક સચિયાનંદઘન વાસુદેવ સિવાય બીજા કશાની પણ સતાનો ભાવ નહિ રહેવો આ સાંખ્યયોગનું સાધન છે અને—

(૨) સર્વ પદાર્થો ભગવાનનાં સમજને સિદ્ધિ અસિદ્ધિમાં સમત્વભાવ રાખીને આસક્તિ અને ફળની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરીને ભગવાનની આશા પ્રમાણે કેવળ ભગવાનને માટે જ સર્વ કર્મોનું આચરણ કરવું (અધ્યાય ૨ શલોક ૩૮ અને અધ્યાય ૫ શલોક ૧૦) તથા શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક મન, વાણી અને શરીર વડે સર્વ પ્રકારે ભગવાનને શરણ થઈ નામ મન, વાણી અને શરીર વડે સર્વ પ્રકારે ભગવાનને શરણ થઈ નામ ગુણ અને પ્રભાવસહિત તેમના સ્વરૂપનું નિરન્તર ચિંતન કરવું (અધ્યાય ૬ શલોક ૪૭) આ નિષ્કામ કર્મયોગનું સાધન છે.

ઉપરોક્ત બન્ને સાધનોના પરિણામમાં એક જ ફળ હોવાને લીધે આ બન્ને વાસ્તવમાં અભિન્ન માનવામાં આવ્યા છે. (અધ્યાય ૫ શલોક ૪-૫) પરન્તુ સાધનકાળમાં અધિકારીભેદથી બન્નેમાં ભેદ રહે છે. માટે બન્ને માર્ગોને જુદા જુદા બતાવ્યા છે (અધ્યાય ૩ શલોક ૩) એટલા માટે એક પુરુષ બન્ને માર્ગોવડે એક

કાળમાં તે પ્રમાણે જ ચાલી શકતો નથી, જે પ્રમાણે શ્રીગંગાજ જવા માટે બે માર્ગો હોવા છતાં પણ એક માણસ બન્ને માર્ગો દ્વારા એક કાળે નથી જઈ શકતું નથી, કારણ કે સન્યાસ આશ્રમમાં કર્મોનો સ્વરૂપથી પણ ત્યાગ કહેલો છે, પરન્તુ સાંખ્યયોગનું સાધન બધા આશ્રમોમાં થઈ શકે છે.

અગર કોઈ એમ કહે કે ‘સાંખ્યયોગને ભગવાને સન્યાસના નામથી કહ્યો છે માટે સન્યાસ આશ્રમમાં જ તેનો અધિકાર છે, ગૃહસ્થ આશ્રમમાં નથી’ તો આમ કહેવું યુક્ત નથી, કારણ કે બીજા અધ્યાયમાં શલોક ૧૧ થી ૩૦ સુધી જે સાંખ્યનિષ્ઠાનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેને અનુસરીને પણ ભગવાને ઘડા સ્થળોમાં અર્જૂનને યુદ્ધ કરવા માટે યોગ્યતા બતાવી છે. જો ગૃહસ્થમાં સાંખ્યયોગનો અધિકાર ન હોત તો આ પ્રમાણે ભગવાનનું કથન બની શકતું નથી. એટલી વિશેષતા જરૂર છે કે સાંખ્ય માર્ગનો અધિકારી પુરુષ દેહાભિમાન થી છુટેલો હોવો જોઈએ, કારણકે જ્યાં સુધી શરીરમાં અહંકાર રહે છે, ત્યાં સુધી સાંખ્યયોગનું સાધન સારી રીતે સમજાતું નથી. એટલા માટે જ ભગવાને સાંખ્યયોગને કઠિન બતાવ્યો છે (ગીતા અધ્યાય ૫ શલોક ૬) અર્જૂનને વારંવાર આવા શબ્દોમાં કરવામાં આવ્યો છે કે ‘તું નિરન્તર મારું ચિન્તન કરતો થકો નિષ્કામ કર્મયોગનું આચરણ કર.’

અથ ચ્યાનમ्

શાન્તાકારં ભુજગશયનं પજ્ઞમાનાભં સુરેશં
વિશવાધાર ગગનસદ્યશં મેઘવર્ણ શુભાદ્ગમ્ ।
લક્ષ્મીકાન્તં કમલનયનં યોગિધિર્ઘાનગાયં
વન્દે વિષ્ણું ભવભયહરં સર્વલોકૈકનાથમ् ॥

જેમની આકૃતિ અતિશય શાન્ત છે, જે શેષનાગની શય્યાપર શયન કરી રહ્યા છે, જેમની નાભિમાં કમળ છે, જે દેવતાઓના પણ ઈશ્વર અને આખા જગતના આધાર છે, જે આકાશની પેઠે સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, નીલ મેઘ જેવો જેમનો વર્ણ છે, જેમના સર્વે અંગો અત્યન્ત સુન્દર છે, જે યોગીઓ વડે ધ્યાન કરીને પ્રાપ્ત કરાય છે, જે સંપૂર્ણ લોકોના સ્વામી છે, જેઓ જન્મ મરણરૂપ ભયનો નાશ કરનારા છે, એવા શ્રીલક્ષ્મીપતિ, કમળનેત્ર શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનને હું (મસ્તક વડે) પ્રણામ કરું છું.

ગં બ્રહ્માવરણેન્દ્રિદ્રમદત: સ્તુન્વાન્તિ દિવ્યૈ: સ્તવै-
વેદૈ: સાડગપદત્રકમોપનિષદૈર્ગયન્તિ યં । સામગા: ।
ચ્યાનાવસ્થિતતદત્તેન મનસા પશ્યન્તિ યં યોગિનો
યસ્યાન્તં ન વિદુ: સુરાસુરગણા દેવાય તસ્મૈ નમ: ॥

બ્રત્મા, વરુણ, ઈન્દ્ર-રૂપ અને મરુદ્રણો દિવ્ય સ્તોત્રોવડે જેમની સ્તુતિ કરે છે, સામવેદને ગાયન કરનારા અંગો પદો કર્મો અને ઉપનિષદો સહિત થઈ તરત થયેલા મનવડે જેમનું દર્શન કરે છે અને દેવતા તથા અસુરો

(કોઈ પણ) જેમનો અન્ય પામતા નથી, તે (પરમપુરુષ) નારાયણદેવ પ્રત્યે મારા નમસ્કાર છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું ધ્યાન

પાર્થાય પ્રતિબોધિતાં ભગવતા નારાયણેન સ્વયં

વ્યાસેન ગ્રથિતાં પુરાણમુનિના મધ્યે મહાભારતમ् ।

અદ્વૈતામૃતવર્ષિણીં ભગવતીમષ્ટાદશાવ્યાયિની-

મમ્બ ત્વામનુસંદધામિ ભગવદ્ગીતે ભવદ્વેષિણીમ् ॥૧॥

હે માતા ભગવદ્ગીતા ! ભગવાન નારાયણે સ્વયં અર્જુનને ઉપદેશેલી, પ્રાચીન મુનિ વ્યાસજ દ્વારા મહાભારતમાં ગુંથાપેલી, અદૈતરૂપી અમૃત વર્ષાવનારી, અદાર અરૂધાયવાળી, સંસારનો દેખ-નાશ કરનારી, ભગવતી એટલે છ પ્રકારનાં ઐશ્વર્યથી યુક્ત (એવી) તારું હું ધ્યાન કરું છું (૧)

નમોડસ્તુ તે વ્યાસ વિશાલબુદ્ધ

ફુલ્લાકવિન્દાયતપત્રનેત્ર ।

યેન ત્વયા ભારતતૈલપૂણ:

પ્રજ્વાલિતો જ્ઞાનમય: પ્રદીપ: ॥૨॥

પ્રકુલ પંકજના વિશાળ પત્ર સમાન નેત્રવાળા, મહાન બુદ્ધિવાળા હે ભગવાન વ્યાસ ! આપને નમસ્કાર, જે આપ દ્વારા મહાભારતરૂપી તેલથી પરિપૂર્ણ જ્ઞાનમય (ગીતારૂપી) પ્રદીપ પ્રગટાવવામાં આવ્યો. (૨)

પપન્નપારિજાતાય તૌત્રવેત્રૈકપાણયે ।

જ્ઞાનમુદ્રાય કૃષ્ણાંય ગીતામૃતદુહે નમ: ॥૩॥

શરણાગતને માટે પારિજાતવૃક્ષ સમાન, (યુદ્ધમાં રથ હાક્તી વખતે) એક હાથમાં અને ચાબુક ધારણ કરનાર, (બીજા હાથથી) જ્ઞાનમુદ્રા રચનાર અને ગીતારૂપી અમૃતનું દોહન કરનાર શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર. (૩)

સર્વોપનિષદો ગાવો દોધા ગોપાલનન્દન:

પાર્થો વત્સ: સુધીર્ભોજણ દુઃખં ગીતામૃત મહત् ॥૪॥

સર્વે ઉપનિષદો રૂપી ગયો છે ગોવાળના બાળક-ગોપાલનંદન (ભગવાન કૃષ્ણ) દોહનારા (છે), અર્જુન વત્સ (છે), સારી બુદ્ધિવાળો (મનુષ્ય) ભોક્તા છે (અને) ગીતારૂપી અમૃત એ મહાન દૂધ છે. (૪)

વસુદેવસુતં દેવં કસચાણૂરમર્દનમ् ।

દેવકીપરમાનન્દ કૃષ્ણ વન્દે જગદગુરુમ ॥૫॥

વસુદેવના પુત્ર, દેવ, કંસ અને ચાણૂર નામના દેત્યોને મારનાર, (માતા) દેવકી ને પરમ આનંદ આપનાર, જગદ ગુરુ શ્રીકૃષ્ણને હું, પ્રણામ કરું છું (૫)

ભીમદોણતટા જયદથજલા ગાંધારનીલોપલા

શલ્યગ્રાહવતી કૃપેણ બહની કર્ણેન વેલાકુલા ।

અશ્વત્થમવિકર્ણઘોરમકશ દુર્યોધનાવર્તિની

સોતીર્ણ ખલુ પાણ્ડવૈ રણનદી ફેરતક: કેશવ: ॥૬॥

ભીજુ અને દ્રોષ્ણરૂપી કિનારાઓવાળી, જથ્દ્રથરૂપી જળવાળી, ગંધારરાજ શકુનીરૂપી કાળમીઠ
પથરોવાળી, શલ્યરૂપી ગ્રાહ (ઝુડ) વાળી, કૃપાચાર્ય ઉપી, વહેણવાળી, કર્ણરૂપી મોજાઓથી ભરપૂર,
અશ્વત્થામા અને વિકર્ણરૂપી મગરોવાળી, દુર્યોધનરૂપી વમળોવાળી, પુદ્જરૂપી (જે) નદી તેને ખરેખર પાંડવો
પાર કરી ગયા (કારણ કે) શ્રીકૃષ્ણ (તેમનની નાવના) સુકાની હતા. (૬)

પારાશર્યવચ: સરોજમમંલ ગીતાથગન્ધોલ્કંટ

નાનાર્થ્યાનકકેસરં હરિકથાસમ્બોધનાબોધિતમ् ।

લોકે સજ્જનષ્ટપ્રદેરહરહ: પેપીયમાન મુદા ।

ભૂયાત્ભારતપડકજ કલિકલપદ્ધવંસિ ન: શ્રેયસે ॥૭॥

ભગવાન વ્યાસની વાણીરૂપી સરોવરમાં સમુદ્રભવે, નિર્મળ, ગીતાના અર્થોરૂપી ઉમકા સુગંધવાળું,
અનેક આખ્યાનોરૂપી કેસરવાળું, હરિની કથા અને ઉપદેશોથી સારી રીતે વિકસેલું, સંસારમાં સજજનોરૂપી
ષટ્પદ-ભ્રમરોથી હરરોજ આનંદપૂર્વક પાન કરાતું, કલિયુગનાં પોપાનો નાશ કરનારું, મહાભારતરૂપી કમળ
અમારા કલ્યાણ માટે બની રહો. (૭)

મૂકં કરોતિ બાચાલં પડગુ લંઘયતે ગિરિમ् ।

યત્કૃપા તમહં વન્દે પરમાનન્દમાઘવમ् ॥૮॥

જેની કૃપ મૂગાને વાચાળ બનાવે છે, અને લંગડાને પર્વત પર ચઢાવે છે તે પરમ આનંદ સ્વરૂપ માઘવને
હું વંદન કરું છું. (૮)

યં બ્રહ્મા વર્ણેરૂદ્રમરૂત: સુન્વન્તિ દિવ્યૈ: સ્તવै-

રોંડૈ: સાઙ્ગપદષમોપનિષદૈગાન્તિ યં સામગા: ।

ચ્યાનાવસ્થિતતદગતેન મનસા પશ્યન્તિ યં યોગનો

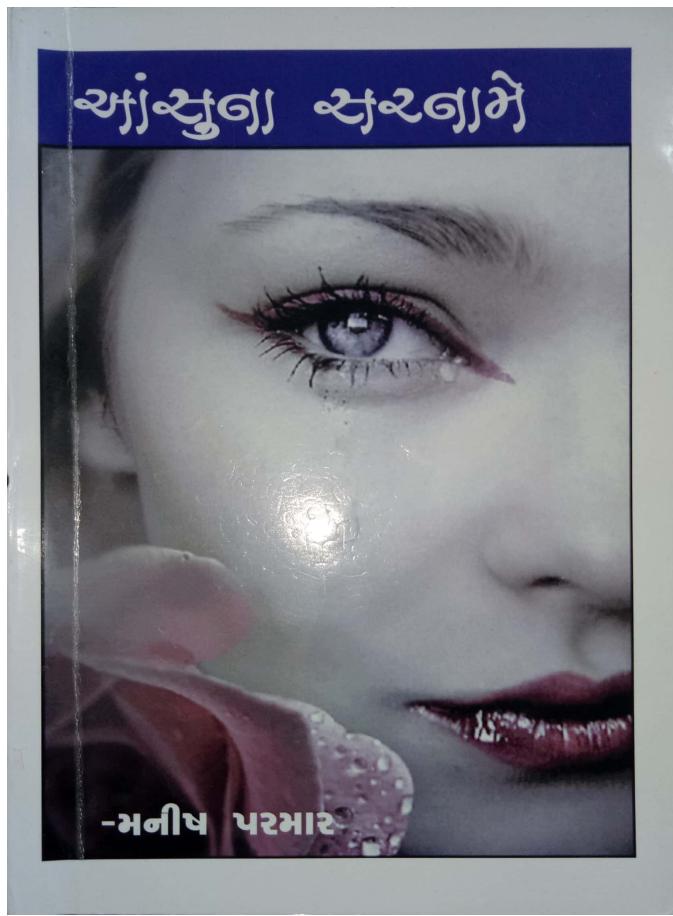
ચસ્તાન્તં ન વિદુ: સુરાસુરગણા દેવાય તસ્મૈ નમ: ॥૯॥

બ્રહ્મા, વર્ણા, ઈન્દ્ર, રૂદ્ર, મરૂત (વગેરે દેવતાઓ) જેની દિવ્ય સ્તોત્રો વડે સ્તુતિ કરે છે, સામનું ગાન
કરનારા જેનું અંગ, પદ, કમ, અને ઉપનિષદો સહિત વેદો વડે યોગીઓ જેનું દર્શન સ્થિર અને તે (પરમાત્મા)
માં લીન થયેલા મન વડે યોગીઓ જેનું દર્શન કરે છે. દેવો અને અસુરો જેના પારને પામી શકતા નથી એવા તે
દેવને નમસ્કાર.

પ્રેમ, વિરહ અને વેદનાની રચનાઓ એટલે: ‘આંસુના સરનામે’

ડૉ. યોગેશચંદ્ર પટેલ

ગુજરાતી વિભાગ

(‘આંસુના સરનામે’)(ગુજરાતીની કાવ્યસંગ્રહ) : મનીષ

પરમાર, પ્રથમ આવૃત્તિ: ૨૦૧૭, કિંમત :

૩.૮૦/-)

વર્ષ ૧૯૯૪માં ‘ગોરંભો’ કાવ્યસંગ્રહ
પ્રગટ થયો અને પછી છેક વર્ષ
૨૦૧૭માં ‘આંસુના સરનામે’ કવિ
મનીષ પરમારનો બીજો કાવ્યસંગ્રહ
પ્રગટ થાય છે. કવિ મનીષ પરમારનું
વતન ધરોઈ પાસેનું ખોબલા જેવું ગામ
વાવડી(ગઢ) છે. રાવજી પટેલ કૃષિ કવિ

છે તેવી જ રીતે મનીષ પરમાર પણ કૃષિ કવિ છે. બંને સર્જકોને જીવનમાં આર્થિક મુશ્કેલીઓ નડતી રહી. જીવનમાં અભાવો અને મુશ્કેલીઓ વાંસના અંકુરની જેમ ફૂટ્યા કરતી હોય છે. કવિએ જીવનમાં દુઃખો અને પારાવાર યાતનાઓ વેદી છે અને ત્યારે જ બળકટ શબ્દ તેમની પાસેથી મળે છે. સ્વમાની જીવન જીવનારા અને ગરીબી ન કળવા દેવામાં આ કવિ પાવરધા છે. વેદનામાંથી

ગજલને પ્રગટ કરી બીજાની વેદનાને જાણનારા અને સમજનારા કવિ છે.આ જીવન ઘણું ઘણું શીખવતું હોય છે.પોતાની વેદનાને ગજલ દ્વારા વાચા આપી છે. પ્રેમ, મૃત્યુ, દર્દ, વિરહને પોતાના કાવ્ય વિષયો બનાવ્યા છે. વધુમાં તેઓ નોંધે છે કે, “ ગજલ એ બીજું કંઈ નથી, લોહી ઉધાળા છે. ધૂંધવાતી છાતીમાં બેઠેલી આગ એટલે ગજલ. ગજલ એટલે ઊના આંસુ, ગજલ એટલે તડકાળું રતો ને ન પૂરી થતી અધૂરી વાતો. ખુલાસા, દિલાસા, પુરાવા, જુરાપામાં ક્યાંક મારું ભૂલા પડેલાનું સરનામું મળી આવે તો એ ‘આંસુના સરનામે’ હું જડી આવીશ. મળી આવીશ.(પૃ.૬) ચિન્તનું મોદી, દિલીપ વ્યાસ, હર્ષદ ત્રિવેદી, રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીન’, હરીશ ધોબી, જગદીશ વ્યાસ, રઘુવીર ચૌધરી, હરિકૃષ્ણ પાઠક, મૌન, ધૂની, યજોશ દવે, અશોકપુરી ગોસ્વામી, વગેરે સજ્જકો મિત્રો સાથે અમદાવાદની બુધસભામાં મનીષ પરમાર હાજર હોય અને તેમની રચના પણ હાજર. કાળની થપાટો ખાઈને આ કવિ બેઠા થયા છે. વેઠેલી વેદના તેમની ગજલમાં ઊતરે છે ત્યારે જ ગજલનું પોત નક્કર બન્યું છે. પોતાની જાતને શોધવાની મથામણ કવિએ ગજલમાં મૂકી આપી છે. જેમકે..

‘ખરેખર હું જ ખોવાયો, પગેરું ક્યાં મળે મારું !

થયો છે અસ્ત પડછાયો, પગેરું ક્યાં મળે મારું.’!(પૃ.૪૪)

આધુનિક માણસ પોતાનામાં આજે ખોવાતો જાય છે અટવાતો જાય છે આજ વાતને કવિ ગજલમાં લઈને આવે છે. આખું જીવન જીવી જઈએ છતાં પણ જીવનનો અર્થ સમજી શકતા નથી. ‘ઘણાં વરસો થયાં’ ગજલમાં તેજ વાત ધુંટાઈ છે...

‘અર્થ જીવનનો સમજવામાં ઘણાં વરસો થયાં,

ને ગજલ એકાદ લખવામાં ઘણાં વરસો થયાં.

ડૂસકાં ભરતો રહ્યો એકાંત જેવી રાતમાં ,
આંસુઓ કોરાં છલકવામાં ઘણાં વરસો થયાં.'(પૃ.૩૭)

રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' આજ વાતનો સુર પુરાવતા કહે છે કે,
'જીવનનો અર્થ સમજતા - સમજતા વર્ષો વીતી જતાં હોય છે.
એકાદ સારી ગજલ લખતા - લખતા પણ વર્ષો વીતી જતાં હોય છે.
આવો મતલા ગજલ અને જીવન બંનેને ચાહવા નીકળેલી વ્યક્તિને જ સૂજી શકે. જીવન અને ગજલ
બંને જ્યારે એક બની જાય ત્યારે જ ગજલ તેના સંપૂર્ણ રંગો સાથે પ્રગટતી હોય છે. મનીષની આ
ગજલોમાં રદીઝની તાજગી ધ્યાન જેંચે છે. અત્યંત ટૂંકી રદીઝોમાં સામાન્ય રીતે આજ સુધી ગજલો
લખનાર મનીષે આ સંગ્રહની ગજલોમાં રદીઝ પરતે સભાનતા રાખી છે અને તેની સર્જકતાએ તેને
ધાર કાઢી આપી છે તે દેખાય છે.' (પૃ.૧૨) વેદનાઓ તો આપણને જીવનમાં પારાવાર મળતી હોય
છે. વ્યક્તિને અભાવ કાંતો સ્વભાવ નડતો હોય છે એવા સમયે શબ્દ જીવાડતો હોય છે. જે તેમનાજ
શેર 'માંદશ્યમાન થાય છે...

'કૂલના તાજા જખમ અમને મળ્યા છે,
ચૂભતા સો સો જનમ અમને મળ્યા છે.

ધેર તો તારા વિના અંધાર અઘવચ,
રાતના રસ્તા સનમ અમને મળ્યા છે.

વેદનાઓથી નથી આંખો ભરેલી-

આસુંઓ કોરા પ્રથમ અમને મળ્યા છે.

એક ટૂંકી રાત જેવી જિન્દગીમાં-

કેટલા ભાવના સિતમ અમને મળ્યા છે!'(પૃ.૩૨)

જવનની ફિલસૂઝી પણ કવિ ગજલમાં વણી લે છે...

'કેફસાંમાં રાત કણસે, હરપળે,

જિન્દગીની વાત કણસે હરપળે'(પૃ.૨૮)

જવન જવવાના એકાન્તમાં તો સમય પણ થીજી જાય છે. બાળપણ, યૌવન અને કયાં ઘડપણ આવી જાય તેનો ખ્યાલ માણસને રહેતો નથી. તેજ વાત 'ઉઝરડા નીકળે' ગજલમાં જુદીરીતે મુકાઈ છે...

'વીરડાખોદું ને તડકા નીકળે,

હા, ઉઝરડા પર ઉઝરડા નીકળે.

જ્યાંઅમારું બાળપણ વિત્યું હતું,

ઓંગણે ત્યાં શાસ ઘરડા નીકળે.

હોલવાતું છાતીમાં કયાં તાપણું?

શાસ લેતાં રોજ ભડકા નીકળે.

આમ હું હોવાપણાનો રાજવી,

પણ 'મનીષ' નામે છબરડા નીકળે'(પૃ.૨૭)

એકલોમાણસ રસ્તો કાપે છે ત્યારે રસ્તો કપાતો નથી. આપને કોઈને સાથે રાખીને ચાલતા હોઈએ છીએ. આપણાને સંગાથની જરૂર પડતી હોય છે. અહી તો જીવનનો માર્ગ છે સામા પ્રવાહે ચાલવું પડે છે ત્યારે એકલતાનો મહિમા સમજાય છે. જીવનમાં બનેલી ઘટના ‘હુંય થાક્યો છું’ ગઝલમાં ઉતરી છે,

‘મળી શકતી નથી કેડી હવે તો હુંય થાક્યો છું,

શબદનાખેતરો ખેડી હવે તો હુંય થાક્યો છું.

અકળ એ મહેકને પાતાળમાંથી મેળવી લેવા,

હવાનું મૂળાખેડીહવે તો હુંય થાક્યો છું.

જરી લીલાશ પણ ફૂટી નહીં વેરાન પટમાં જ્યાં,

સતત રણમાં નદી રેડી હવે તો હુંય થાક્યો છું.

હદ્ય અંકૃત કરે એવા સૂરો ક્યાં સંભળાયા છે?

બધાયે તારને છેડી હવે તો હુંય થાક્યો છું.(પૃ. ૧૧)

કવિ કૃષિસંસ્કૃતિ સાથે જોડાયેલા છે એટલે તેમની ગઝલમાં ખેતરો, લીલાશ, શોઢો, હળ, ચાસ, નદી વગેરે શાબ્દોને સાધ્ય બનાવ્યા છે. ખેતર, શોઢેની વાત કવિતામાં આવે એટલે આપણાને કવિ રાવજી પટેલની યાદ આવે છે. બંને કવિ કૃષિની વાત કરે છે પણ બંનેની કવિતાનું પોત નોખું છે. ‘હમણાં’ રચનામાં તેની પ્રતીતિ થાય છે...

‘ઝરમરે છેસ્પર્શનો વરસાદ હમણાં,

નેઊગે છે સીમ-શેઢે સાદ હમણાં.’(પૃ. ૬)

જીવન વિશેનું જેટલું ચિંતન કર્યું તેટલું જ ચિંતન પ્રેમ વિશે કર્યું છે. પ્રેમનાસ્વરૂપને સર્વવ્યાપક બનાવ્યું

છે. કેટલીક રચનાઓ સણંગ છે તો વળી ક્યારેક સ્વતંત્ર શેર' પણ તેમની પાસેથી મળે છે. જેમકે,

‘છાંયડાને શોધવા ફરતો રહ્યો વરસો સુધી

દૂર છે તારું નગર, મળવું કઈ રીતે હવે?’(પૃ.૧)

અહીં પ્રેમનું વ્યાપક સ્વરૂપ જોવા મળે છે, કેમ કે માત્ર નાયિકાની જ વાત નથી બે મિત્રો પણ હોઈ

શકે!આવા બીજા ઉદાહરણો જોઈએ તો,

‘કેટલા કોરા દિવસ વીતે હજ્યે-

વાત મારા પ્રેમની મોંઘમ લખી છે.’(પૃ.૨)

* **

‘એક જૂની પ્રેમની ચિહ્ની મળી છે,

આમ તારી યાદની મોસમ ફળી છે.’(પૃ.૧૪)

* **

‘તમારા ઘારમાં જે જે લખાયું છે,

કૂલોની મહેકથી જો કે સવાયું છે.’(પૃ.૨૮)

‘મોસમલખી છે’, ‘કાજળ બન્યા છો’, ‘ઝળહળી છે’, ‘પરાયું છે’, ‘વરસો પછી’, ‘આવો તમે’, ‘તારા

લીધે’, ‘વરસો પછી’ વગેરે રચનાઓમાં સણંગ પ્રેમનું નિરૂપણ કર્યું છે. પ્રેમનું આલેખન

હરહંમેશાજુદી રીતિથી થયું છે, આકારણોસર ગજલ જીવંત બની છે. ખેતર, શોઢો, ચાસ, વૃક્ષ, માટી,

ઘાસ, નદી, રેતી, પર્વત વગેરે પ્રકૃતિ વિષયક શબ્દો તેમની રચનાઓમાં આલેખનપામી છે. જેમ કે,

રેત- ડમરીદટાયેલીતરસ,
સાતજનમોથી નદીસ્કૂકાય છે.'(પૃ.૨૨)

* **

‘નથીહુંસાંભળીશકતોવિખેરાયેલપડ્ઘાને
પહાડોમાંપડીને સાદ ચાલીજાયછેપાછો’ (પૃ.૫૪)

* **

‘બધોભેજવેરાનમાંલાવવોછે,
મનેએમખેતરસમોવાવવોછે’(પૃ.૮૭)

નદી, પર્વત, હરહંમેશા તેમની ગજલમાં વર્તાયા કરે છે. કેમ કે જે જ્યાંયે કવિનું બાળપણ વીત્યું છે તે સાબરમતી નદીનું નીર તેમના લોહીમાં વહે છે અને આજુબાજુ અરવલ્લીની ગિરિમાળા છે તેનું તેમનું હાડ બનેલું છે. એટલે સ્વાભાવિક પણો તેનું આવેખન તેમની રચનાઓમાં ઝીલાયેલું છે. વાસ્તવના આવેખનના કારણે તેમની ગજલ નક્કર બને છે. ‘ાંસુના સરનામે’ કાવ્ય સંગ્રહની નોંધ કરતા રઘુવીર ચૌધરી કહે છે કે, “સંગ્રહના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રેમના અભાવ અને સંભવની રચનાઓ છે. કૃષિ સાથેનો નાતો પણ અમુક રચનાઓમાં વ્યક્ત થયો છે.” (દિવ્યભાસ્કર, રસરંગ પૃ.૫, ૮ જુલાઈ ૨૦૧૮) વિષય-સંવેદન અને અભિવ્યક્તિ અનેક વિધતા સંગ્રહમાં પ્રતીયમાન થાય છે. રદીફ-કાઝીયાની તાજગી અને સાદગી ધ્યાનાકર્ષક બની રહે છે. નૂતન કલ્યાણો અને પ્રતીકો દ્વારા ગજલનું પોત બંધાતું ગયું છે. તેથીજ તો ગુજરાતી ગજલ વિશ્વમાં ‘ાંસુના સરનામે’ ગજલ સંગ્રહયશક્લાંગી સમાન બની રહ્યો છે. આશા રાખીએ છીએકે આવનારા સમયમાં કવિ મનીષ પરમાર પાસે અનેકોનેક સંગ્રહો મળતા રહે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રાજાનાં લક્ષણો અને કર્તવ્યો

પ્રા.ડૉ.શૈલેષ કે. જોખી

સંસ્કૃત વિભાગ

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં રાજાનું સ્થાન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. તેથી જ તો રાજા કાલસ્ય કારણમાં યથા રાજા તથા પ્રજા કહેવાયું છે. જ્યારે પ્રજા મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે, લોભવશ ખરાબ આચરણ કરે ત્યારે રાજા ધર્મ દ્વારા પ્રજામાં શાન્તિ સ્થાપે છે. આ રાજાની બાબતમાં તેનાં લક્ષણ વગેરે જાણવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

રાજા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જોઇએ તો રાજુ દીપ્તૌ ધાતુથી રાષ્ટ્રવારપારાદ ઘખૌ સૂત્રથી ઘ પ્રત્યયથી રાજા શબ્દ નિષ્પજ્ઞ થાય છે. તેનો અર્થ દીપ્તિમાન અથવા પ્રતાપી એવો થાય છે. શાન્તિ પર્વના 59 મા અધ્યાયમાં યુધિષ્ઠિરે જ્યારે રાજા શબ્દ કેવી રીતે ઉત્પજ્ઞ થયો? એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે તેનો ભીષ્મે તેનો વિસ્તારથી ઉત્તર આપ્યો હતો. તેમાંની એક વ્યાખ્યા એટલે જે 'બધી પ્રજાને પ્રસજ્ઞ કરે તે રાજા.' રઞ્જિતાશ્ચ પ્રજા: સર્વાસ્તેન રાજેતિ શબ્દયતે।¹

શ્રીમદ્ભાગવત માં કહ્યું છે તેમ પોતાની ચેષ્ટાઓથી પ્રજાને આનંદ આપવાને લીધે જ તેને રાજા કહ્યો છે. જેમ કે-

રઞ્જયતિ યલ્લોકમયમાત્મવિચેષિતૈः।

અથામુમાહૂ રાજનં મનોરઞ્જનકै: પ્રજા: ||²

મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે તેમ 'વિચાર કરીને દંડ કરવાથી બધી પ્રજા પ્રસજ્ઞ રહે છે.' જેમ કે-

સમીક્ષ્ય સ ધૃત: સમ્યક્ સર્વા રઞ્જયતિ પ્રજા: ||³

રધુવંશમાં કહ્યું છે તેમ "જેમ બધાને આહ્લાદ આપીને ચન્દ્રએ પોતાનું નામ સાર્થક કર્યું છે તથા બધાને તપાવીને સૂર્યએ પોતાનું નામ સાર્થક કર્યું, તેવી જ રીતે રધુએ પ્રજાનું અનુરૂપન કરીને પોતાનું 'રાજા' નામ સાર્થક કર્યું." જેમ કે-

યથા પ્રહલાદનાઞ્ચન્દ્ર: પ્રતાપાત્તપનો યથા।

તથૈવ સોઽભૂદન્વર્થો રાજા પ્રકૃતિરઝનાત्॥૪

વળી મહાભારતમાં કહ્યું છે તેમ મૃત્યુ પછી જેના કાર્યની બધા જ લોકો પ્રશંસા કરે તે રાજા છે. વળી એમ પણ કહ્યું છે કે જેમાં ધર્મ વિરાજે ચે તેને રાજા કહે છે. જેમ કે-

યस્મિન् ધર્મો વિરાજેત તં રાજાનં પ્રચક્ષતો॥૫

અત્યારે રાજા શબ્દમાં તાનાશાહીનો અર્થ કેટલાક જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ 'રાજા' શબ્દ 'રાષ્ટ્રપતિ' શબ્દથી વધારે યોગ્ય લાગે છે, કારણ કે તેમાં સ્વામિત્વનો ભાવ છે.

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિમાં દર્શાવ્યું છે તેમ રાજાએ મહાન ઉત્સાહી, દાની, કૃતજ્ઞ, વૃદ્ધસેવી, વિનયયુક્ત, ધૈર્યયુક્ત, કુલીન, સત્યવાદી, પવિત્ર, અદીર્ઘસૂત્રી, સ્મૃતિમાન, અક્ષુદ્ર પરિવારવાળા, ધાર્મિક, અવ્યસની, પંડિત, શૂર, તથા રહસ્યવિદ થવું જોઇએ. તેને અર્થગોપનમાં ચતુર, આત્મવિદ્યા તથા રાજનીતિમાં નિપુણ, લાભના ઉપાય તથા ત્રણેય દાનમાં પ્રવિષ્ટ થવું જોઇએ. જેમ કે-

મહોત્સાહ: સ્થૂલલક્ષ: કૃતજ્ઞ વૃદ્ધસેવખઃ।

વિનીત: સત્વસમ્પન્ન: કુલીન: સત્યવાક્ શુચિ:॥

અદીર્ઘસૂત્રી સ્મૃતિમાનક્ષુદ્રપુરુષસ્તથા।

ધાર્મિકોऽવ્યસનશૈવ પ્રાજઃ શૂરો રહસ્યવિત्॥

સ્વરનધગોપ્તાન્વીક્ષિક્યાં દણનીત્યાં તથૈવ ચ।

વિનીતસ્ત્વથ વાર્તાયાં ત્રયાં ચૈવ નરાધિપ: ||⁶

શુકાચાર્ય જણાવે છે તેમ પૂર્વજન્મના તપને લીધે જ વ્યક્તિ રાજી બને છે. આગળના જન્મોમાં તેણે જીવી તપસ્યા કરી હોય છે તેને અનુરૂપ જ તે સાત્ત્વિક, રાજસી તથા તામસી હોય છે. જે રાજાએ સાત્ત્વક તપ કર્યું હોય છે તે ધર્મનિષ્ઠ, પ્રજાપાલક, યજોનું અનુષ્ઠાન કરવાવાળો, શત્રુ વિજેતા, દાની, ક્ષમાવાન, શૂરવીર નિર્લોભી તથા વિષય અને વ્યસનોથી વિરક્ત હોય છે અને તે અન્ત સમયે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

નારદ અને કાત્યાયને પણ રાજાનાં લક્ષણ બતાવ્યાં છે, પરંતુ કૌટિલ્યએ પોતાના અર્થશાસ્ત્રના 'મણ્ડલયોનિ' નામના છિંડા અધિકરણમાં અત્યંત વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે. તેમના મતે રાજાના 16 આભિગામિક, 8 પ્રજાના, 4 ઉત્સાહના તથા 30 આત્મસંપત્તિના ગુણો છે. જેમાં મહાકુલીન, ભાગ્યશાળી, મેધાવી, ઘૈર્યશાળી, દ્રવદશી, ધામ્ભિક, સત્યવાદી, સત્યપ્રતિજ્ઞા, કૃતજ્ઞ, મહાદાની, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.⁷

રાજાએ ઉપરોક્ત ગુણોયુક્ત બનનું જોઈએ અથવા તે ગુણો જેનામાં છે તે જ રાજી બની શકે તે જ અભિપ્રેત છે. વળી રાજાએ દોષોથી દ્રદ રહેવું જોઈએ, બચવું જોઈએ. તે દોષોનો નિર્દેશ સ્મૃતિગ્રન્થોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. મહાભારતના સભાપર્વમાં નારદજીએ કહ્યું છે કે નાસ્તિકતા, અસત્ય, કોધ, પ્રમાદ, દીર્ઘસૂત્રતા, જ્ઞાની પુરુષોનો અસંગ, આળસ, ઇન્જિયપરાયણતા વગેરે દોષોનો પરિહાર કરવો જોઈએ.

સામાન્ય રીતે રાજાનાં ઉપરોક્ત લક્ષણોમાં જ રાજાએ કરવાનાં કર્તવ્ય સમાઇ જાય છે. રાજાના કર્તવ્યનાં લક્ષણોમાં આખી રાજનીતિ આવી જાય છે. મત્સ્યપુરાણના 215 મા અધ્યાયમાં અત્યંત સંક્ષેપમાં રાજાના કર્તવ્યનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ઉપરાંત બધાં જ

શાસ્ત્રોમાં, ઇતિહાસ, પુરાણ તથા રાજનીતિના ગ્રન્થોમાં વિસ્તારથી દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. આમ તો ધર્મરક્ષા સિવાય રાજાનું કોઈ કર્તવ્ય મહત્વનું નથી. ધર્મનું રક્ષણ કરવા કાજે જ હરિશ્ચન્દ્ર વગેરે રાજાઓએ રાજલક્ષ્મીનો ત્યાગ કર્યો હતો. આ પૃથ્વી પર કેટલાયે રાજાઓ થયા અને ચાલ્યા ગયા. આ પૃથ્વી કેટલાની થઇ અને ચાલી ગાઈ. તેમાં કેટલાય રાજાઓનાં નામ શોધ્યા મળતા નથી. તેથી જ અભિપુરાણમાં કહ્યું છે-

આધિવ્યાધિવિરીતાય અદ્ય શ્વો વા વિનાશિને।

કો હિ રાજા શરીરાય ધર્માપેતં સમાચરેત्॥⁸

આધિ-વ્યાધિથી ગ્રસ્ત તથા આજે અથવા કાલે નષ્ટ થનાર આ શરીર માટે કયો રાજા ધર્માવિરુદ્ધ આચરણ કરે.

જો રાજા પ્રજાનું પાલન સારી રીતે ન કરે તો સંસારમાં ત્રાસ ફેલાય, બધાના હદય ડામાડોળ થાય, બ્રહ્મહત્યારા સુખ ભોગવે, ચોરોનાં ટોળાં વધી જાય, ધર્મની મર્યાદા તૂટી જાય, લોકો ભયભીત થઇ જાય તેથી જ તો દેવતાઓએ પ્રજાપાલન માટે રાજાની રચના કરી છે.

પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્ય તરફ નજર કરીએ તો તેમાં રાજાનો મહિમા કવિઓ, નાટ્યકારોએ મન મૂકીને ગાયો છે. રઘુવંશમાં રાજા દિલિપની કર્તવ્યનિષ્ઠા, ગૌ સેવા, રઘુની દાનશીલતા, અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમઃ માં રાજા દુષ્યન્તની નમૃતા જોઈ શકાય છે. માલવિકાઅભિમિત્રમઃ માં કાલિદાસે અભિમિત્રનું તેજસ્વી રાજા તરીકે ચરિત્રચિત્રણ કર્યું છે. વિકમોશીયમઃ માં પુરુરવાને સૂર્યસમાન દર્શાવ્યો છે. વર્તમાન સમયમાં જેને વ્યાપારી સ્થાનકો બની ગયાં છે, તેવાં તપોવનો, વિદ્યાસ્થાનકો તરફ રાજાનો પૂજ્ય ભાવ રહેતો હતો. અષિઓ તરફ નમૃતા અને આદરભાવ હંમેશાં રહેતો હતો. કુલપતિની કે કુલગુરુની આજ્ઞા રાજને શિરોમાન્ય ગણાતી

હતી. એટલું જ નહિ ઐચ્છિકમારોના વચનથી પણ રાજાનો રથ થંભી જતો હતો. વર્તમાન સમયમાં ન રહ્યા તેવા કુલગુરુઓ કે ન રહ્યા તેવા રાજાઓ. કુલગુરુઓના જ્ઞાનનો છેદ ઊડી ગયો અને રાજાઓ (શાસકો) બન્યા સ્વાથી. પ્રસ્તુત લેખનો હેતુ એ છે કે ઉપર્યુક્ત રાજાનાં લક્ષણો અને કર્તવ્યો સામાન્ય માણસો અને શાસકો સુધી પહોંચે અને તેવું નેતૃત્વ નિર્માણ થાય.

સંદર્ભ-

1. મહાભારત, શાન્તિપર्व- 59-125
2. શ્રીમહાગાવત-4-16-15
3. મનુસ્મૃતિ-4-16-15
4. રઘુવંશમ-4-12
5. મહાભારત, શાન્તિપર्व- 90-318
6. યાત્રવલ્ક્યસ્મૃતિ, રાજધર્મ-309 થી 312
7. કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર-6-1-3
8. અઞ્જિપુરાણ-23-12.

સમાજ જીવનમાં અંધશ્રદ્ધા

પ્રા.ડિ.વિષુ.આર વણકર

સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ,

પ્રસ્તાવના:-

સમાજશાસ્ત્રમાં સતત નવું સંશોધન થતું રહે છે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધનને કારણે નવી ટેકનોલોજીનું નિર્માણ થાય છે. શૈક્ષણિક ક્ષેત્રમાં અભ્યાસ માટે નવી વિચારસરણી અમલમાં આવી. વૈશ્વિકરણને કારણે દુનિયા નાની બનતી જાય છે. શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે ટેકનોલોજીના વિકાસના કારણે ઘણા ફેરફાર થયા છે જેથી સમાજ જીવન વધુ સુખ સગવડતાભર્યું બન્યું. આમ છતાં શિક્ષણ વધતાં છતાં આજે પણ ઘણા બધા સમાજના લોકો અંધશ્રદ્ધામાં માનતા જોવા મળે છે. પ્રાચીન કાળથી શુભ-અશુભ, શુકન-અપશુકને આપણા દેશમાં લોકો માનતા થઈ ગયા છે.

શુકન અને અપશુકન એ બધી ભામક કલ્પનાઓ છે. જો તેનું પરિક્ષણ કરવામાં આવે તો ખબર પડે કે આ બધી વાતો ધર્મ, પરંપરા, રૂઢિપ્રથા અને શોખણા પર આધારિત છે. સ્વાર્થી લોકો તેનો ફાયદો ઉઠાવે છે. વર્તમાન સમયમાં બેરોજગારીનું પ્રમાણ એટલું ઉચ્ચું છે કે જ્યારે કોઈ પણ માનવીને કામ ધંધો ના મળે ત્યારે તે રોજગારી મેળવવા માટે એવો કોઈ રસ્તો શોધી કાઢી અંધશ્રદ્ધા ફેલાવી લોકોને ગેરમાર્ગ દોરે છે.

❖ જીવનમાં જોવા મળતી અંધશ્રદ્ધાઓ :-

૧) જમતી વખતે એડકી આવવી :-

કોઈ પણ વ્યક્તિને જમતી વખતે એડકી આવે તો કોઈ યાદ કરતું હશે. યાદ કરવા વાળી વ્યક્તિ ભલે ને ગમે તેટલા કિલોમીટર દૂર બેઠી હોય તેની યાદનો કરંટ તમારા સુધી પહોંચી જ જાય. જો કે તેનું કારણ શરીર સાથે સંબંધિત છે. શરીરમાં એક શ્વાસ લેવાય છે જે છાતી અને પેટના બે ભાગ કરે છે ત્યાં જ ઉદ્રપ્તલ આવેલો છે અને તેના લીધે શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયા થાય છે. આ પડદો સ્નાયુનો બનેલો હોય છે અને તેમાં પ્રસરણ અને સંકોચનની ક્રિયા થાય છે. ઉતાવળમાં જમતી વખતે આ ક્રિયામાં અસંતુલન આવી જાય છે અને તેને સારું થતા સુધી એડકી આવે છે. તેને બંધ કરવા કોઈ પાણી પીવે છે અથવા જમવાનું થોડો સમય માટે બંધ કરે છે.

તે જ પ્રકારે ભૂતપિશાચ, શુકન-અપશુકન, મંત્ર-તંત્ર, ગ્રહયોગ, સર્પદોશ, દેવી-દેવતા, માનતા વગેરે ઘણી બધી બાબતો પર લોકોનો દઢ વિશ્વાસ હોય છે. આમાંની ઘણી બાબતો અંધાનુકરણને કારણે થતી હોય છે.

બૌધ્ય અને જૈન લોકોએ આ ભામક કલ્પનાઓનો વિરોધ કર્યો હતો છતાં પણ તેમાં સુધારો ન થયો. બૌધ્ય અને જૈન સાહિત્યમાં અનેક કથા છે જેનાથી જાણવા મળે છે કે તે સમયમાં પણ એવી ભામક કલ્પનાઓ ઓછી ન હતી. ત્યારે વિજ્ઞાને આટલી પ્રગતિ નહોતી કરી અને અંધશ્રદ્ધાનો અંધકાર ઘણો ઉડો હતો. પરંતુ આજે ચંદ્ર ઉપર ઘર વસાવવાના સપના લોકો જોઈ રહ્યા છે તેમ છતાં કેટલાંક લોકો અજ્ઞાનતાના અંધકારમાં ડૂબેલા છે.

૨) ભૂતપિશાચનું અસ્તિત્વ :-

વિશ્વમાં આજ સુધી ભૂતપિશાચનું અસ્તિત્વ કોઈ પણ સિદ્ધ કરી શક્યું નથી. ભૂતોનું કોઈ અસ્તિત્વ નથી છતાં પણ લોકોના જીવનમાં અનેક પ્રકારની કલ્પનાઓ હોય છે. ભૂત સ્મરણ ઘાટમાં હોય, અમાવસ્યા અને કાળીયૌદ્ધના દિવસે ભટકે, ભૂત ઘણા ઉચા હોય, ઘણી શક્તિ હોય, મનુષ્યને મારી નાખે છે. જો આવું હોત તો અત્યાર સુધી મનુષ્યનો સર્વનાશ થય ગયો હોત.

૩) જ્યોતિષ ગ્રહ :-

માનવીને મળતું ફળ જ્યોતિષ ગ્રહ ઉપર આધાર રાખે છે. તે પ્રમાણે ગ્રહ, તારા વગેરેનો મનુષ્ય ઉપર પ્રભાવ પડે છે અને તે પ્રમાણે મનુષ્યનું ભવિષ્ય નિર્ધારીત થાય છે. આમ જોઈએ તો ગ્રહો, તારા પૃથ્વીથી કરોડો માઈલ દૂર છે. શું તેનું પરિણામ વ્યક્તિ ઉપર સંભવ છે? ચંદ્ર ગ્રહણ અને સુર્ય ગ્રહણ એક ભૌતિક ઘટના છે. સોલર સીસ્ટમના ગતિભ્રમણને કારણે તે થાય છે. ચહેરો જોવો, હાથની રેખા જોઈને ભવિષ્ય કથન કરવું, સમસ્યાઓમાંથી છૂટકારો મેળવવાનો રસ્તો દેખાડે એવા જ્યોતિષીઓ પણ ખોટા હોય છે.

૪) માનતા અને પશુભાલિ :-

પહેલાના સમયમાં જ્યારે વિજ્ઞાનની આટલી પ્રગતિ થઈ ન હતી ત્યારથી શિક્ષિત કે અશિક્ષિત વ્યક્તિ પણ સારી કે ખરાબ ઘટનાઓના કર્તા દેવ છે તે ઈશ્વર કે કોઈ અદશ્ય શક્તિ છે એવું માનતા હતા. ભુંક્પ હોય, જવાળામુખી હોય, તોફાન કે ચક્કવાત હોય, પુર, દુષ્કાળ વગેરે મુશ્કેલીનું કારણ દેવ ઈશ્વરનો પ્રકોપ માનવામાં આવતો. જેથી તે દેવને ખુશ કરવા માટે નિર્દ્યતાથી પશુભાલિ આપવામાં આવે તો કયારેક તો નર બલિ પણ અપાય છે.

પશુ ભાલિની પ્રથા પ્રમાણમાં વધારે જોવા મળે જેમાં કૂકડો, કૂકડી, બકરો, પાડો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. દેવોને વશમાં કરવા, દૈવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા, જાદૂટોના, મંત્ર-તંત્ર, વશીકરણ વિદ્યા વગેરેને પ્રાપ્ત કરવા માટે અધોરી, અમાનુષ અને અસંસ્કૃત બલિ પ્રથાનું અવલંબન કરે છે અને રોજ દેશમાં આવી ઘટનાઓ ઘટતી રહે છે.

૫) અર્જિન ઉપર ચાલવું :-

શરીર અને અર્જિનનો સંપર્ક જો ત્રણ સેકંડથી ઓછો હોય તો આગનો તાપ આપણને નથી લાગતો. આ અંગાર પર ચાલવા માટે પગનો ક્રમ ત્રણ સેકંડથી વધારે હોય તે વાતનું ધ્યાન રખાય છે. જો કે પગના તળિયાની ચામડી ધણી જાડી અને કઠણ હોય છે. ધણા લોકો અંગારા ઉપર ચાલવા પહેલા પગ ને ધોઈ લે છે. જેનાથી ઉષ્ણતા લાગવાનું પ્રમાણ ઓછું થઈ જાય છે પણ લોકોને તેનું કારણ પૂછતાં અર્જિન પવિત્ર છે તેના પર ચાલવા માટે પગ ધોવા જરૂરી છે નહિ તો પાપ લાગે છે એવું કહે છે. ચાલવા વાળાનો પગ કુંડમાં ન પડે તે માટે કુંડને છ ઈચ્છા વધારે ઉડો કરવામાં આવે અને અંગારાને હલાવીને સાફ કરવામાં આવે છે જેનાથી અર્જિન પર જામેલી રાખ ઉડી જાય કેમ કે આ ગરમ રાખથી જ જવલન થાય છે. આ રહસ્ય જો લોકોને કહી દેવામાં આવે તો અંગાર ઉપર કોઈ પણ ચાલી શકે. પાંચ-સાત વર્ષનો બાળક પણ ચાલી શકે છે.

આમ, તેને દૈવી શક્તિ કે કૃપા નો આધાર મનાય છે. ક્યારેક ઉલટા પરિણામો પણ આવે છે જેમાં કોઈ કુંડમાં પડી જાય અને ખરાબ રીતે દાઢી જાય છે. જેને દૈવીનો પ્રકોપ માને છે. કેટલાંક સ્ત્રી કે પુરુષો કપૂરને સળગાવી પોતાના મોઢામાં નાંખે છે અને મોઢામાં નાખતાં જ મોને બંધ કરી દે છે જેનાથી કપૂરને સળગવા માટે જરૂરી ઓકિસજન મળતો નથી જેથી તે ઓલવાઈ જાય છે. મોઢાનો અંદરનો ભાગ ભીનો હોય એટલે મોહું પણ બળતું નથી પણ લોકો આ વૈજ્ઞાનિક આધારને ન માની દૈવી શક્તિને આધાર માને છે. કપૂરના ટૂકડાને એક હાથમાં રાખીને સળગાવે અને એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં લઈ મોઢામાં મૂકી મોહું બંધ કરી દે છે. આ કામમાં ત્રણ સેકંડથી વધારે સમય ન થાય તેનું ધ્યાન રાખે છે અને લોકોને દૈવી શક્તિ પ્રત્યે શ્રદ્ધા જાગે છે લોકો આ ઘટનાને ચ્યમત્કાર માને છે. આવા લોકો પર દૈવી કૃપા છે અને તે કોઈ પણ સમસ્યાનો ઉકેલ લાવી શકે છે તેથી અંધશ્રદ્ધામાં માને છે. જેથી પ કે ઉ રવિવાર કે મંગળવાર કે ગુરુવાર ભરે છે. જેથી ભુવાને નાણાં મળી રહે છે તેમજ તેના પરિવારનું ગુજરાન ચાલે છે.

સંદર્ભસૂચિ :-

- ૧) સમાજલક્ષી મનોવિજ્ઞાન, અનડા પ્રકાશન
- ૨) ચ્યમત્કારના સોદાગર, કોટેચા જમનાદાસ
- ૩) સાંસ્કૃતિક માનવશાસ્ત્ર, દેસાઈ ઉર્ભિલાબેન
- ૪) ગુજરાતના આદિવાસીઓ, શાહ વિમલ

ધૂમકેતુની વાર્તાસૂચિ

ડૉ. મનીષ બી. ચૌધરી

ગુજરાતી નવલિકાક્ષેત્રે ગુજરાતને ધૂમકેતુ જેવા સમર્થ સર્જક સાંપડયાં તે પૂર્વે એ ક્ષેત્રમાં થોડુંક કાર્ય થયું હતું. આમ તો 'મલયાનિલ' આપણી ટૂંકી વાર્તાકલાના આદી સર્જક ગણાય છે. પરંતુ તે જ સમયગાળામાં નારાયણ હેમચંદ્ર, રણજિતરામ વાવાભાઈ વગેરેએ પ્રથમ માસિકોમાં આ પ્રકારના સ્વરૂપના કલેવરને ઘડવા માંડેલું. 'મલયાનિલ' ની 'ગોવાલણી' આ દિશામાં પહેલું સીમાચિહ્નન ગણી શકાય. ધનસુખલાલ મહેતા, કનૈયાલાલ મુનશી, 'મલયાનિલ' જેવા થોડા લેખકોને બાદ કરીએ તો સૌ પ્રથમ મહત્વનું સ્થાન ધરાવતા મહત્વના વાર્તાકાર છે. 'ધૂમકેતુ' ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી, ગુજરાતીના ઉત્તમ વાર્તાકારોમાં તેમનું સ્થાન ટોચનું છે.

ટૂંકીવાર્તા ક્ષેત્રે ધૂમકેતુનું આગમન થયું તે પહેલા ટૂંકીવાર્તાના લેખકો ઉપલા થરની મધ્યમવર્ગાંય વ્યક્તિઓના જીવન, એમની સમસ્યાઓ, આશા, આકંક્ષાઓ આદિનું આલેખન કરતાં આ સર્જકો શ્રીમંત વર્ગના યુવાન-યુવતીઓ પ્રણાયકથા અને સામાજિક સુધારણાને અનુલક્ષીને મુખ્યત્વે વાર્તાઓ લખતા.

આ સર્જકો ભૂતકાળને વાગોળતા, નારીને રહસ્યમૂર્તિ માનતા ને અર્વાચીન પણ્ણેમના જીવનને કે આપણા પ્રાચીન જીવનને વખાણતા કાં તો વખોડતા. પછી પ્રથમ વિશ્વયુધ(ઈ.સ. ૧૯૧૪-૧૮) રશિયન કાંતિ (ઈ.સ. ૧૯૧૭) દક્ષિણ આદ્રિકાથી ગાંધીજીનું પુનરાગમન બ્રિટન પ્રત્યે આપણી ઉપેક્ષા, અવિશ્વાસ અને સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિની ઝંખના આ બધા બનાવો બન્યા. ભારતના લાખો ગામડાંઓમાં જાગૃતિ અનિવાર્ય જણાઈ. પહેરવેશ અને ખાન-પાનમાં સાદગી અને ભાવોમાં ઉત્તમતા આણીને ગાંધીજીએ ભારતીયોમાં મૂલગામી પરિવર્તન આપ્યું. આપણા યુવાન વાર્તાકારોની આંખો દીન ઉપેક્ષિતતાને અભણ, અજ્ઞાની માનવીઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિથી ઉભરાઈ ગઈ. તેઓ આ વર્ગના મનોભાવો અને જીવનરીતિ આલેખવા લાગ્યા. વિદેશમાં થતો ટૂંકીવાર્તાનો વિકાસ અને લોકપ્રિયતા તે સમયના આપણા લેખકો નિહાળી રહ્યાં.

૨૦મી સદીના આરંભમાં સ્ત્રીશિક્ષણનો વ્યાપ વધવા લાગ્યો. પ્રણાયકથાઓનાં પાત્રો વાર્તાકારોને હાથ ચડવા લાગ્યા. સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા સંયુક્ત કુટુંબ ભાવના પરત્વે ઉપેક્ષિત નજર આપણી અને પણ્ણેમની જીવન જીવવાની અલગ રીતિઓ વચ્ચેનો વિસંવાદને તેમાંથી પ્રગટતી કરુણતા, વિચિત્રતાઓએ વાર્તાકારોને વિષય વૈવિધ્ય માટે આકર્ષ્યો. વળી આપણા વાર્તાકારો શિક્ષિત મધ્યમ વર્ગમાંથી આવતા હતા. આ સમયે મલયાનિલ, ધનસુખલાલ મુનશી, બટુભાઈ વગેરે વાર્તાઓ લખતા હતા. મુનશી થોડાંક ૩૦ાં તેમનાથી આગળ ચાલે છે. તેમનાં પાત્રો સમકાળીન જમાનાને મુકાબલે આધુનિક લાગે તેવાં છે.

પરંતુ ઐતિહાસિક દાખિએ ટૂકી વાર્તાક્ષેત્રે મલયાનિલે સર્જલી પગદીને ધોરી માર્ગના ફેરવવાનું કામ તો ધૂમકેતુ કરે છે. તે સમયે પ્રેમચંદ, સુદર્શન કે વિશ્વબરનાથ જેવા હિન્દી અને રવીન્દ્રનાથ જેવાં બંગાળી સાહિત્યકારો ટૂકીવાર્તા લખતા હતા. શ્રી ઉમાશંકરે કહ્યું છે તેમ "ધૂમકેતુની પ્રતિભાની કક્ષાએ કામ કરતા એ વખતે હિન્દીમાં પાંચ-છ વાર્તાલેખકો હોય તો પણ મોટી વાત"^૨

ગુજરાતી નવલિકાનું સર્વશ્રેષ્ઠ ઘડતર તો ધૂમકેતુના હાથે જ થયું છે. ઉચ્ચકોટિના વાતલેખક તરીકે માત્ર ગુજરાતમાં જ નહીં, પણ ભારતભરમાં અને ભારત બહાર પણ પ્રસિદ્ધ પાખ્યાં છે. જે સમયે અંગ્રેજી, ફેન્ચ, રશિયન કે બંગાળી વાર્તાના અનુવાદ અને તેની જ પ્રતિકૃતિ જેવા વાર્તા સર્જનો વિશેષ થતાં હતા. જે સમયે ટૂકી વાર્તા સ્થાન, સમય, પાત્ર અને વિષય કે નિરૂપણની દાખિએ પોતાના સીમિત વર્તુળમાં જ ધૂમતી હતી ત્યારે ધૂમકેતુની વાર્તાઓનું આગમન થાય છે. તેથી કહી શકાય કે "વાતાકલાની કળી ફૂટે છે. મલયાનિલની વાર્તાઓમાં એ કળી ખીલું ખીલું થાય છે. મુનશીની વાર્તાઓમાં 'વીસમી સદી' અને પાંદીઓની માવજત કરે છે. પણ પૂરેપૂરું ગુલાબ તો પાંગરે છે ધૂમકેતુની ટૂકી વાર્તાના ઉદ્ઘાનમાં જ "^૩

ઈ.સ. ૧૮૨૮માં ધૂમકેતુની 'પોષ્ટ ઓફિસ' 'સાહિત્ય' માં 'મળેલું' ઉપનામથી પ્રગટ થાય છે. તુરત જ ઈ.સ. ૧૮૨૯માં તેમનો પ્રથમ વાતસંગ્રહ 'તણખામંડળ'-૧નું પ્રકાશન થાય છે અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં પરિપક્વ ટૂકીવાર્તાનો આરંભ થાય છે. આ સંગ્રહમાંથી સંખ્યાબંધ અને સત્વશીલ નવલિકાઓ આપણને ધૂમકેતુ પાસેથી મળે છે. 'પોષ્ટ ઓફિસ' નામની આ સંગ્રહની પ્રથમ વાર્તા 'ધ લેટર' નામે અંગ્રેજમાં ભાષાંતરિત થઈને વિશ્વની શ્રેષ્ઠ દસ વાર્તાઓના સંગ્રહ 'ટેનટેલ્સ' માં સ્થાન પામે છે એટલું જ નહિં તેમની સાત ઉત્તમ ટૂકીવાર્તાનો સંગ્રહ 'સપ્તપણી' હિંદીમાં ભાષાંતરિત કરવામાં આવ્યો છે. આ હકીકત ધૂમકેતુ તેમજ ગુજરાત ઉભયને માટે ગૌરવપ્રદ છે.

'તણખા મંડળ-૧'(૧૮૨૮), 'અવશેષ'(૧૮૩૨), 'પ્રદીપ'(૧૮૩૩), 'તણખા મંડળ-૪'(૧૮૩૬), 'મલિલિકા અને બીજી વાતો'(૧૮૩૭), 'ત્રિભેટો'(૧૮૩૮), 'આકાશદીપ'(૧૮૪૮), 'વનધાયા'(૧૮૪૯), 'પ્રતિબિંબ'(૧૮૫૧), 'વનરેખા'(૧૮૫૨), 'જલદીપ'(૧૮૫૩), 'વનકુંજ'(૧૮૫૪), 'વનવેણું'(૧૮૫૬), 'મંગલદીપ'(૧૮૫૭), 'ચંદ્રલેખા'(૧૮૫૮), 'નિકુંજ'(૧૮૫૦), 'સાંધ્યરંગ'(૧૮૫૨), 'સાંધ્યતેજ'(૧૮૫૨), 'વસંતકુંજ'(૧૮૫૪), 'છેલ્લો જબકારો'(૧૮૫૪) આમ, આપણને ચોવીસ વાતસંગ્રહોના લગભગ ૪૮૨ વાર્તાઓ અને આશરે ત્રેપનસો પાનામાં આ વાર્તા સામગ્રી સચવાયેલી મળે છે. ધૂમકેતુએ 'તણખા મંડળ-૧' પ્રગટ કર્યું એ પછી તેથી વર્ષ સુધી નવલિકા લેખન ચાલું રાખ્યું. તેમની પાસેથી આપણને નવલિકા ઉપરાંત નવલકથા, નાટક, આત્મકથા, પ્રવાસકથા, ચરિત્રનિબંધ જેવું વૈવિધ્યવંતુ સાહિત્યસર્જન મળે છે. પરંતુ નવલિકાઓની વિવિધતા, વિપુલતા અને

સત્તવશીલતાને કારણે એ સમયે ધૂમકેતુ એટલે નવલિકા અને નવલિકા એટલે ધૂમકેતુ એમ નવલિકાના પર્યાય તરીકે તે વિશેષ જાણીતા છે.

"ધૂમકેતુની વાર્તાઓ નવા અભિગમ, નવિન વિષયો, બહુજન સમાજમાંથી લીધેલા પાત્રો અને કદ્યપનાનાં ઉન્નત ઉડયનો દ્વારા ભાવના અને જીવનમાં સનાતન મૂલ્યોના સત્ત્વ અને સત્યનું ચિંતન કરી તે દ્વારા ટૂંકી વાર્તાને સબળ, સજ્જવ અને અધિક વૈવિધ્યસભર પશ્ચાદભૂમિકાઓવાળી વાર્તાઓ ધૂમકેતુએ રચી છે."^૪

આ વાર્તાઓમાં વ્યક્તિત્વી માંડીને સમાચિદ સુધીની કથાસૂચિ પોતપોતાનું આગવું કયાંય માદક તો કયાંક સ્વસ્થ, કયાંક કરુણ તો કયાંક હાસ્યથી મફયું રૂપ લઈને ઉત્તી છે. પાત્ર અને પ્રસંગોની વૈવિધ્યસભર સમૃદ્ધિ સૌ પ્રથમવાર ધૂમકેતુની વાર્તાઓમાં જોવા મળે છે.

ધૂમકેતુના વાતાવરણતરમાં તેમનું વિશાળ વાચન, ગ્રામજીવનનો બહોળો અનુભવ, પ્રવાસો, તેમની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવાની વૃત્તિ—ચિંતનશીલ અને લાગણીશીલ સ્વભાવને મુખ્ય જવાબદાર પરિબળ તરીકે ગણાવી શકીએ. 'મેઘાણીની જેમ ધૂમકેતુના 'Those day's are gone' ' તે હિના દિવસા ગતા : 'નાં ખટમધુરાં સ્મરણોનું પ્રાધાન્ય છે. જુના માણસોની મહોષ્યત, દિલાવરી, ત્યાગભાવના, કુટુંબવાત્સલ્ય, દોસ્તી આ બધું એમના અંતરને ભરી દે છે. એથી એમની વાર્તાઓમાં સહેજ જૂના જમાનાના આવા જૂના માણસો માટે ભાવાનું રસ્તુરે છે.'^૫

તેમની વાર્તાઓમાં અબુધ—ભીરુ ખેડૂતો અને શ્રમજીવીઓના કઠિન —કરુણ —દયનીય જીવન ઉપરાંત શિક્ષિત ચતુર ચબરાક ધનિક શહેરાઓના ઝાકમજોળ દેખાતા પણ અંદરથી ખોખલા, બનાવટી, અમાનવીય જીવન પણ સ્થાન પામ્યા છે. તેમના જુદા જુદા અનુભવ અને નિરીક્ષણનું સ્વાભાવિક પ્રતિબિંબ તેમની વાર્તાઓમાં પડ્યું છે. તેમની વાર્તાઓ તેથી વસ્તુ પાત્ર, ભાવ વિચારનું ધાણું વૈવિધ્ય લઈને આવે છે.

"ઉપેક્ષિત ગ્રામલોક, ખેડૂતો, મજુરો, દલિતો, પીડિતો અને તળપદી લોકબોલીની લાલીનાં સંચાર"^૬

ગાંધીજીથી સ્વતંત્રપણે પોતાની આપ જરૂરિયાતથી પ્રેરાઈને ધૂમકેતુએ સૌ પ્રથમવાર પોતાની વાર્તાઓમાં કર્યો. સૌરાષ્ટ્રના ગામડાં ત્યાંની પ્રકૃતિ, ત્યાંના ભાતભાતનાં અને જાતજાતનાં ગ્રામજનો, એમની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ અને પરંપરાઓ એમના સુખ—દુઃખ, વિભિન્ન પરિસ્થિતિઓ, સંઘર્ષો, વહેમો, રૂઢિઓ, ઈધર્યાઓ, પ્રેમ, યાતનાઓ, જીવન વગરના સુખી સંપન્ન વર્ગ અને અમલદાર તેમજ તેમની જડ યાંત્રિક સભ્યતા દ્વારા આ અબુધ અભાણ ગ્રામજનોનું થતું શોખણા, આ બધું ગુજરાતીમાં સમતાપૂર્વક પ્રથમવાર નિરૂપાયું. ધૂમકેતુની વાર્તાઓનાં દા.ત. 'ભૈયાદાદા', 'પોષ્ટ ઓફિસ', 'ગોવિંદનું ખેતર', 'રતનો ઢોલી', 'ગોપાલ' વગેરેમાં દૂરદૂરના હિમાયત પ્રદેશના ગરીબ શ્રમજીવી તેમ મદ્રાસ

બાજુના સાગરતણા કોઈ ગામડાના માછીમારે તેમની વાર્તાસૂચિમાં સ્થાન મળ્યું છે. પરંતુ એમણે કેવળ જાનપદી જીવનની જ વાર્તાઓ લખી છે. એવું જ નથી નગરસંસ્કૃતિ, ચિત્રકારો, શિલ્પીઓ, સંગીતકારોમાંની સંવેદનોને આલેખતી પ્રાચીન દેવ-દેવી, ગુરુશિષ્ય અને રાજાદરબારી ગણિકાના જીવનને મૂર્ત કરતી વાર્તાઓ પણ તેમણે લખી આપી છે.

એ જ રીતે સૌ પ્રથમવાર ધૂમકેતુ નીચલા થરના માનવીઓને વાર્તાના નાયક નાયિકાના સ્થાપે છે. શહેરના યુવક યુવતીઓને છોડી ભીખુ, ભૈયાદાદાને કેશી કે રતનો ચઢોલી અને 'દેવદૂતનો' ગોવો રબારી ધૂમકેતુની વાર્તામાં આવે છે. ધૂમકેતુની વૈવિધ્યરંગી પાત્રસૂચિમાં શ્રી ચુનીલાલ મહિયા નોંધે છે તેમ 'ગામડાના અદ્ભારે વરણ અને તેર તાસળીના આદમીઓ એમાંથી અવશ્ય મળી રહે.'^૧

તેમની આ પાત્રસૂચિમાં ગ્રામજીવનની મીઠાશ, મમતા અને જીવન પ્રત્યેનો ભાવાત્મક અભિગમ દર્શિંગોચર થાય છે તેમની પાત્રસૂચિ પૌરાણિક પ્રાચીન મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન યુગને આવરી લે છે. ઐતિહાસિક વાર્તાના સિંહનાયક, આપ્રપાલી, કનિષ્ઠ, તાતિયો ટોપે, વિરઘવલ અને રામકૃષ્ણા, હુર્વસા અને રતિ કામદેવનાં પૌરાણિક પાત્રો આની પ્રતીતિ કરાવે છે.

ધૂમકેતુની આ નવલિકાઓના નિરૂપણમાં પણ ઠીક ઠીક વૈવિધ્ય જોઈ શકાય છે. તેમની વાર્તાઓમાં થોડી ભાવના પ્રધાનતા છે. કેટલીક ઘટના પ્રધાન છે એમણે આત્મલક્ષી અને પરલક્ષીની બેઉ રીતિઓમાં વાર્તાઓ સર્જી છે. વસ્તુ નિરૂપણનું આવું વૈવિધ્ય બહુ ઓછા ગુજરાતી નવલિકાકારો સિદ્ધ કરી શક્યા છે.

ધૂમકેતુની પૂર્વની વાર્તાઓનું ગદ્ય કેટલીક વાર ફિક્કુ, લપટુ લાગતું હતું. ધૂમકેતુ એ તેમા તળપદી બોલીની મીઠાશનો ઉમેરો કર્યો હતો. બીજી બાજુ શિષ્ટ સંસ્કૃતમય ભાષાના ગાંભીર્ય, ગૌરવ દ્વારા ગુજરાતી ગદ્યને નવું જ પરિણામ બક્ષ્યું. 'એ ગદ્ય નરી સરલતાની શોભા પ્રગટાવી શકે છે.'

કવિતાની કુમારી ધારણ કરીને મનોહર આલંકારિતામાં સરી શકે છે. પ્રસંગે ઓજસ્વી મનુષ્યોના રાગાવેગો કુંફડાઓને જીલી શકે છે. કારણ કે તેમની પાસે વિશાળ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ શબ્દભંડોળ છે. તેમની શૈલી ઘટના, પરિસ્થિતિ, પાત્ર, મનોભાવ વાતાવરણને અનુરૂપ નવાં નવાં રૂપ સર્જે છે.

જીવનના માર્મિક પ્રસંગો, જીવંત પાત્રો, વિભિન્ન ભાવો અને સંવેદનાઓ તેમની વાર્તાઓમાં આલેખાયેલો છે. તે જ રીતે પ્રકૃતિનાં રંગીન, રમણીય કાવ્ય ચિત્રો, વેદક સંવાદ અને વિચારપ્રેરક ચિંતનકણિકાઓ ધૂમકેતુની કલમ આસાનીથી આ વાર્તાઓમાં નિરૂપે છે. 'સોનેરી પંખી', 'પોષ્ટ ઓફિસ', 'ભૈયાદાદા', 'હદ્યપલટો' જેવી વાર્તાઓ તેમની આવી સર્ગશક્તિના ઉદાહરણો છે.

પરંતુ ધૂમકેતુની બધી વાર્તાઓ આવી સરસતાનો અનુભવ કરાવી શકતી નથી. આ વિપુલ વાર્તાસૂચિમાં કયારેક વસ્તુનું તો કયારેક પાત્રોનું, પ્રસંગોનું કે વિચારોનું, કેટલીકવાર શીર્ષકોનું પણ પુનરાવર્તન થતું રહે

છે. તેમની નવલિકાઓમાં હદ્યમ દસ્તિએ નજરે ચડતું વસ્તુ, પાત્ર, વિચારાદિનું વૈવિધ્ય પાછળથી આભાસી પણ લાગે છે. તો વસ્તુસંવિધાનની શિથિલતા પણ નવલિકાના સુશ્રિલષ્ટ આકારને ઈજા પહોંચાડે છે. કેટલીક વાર લેખકની અતિ ઉર્ભિમયતા ભાવનામયતા, કૌતુકપ્રિયતા, કલાપરાયણતા, ગ્રામજીવન તરફના પક્ષપાત અને શહેરી જીવન તરફના અણગમાને કારણે તેમનું આલેખન અપ્રતીતિકર અવાસ્તવિક અને એકાંગી બની જાય છે.

ધૂમકેતુની પાત્રસૂચિમાં પણ કેટલીકવાર મર્યાદાઓ જણાઈ આવશે જેમ કે તેમના પાત્રો કોઈને કોઈ ધૂનમાં રચ્યાપચ્યા હોય છે. એ ધૂત એ ટેક કે એ આદર્શ ભંગ કરવાને બદલે આ પાત્રો પ્રાણ ત્યાગ કરવો વધુ યોગ્ય માને છે. વારંવાર મરતા ને આત્મઘાત કરતા આ પાત્રો વાચકનો વિશ્વાસ ગુમાવી બેસે છે. આ વિશે

વ.મ.ભ | 'સાહિત્ય સમીક્ષા' માં નોંધે છે—

"એમના સધળાં પાત્રોને જીવન કાઢી નાખવો એ તો રમત વાત લાગે છે. આજના બુધ્યમાન યુગને આ વાત આટલી સહજ નથી લાગતી એટલે એવું ઉર્મિદાસ એમને ખૂંચ્યા કરે છે."

કેટલીક વાર ધૂમકેતુના શૈલી શોખ અને વાર્તામાં વચ્ચે આવી પોતાના ટીકા ટીપ્પણ ઉમેરવાની કુટેવ પણ તેમની વાર્તાને ઓછે વતે અંશે નુકશાન પહોંચાડતા હોય છે. નવલિકાનું હાઈ ઉઘાડુ પાડી દેતી મુરખતા એ ધૂમકેતુની નવલિકાની મોટી મર્યાદા છે. ટૂંકીવાર્તા એ તો ધ્વનિ જ તણખો જ મુકવાનો એવી સમજ ધરાવનારા ધૂમકેતુ વાચકને સહેજે આયાસ કે શ્રમ ન કરવાં પડે એટલી હદે કવચિત્વને પ્રગટ કરી દે છે તો નવલિકાને કલા તરીકે સ્વીકારતા ધૂમકેતુની ઘણી નવલિકાઓ કલાની કોટિએ પહોંચવાને બદલે કારીગરી બનીને જ અટકી જાય છે.

આમ ઇતાં ધૂમકેતુ ગુજરાતીના એક મોટા ગજાના વાર્તાકાર છે. નવલિકાને ગુજરાતીમાં સુપ્રતિષ્ઠ કરનારા અને દેશની અન્ય ભાષાઓના વાચકોમાં પણ તેને જાણીતી કરનાર પ્રથમ ગુજરાતી લેખક ધૂમકેતુ જ હતા.

"ધૂમકેતુ એટલે ગુજરાતના પ્રેમચંદજી અને સુદર્શન, શ્રી જ્યાભિખુઅને તો એમને માટે 'ગુજરાતનો સવાયો પ્રેમચંદ' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે."

વैદિક સાહિત્યની સુરક્ષાના ઉપાયો

ડૉ. ભારતી એ. પટેલ

સંસ્કૃત વિભાગ

વેદ શબ્દનો અર્થ ‘જ્ઞાન’ - પરમજ્ઞાન થાય છે. સંસ્કૃત ભાષાના ‘જ્ઞાનું’ અર્થવાળા વિદ્ય જ્ઞાને ધ્યાનમાંથી આ ‘વેદ’ શબ્દને વ્યુત્પન્ન કરવામાં આવે છે.^૧ ‘જેનાથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ પુરુષાર્થો જાણી શકાય છે અથવા મેળવી શકાય છે તે વેદ છે.’^૨ સાયણાર્થી કહે છે કે આપણે પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન પ્રમાણથી જે ઉપાયને જાણી શકતા નથી, તેને ‘વેદ’થી જાણી શકાય છે.^૩ સ્વામી દ્યાનન્દ સરસ્વતીએ પણ વિદ્ય જ્ઞાને (૨જો ગણ), વિદ્ય સત્તાયામ્ (૪જો ગણ), વિદ્ય લાભે (૬૬થો ગણ), વિદ્ય વિચારણે (૭મો ગણ) – એવા જુદા જુદા ચાર ગણના વિદ્ય ધ્યાનમાંથી આ વેદ શબ્દ બન્યો છે એમ માન્યું છે. વેદનો શબ્દાર્થ સમજવતાં ‘ऋગવેદાદિભાગ્ય-ભૂમિકા’માં તેમણે લખ્યું છે કે – “જેનાથી સૌ મનુષ્યો સધળી સત્ય વિદ્યાઓને જાણે છે, અથવા જેમાં સધળી સત્યવિદ્યાઓ રહેલી છે, અથવા જેનાથી સધળી સત્યવિદ્યાઓ વિચારીને બધા માણસો વિદ્વાન થાય છે તેને વેદ કહેવાય છે.”^૪ ટૂકમાં ‘વેદ’ એટલે પરમ જ્ઞાન, આધ્યાત્મિક જ્ઞાન એમ સમજાય છે.

‘વેદ’ શબ્દ “વैદિક સાહિત્ય” કે જેમાં ઋગવેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અર્થવેદનો મુખ્યત્વે સમાવેશ થાય છે - તેનો પણ વાચક છે. આ ઉપરાંત વેદના મૂળમન્ત્રો (=સંહિતાભાગ), પ્રાક્તિશાસ્ત્ર, આરણ્યકો અને ઉપનિષદ્દ સુધીના ભાગનું પણ આ ‘વેદ’ શબ્દથી ગ્રહણ થાય છે. આ ઉપરાંત વેદોને સમજવા માટે ઉપયોગી એવા છ વેદાંગો, પ્રાતિશાસ્ત્રો, બૃહદ્દૈવતા અને અનુક્રમણી ગ્રન્થોનો પણ વैદિક સાહિત્ય અન્તર્ગત સમાવેશ થાય છે.

ભારતીય માન્યતા મુજબ સૂષ્ટિની ર્થના થવાની સાથે જ પ્રારભમાં અવતરેલા બધા જ જીવોમાં સૌથી વધારે પવિત્રાત્મા એવા અહિન, વાયુ, આદિત્ય અને અંગિરા નામના ચાર ઋષિઓના આત્મામાં કમશ: ઋગવેદ,

¹ .વિદ્ય જ્ઞાને (૨જો ગણ, પરરમેપદ) વેત્તિ યેન સ વેદ: । જેનાથી)ઈશ્વરીય જ્ઞાન (જાણી શકાય છે તે વેદ .વિદ્ય + ઘજ અહીં વિદ્ય ધાતુને કરણ અર્થમાં ઘજ પ્રત્યક્ષ લગાડવામાં આવ્યો છે.

² .વિદ્યન્તે જ્ઞાનન્તે લભ્યન્તે વા એભિર્ધર્માદિપુરુષાર્થા: ઇતિ વેદાઃ ।

³ .પ્રત્યક્ષેણાનુમિત્યા વા યસ્તૂપાયો ન બુધ્યતે ।

એતં વિદન્તિ વેદેન તસ્માદ્ વેદસ્ય વેદતા ॥

⁴ .વિદન્તિ જાનન્તિ, વિદ્યન્તે ભવન્તિ, વિન્દન્તિ અથવા વિન્દન્તે લભ્યન્તે, વિન્દન્તિ વિચારયન્તિ સર્વે મનુષ્યા: સર્વા: સત્યવિદ્યા: યેષુ વા તથા વિદ્વાંસશ્રી ભવન્તિ તે વેદાઃ । (ऋગવેદાદિભાગ્ય-ભૂમિકા)

યજુર્વેદ, સામવેદ અને અર્થવેદ – એમ ચાર વેદોનો પરમાત્માએ પ્રકાશ કર્યો. હવે જેમને આ ઈશ્વરીય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તેવા અહિન વગેરે સાક્ષાતૃત્વધર્મા એવા પવિત્રાત્મા ઋષિઓએ સ્વમુખેથી બ્રહ્મા વગેરે અનેક ઋષિઓને પોતપોતાના વેદોનું શ્રવણ કરાવ્યું. આ રીતે વેદો શ્રુતપરમપરાથી અનેક ઋષિઓ પાસે પહોંચ્યા. આ વેદોના મન્ત્રો અને તે મન્ત્રોના અર્થે સમજવતા ઈતિહાસપૂર્વકના અન્ય ગ્રન્થો જેવા કે બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો અને ઉપનિષદ્દો રચાયા. આમ વેદની સંહિતાઓ, બ્રાહ્મણગ્રન્થ, આરણ્યક અને ઉપનિષદ્ - એમ ચાર વિભાગમાં વૈદિક સાહિત્યને વિભાજિત કરવામાં આવ્યું. આ વૈદિક સાહિત્યની સુરક્ષા માટે ઋષિમુનિઓએ વિવિધ ઉપાયો કર્યા છે.

આ ચારેય વેદની સંહિતાઓને મૂળ સ્વરૂપે સાચવી રાખવા માટે ઋષિમુનિઓએ વિવિધ ઉપાયો અમલમાં મૂક્યા છે. વેદના મન્ત્રોનાં ઉચ્ચારણને વધારે પ્રામાણિકપણે સાચવી રાખવા માટે ઋષિમુનિઓએ કણકમે જુદી જુદી આઠ વિકૃતિઓ વિકસાવી. આ આઠ વિકૃતિઓનો વૈદિક સાહિત્ય અન્તર્ગત સમાવેશ થાય છે. જેમ કે – 1. જટાપાઠ, 2. માલાપાઠ, 3. શિખાપાઠ, 4. રેખાપાઠ, 5. ધવજપાઠ, 6. દાઢપાઠ, 7. રથપાઠ, 8. ધનપાઠ.⁵ આ આઠેય વિકૃતિઓમાં ધનપાઠ સૌથી વધારે કઠિન છે. આ આઠેય વિકૃતિઓ ઉપરાંત ત્રણ અન્ય પાઠો છે – સંહિતાપાઠ, પદપાઠ અને ક્રમપાઠ.

વેદની સુરક્ષાના આ ઉપાયોમાં છ પ્રકારના પાઠ મુખ્ય છે : 1. સંહિતાપાઠ, 2. પદપાઠ, 3. ક્રમપાઠ, 4. જટાપાઠ, 5. શિખાપાઠ, 6. ધનપાઠ. આ આઠ વિકૃતિઓને કારણે હજારો વર્ષો વીતવા છતાં પણ સંહિતાઓના મન્ત્રોમાં આજ સુધી કોઈ પ્રક્રિપ. કે પરિવર્તન થયા નથી. આ વેદોના જ્ઞાનને સમજવા માટેના અન્ય સહાયક ગ્રન્થો તે છ વેદાંગો છે⁶ – શિક્ષા, વ્યાકરણ, છન્દસુ, નિરુક્ત, જ્યોતિષ અને કલ્પ. રૂપકાત્મક રીતે વેદપુરુષની જે કલ્પના કરવામાં આવી છે, તે વેદપુરુષના પગ તે છન્દ નામનું વેદાંગ છે, બે હાથ તે કલ્પ નામનું વેદાંગ છે, જ્યોતિષ તેનું ચક્ષુ છે, નિરુક્ત તે કાન છે, શિક્ષાવેદાંગ તે નાસિકા છે અને વ્યાકરણ એ વેદપુરુષનું મુખ છે.⁷ શિક્ષા વેદાંગ તરીકે ‘પાણિનીય શિક્ષા’નો સ્વીકાર થયો છે. વ્યાકરણ વેદાંગ તરીકે મહર્ષિ પાણિનિએ રૂપેલા ‘અષ્ટાધ્યાયી’ વ્યાકરણની

5. જટા માલા શિખા રેખા, ધવજો દણડો રથો ઘનઃ ।

અષ્ટૌ વિકૃતય: પ્રોક્તાઃ, ક્રમપૂર્વો મહર્ષિભિ: ॥ (અભિયુક્તોક્તિ:)

6. શિક્ષા વ્યાકરણં છન્દો નિરુક્તં જ્યોતિષં તથા ।

કલ્પશ્વેતિ ષડ્દ્ગાંનિ વેદસ્યાહૃમનીષિણ: ॥ (અભિયુક્તોક્તિ:)

7. છન્દ: પાદૌ તુ વેદસ્ય હસ્તૌ કલ્પોઽથ પઠ્યતે ।

જ્યોતિષામયનં ચક્ષુનિરુક્તં શ્રૌત્રમુચ્યતે ।

શિક્ષા પ્રાણં તુ વેદસ્ય મુખં વ્યાકરણં સ્મृતમ् ॥ (પાણિનીય શિક્ષા – 41, 42)

ગણના થાય છે. નિરુક્ત વેદાંગ તરીકે આજે આચાર્ય યાર્સ્કે લખેલું ‘નિરુક્ત’ પ્રાચ્ય થાય છે, જે ‘નિધાણુટુ’ નામના પ્રાચીનતમ વैદિક શબ્દકોશ ઉપર લખાયેલું ભાષ્ય છે. છન્દસ્ વેદાંગ તરીકે પિંગલાચાર્યનું છન્દસ્ સૂત્ર પ્રચલિત છે. જ્યોતિષ વેદાંગ તરીકે બે ગ્રન્થો મળી આવે છે : ઋગવેદ સમ્બન્ધિત ‘આચાર્ય જ્યોતિષ્’ અને યજુર્વેદ સમ્બન્ધિત ‘યાજુપુ જ્યોતિષ્’. કલ્પ વેદાંગ તરીકે મુખ્યત્વે ચતુર્વિધ કલ્પસૂત્રો છે. જેમ કે – શ્રૌતસૂત્રો, ગૃહસૂત્રો, ધર્મસૂત્રો અને શુલ્ભસૂત્રો. આ છ વેદાંગોએ પણ વેદની રક્ષા કરવામાં અગત્યનો ફાળો આપ્યો છે.

શિક્ષા એ વેદમન્ત્રોના સ્વર, વર્ણ વગેરે ઉચ્ચારણના પ્રકારોનો નિર્દેશ કરે છે. પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયનો ઉપદેશ કરીને મન્ત્રોનો અર્થ કરવાનું કાર્ય વ્યાકરણ કરે છે. કલ્પ વેદાંગમાં વેદના યજ્ઞ-યાગાદિનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. નિરુક્ત એ નિધાણુટુ પરની ટીકા છે. નિધાણુટમાં જે કઠિન વैદિક શબ્દોનો સમુચ્ચય છે તે શબ્દોના અર્થ નિરુક્ત કરી આપે છે. વેદમન્ત્રોના છન્દનું વિધાન પણ છન્દ નામના વેદાંગમાં કરવામાં આવ્યું છે. વેદાંગોમાં જ્યોતિષ અંતિમ વેદાંગ છે, જેમાં યજ્ઞના સમય વગેરેનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે.

વેદના સ્વરો, છન્દ, સંધિ, પદપાઠ, ઉચ્ચારણવિધિ વગેરેનો પ્રાતિશાખ્ય પ્રકારના ગ્રન્થોમાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આવા પ્રાતિશાખ્ય પ્રકારના ગ્રન્થોનો પણ વેદની રક્ષા કરવામાં બહુ મોટો ફાળો છે.

વેદના અક્ષરો, શબ્દો, પાઠો, ક્યા છન્દમાં કેટલા મન્ત્રો, તે મન્ત્રોના દેવતા કોણ, વેદમન્ત્રોના દ્રષ્ટા ઋષિઓનાં નામો વગેરે વિગતોની પૃથક્કરણાત્મક યાદીઓ તૈયાર કરીને અનુક્રમણી ગ્રન્થોએ તેનો સંગ્રહ કર્યો છે. આજે ઉપલબ્ધ વેદની સંખિતાઓ જોતાં આ બધી વિગતો તેની સાથે સુસંગત જણાય છે. વેદની રક્ષા કરવામાં આ અનુક્રમણી ગ્રન્થોનો પણ ફાળો છે.

આ વિવિધ ઉપાયોને કારણે વैદિક સાહિત્ય પ્રક્ષેપ કે પાઠાન્તર વિના અદ્યાવધિ સચવાઈ રહ્યું છે અને એ માટે આપણે સૌ વેદપાઠી વિદ્વાનોના ઋણી છીએ.

સન્દર્ભ ગ્રન્થ –

1. ઋગ્વેદાદિભાષ્ય-ભૂમિકા – દયાનન્દ ગ્રન્થમાલા, પરોપકારી સભા, અજમેર
2. વैદિક વાર્ણ્ય કા ઇતિહાસ – પં. ભગવદ્ગત, પ્રણવ પ્રકાશન, નર્દી દિલ્લી
3. વैદિક સાહિત્ય ઔર સંસ્કૃતિ – આચાર્ય બલદેવ ઉપાધ્યાય, શારદા મન્દિર, વારાણસ
4. વैદિક સાહિત્યનો ઈતિહાસ – વસન્તકુમાર મ. ભટ્ટ, સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ

સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતાની સમસ્યા

પ્રા. માલાબેન ડી. ગામીત

સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતાના માર્ગના મોટા ભાગના અવરોધો, પૂર્વગ્રહો, પરંપરાગત માન્યતાઓ અને સ્ત્રીને તેના બાળપણમાં શીખવેલી ભૂમિકા સ્વરૂપે લોકોના મનમાં પડેલાં છે, જે સ્ત્રીઓને તેમની બૌદ્ધિક ક્ષમતાનો પૂરો ઉપયોગ કરવા અટકાવે છે. પરિણામે શિક્ષણના દરેક સ્તરે સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ઘટે છે. શિક્ષણને એક સમાનતાલક્ષી અસર ઉપજાવનાર પરિબળ તરીકે ગણવામાં આવે છે. છતાં આવું બને છે તે ઘટના ચિંતાનો વિષય છે.

માર્ગારેટ આલ્વા કહે છે તેમ, ભારતમાં સ્ત્રીનો કાનૂની દરજજો દુનિયાના મોટાભાગના દેશો કરતા વધુ સારો છે. પરંતુ ભારતીય નારીને વિવિધ સ્વરૂપની અસમાનતાનો સામનો કરવો પડે છે. તેમજ તેઓને વ્યક્તિગત અને સામાજીક વિકાસ માટેની સમાન તકોનો ઈન્કાર કરવામાં આવે છે. લાખો સ્ત્રીઓ તેમને મળેલા બંધારણીય અને કાનૂની અધિકારોથી અજ્ઞાત છે. અથવા તો એ અધિકારો ભોગવવા અસમર્થ છે.

અમર્ય સેનના મત મુજબ સ્ત્રીઓ સાત પ્રકારની અસમાનતાઓનો સામનો કરી રહી છે. જન્મદરમાં અસમાનતા, મૃત્યુદરમાં અસમાનતા, શિક્ષણ અને કૌશલ્યના વિકાસની સુવિધામાં અસમાનતા, ઉચ્ચ શિક્ષણ અને વ્યવસાયિક તાલીમમાં તકની અસમાનતા, રોજગારી અને વ્યવસાયમાં પ્રમોશનની બાબતમાં અસમાનતા, ઘર, જમીન અને મિલકતની માલિકીમાં અસમાનતા, ઘરકામ અને બાળઉછેરમાં સહભાગીપણમાં અસમાનતા.

● મિલકત અને દરજજો :

વૈદિકયુગમાં પુત્રી તરીકે સ્ત્રીને મર્યાદિત મિલકત અધિકાર હતો. પત્ની તરીકે તેના પતિની મિલકતમાંથી વારસો મળી શકતો નહીં. સ્ત્રી-ધન સિવાય તેને પરિવારમાં કોઈ મિલકત અધિકાર ન હતો. મધ્યયુગમાં સ્ત્રી-ધનનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત બન્યું. વિધવા સ્ત્રીને તેના પતિની મિલકત વારસામાં મેળવવાનો હક હતો. પરંતુ તે પુરુષ સમકક્ષ ન હતી. બિટીશ યુગમાં સુધારકોના પ્રયાસોથી સ્ત્રીઓને કેટલાક મિલકત – અધિકારો પ્રાપ્ત થયા. પત્નીને ખાનગી મિલકત ધરાવવાનો, પતિની મિલકત વારસામાં મેળવવાનો તેમજ સંયુક્ત કુટુંબની મિલકતમાંથી હિસ્સો મેળવવાનો અધિકાર મળ્યો. આમ છતાં મિલકત અને વારસા અધિકારમાંથી સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતા પ્રવર્તતી હતી.

સ્વતંત્ર ભારતમાં ૧૯૫૮ના હિન્દુ વારસા અધિકારથી બધી જ મિલકતમાં સ્ત્રીને સંપૂર્ણ માલિકીપણું બનાવી છે.આ કાયદાથી મિલકત અને વારસાના ક્ષેત્રે પુત્રીને પુત્ર સમોવડી ગણવામાં આવી છે.વિઘવાને મૃત પતિની મિલકત વારસામાં મળી શકે છે.પોતાની કમાણી ઉપર પોતાનો મિલકત અધિકાર ધરાવી શકે છે.આમ સ્વતંત્ર ભારતનો કાયદો સ્ત્રીને મિલકત અને વારસાના અધિકાર સંપૂર્ણપણે પુરુષ સમકક્ષ આપે છે.

છતાંપણ વ્યવહારમાં હજી સ્ત્રી માટે આ અધિકાર ભોગવવા મુશ્કેલ બને છે.પુત્રી તરીકે સ્ત્રીની મિલકત-અધિકારને સામાજીક સ્વીકૃતિ મળી નથી.માતૃસત્તાક સમુદ્દરાયોમાં, કે જ્યાં મિલકતનો વારસો સ્ત્રીઓને મળે છે.ત્યાં પણ મિલકતનો વહીવટ પુરુષો જ સંભાળે છે.કેરળના આંકડાઓ દર્શાવે છે કે, ઘર કે જમીન ધરાવતી મહિલાઓમાં ઘરેલું હિંસાનો ભોગ બનવાનું પ્રમાણ ઓછું છે.જમીન માલીકને પગલે મહિલાઓનું સશક્તિકરણ થાય છે, મહિલાઓની વ્યક્તિગત ગતિશીલતા વધે છે.અને તેનો સમાજમાં પ્રવર્તતા સત્તાકીય સંબંધોને પડકારવામાં સક્ષમ બને છે.

● પરિવાર અને દરજજો :

સ્વતંત્ર ભારતમાં કુટુંબમાં સ્ત્રીના દરજજામાં સમાનતા અને સ્વાતંત્ર્ય સૂચક પરિવર્તનો આવી રહ્યાં છે.અલબત્ત કુટુંબમાં સ્ત્રીનો દરજજો હજુ સંપૂર્ણપણે પુરુષ સમકક્ષ બન્યો નથી.પરંતુ કુટુંબમાં સ્ત્રીનું જે પરંપરાગત સ્થાન હતું.તેમાં આધુનિક સ્વરૂપના એટલે કે સમાનતા અને સ્વાતંત્ર્યસૂચક પરિવર્તનો છતાં હજી કેટલીક જુની પરંપરાઓ કુટુંબમાં સ્ત્રીના દરજજાને પુરુષ સમકક્ષ બનાવાના માર્ગમાં અવરોધક છે.

કુટુંબમાં પુત્ર જન્મ થતાં જે આનંદ અને ઉલ્લાસનું વાતાવરણ સર્જાય છે તે પુત્રીના જન્મ સમયે સર્જાતું નથી.પુત્રને જે લાલનપાલનથી ઉછેરવામાં આવે છે તેવા લાલનપાલનનો પુત્રીના ઉછેરમાં એકંદરે અભાવ હોય છે.ગર્ભ પરીક્ષણથી બાલિકાનો જન્મ થવાની જાણ થતાં ગર્ભપાત કરાવવાનું વલણ જોવા મળે છે.આથી કાયદા દ્વારા તેના ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે.પુત્રીના વહેલા લગ્ન તેની સ્વપસંદર્ભીને તથા શિક્ષણ અને વ્યવસાયની તકને સીમિત બનાવી દે છે.પરદાપ્રથા નબળી પડી હોવાછતાં હજુ ઘણી જ્ઞાતિઓમાં તે એક યા બીજા સ્વરૂપે પ્રવર્તે છે.આ પ્રથા સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યને અવરોધે છે.તેની મુકત અભિવ્યક્તિ અને વિકાસ અવરોધાય છે.દહેજપ્રથા સ્ત્રીના લગ્ન અધિકાર અને દાંપત્યજીવન ઉપર વિપરીત અસર કરે છે.તથા તે નવવધૂને દયનીય સ્થિતિમાં મૂકે છે.આ પ્રથાએ ઘણા કુટુંબોને નવવધૂ માટે દમનકારી સંસ્થા બનાવી દીધી છે.સ્ત્રીની કમાણી ઉપર હજુ સ્ત્રીનો અધિકાર સંપૂર્ણ બન્યો નથી.

આમ કુટુંબમાં પુત્રી,પત્ની અને માતા તરીકે સ્ત્રીનો દરજજો પુરુષ સમકક્ષ બનવામાં પરંપરાગત પ્રથાઓ,રિવાજો,માન્યતાઓ અને મૂલ્યો અવરોધરૂપ છે.

• મહિલાઓની કામગીરીનું માપન :

ભારતીય પરિપ્રેક્ષયના સંદર્ભમાં આપણે જાણીએ છીએ કે, વસ્તી ગણતરીમાં તથા નેશનલ સેમ્પલ સર્વેમાં મહિલાઓનાં ઉત્પાદક કાર્યોની કદી નોંધ લેવામાં આવતી નથી. કારણ કે લોકો એવી માન્યતા ધરાવે છે કે મહિલાઓનાં કાર્યો, ખાસ કરીને ઘરેલું કાર્યો બદલ વળતર ન મળતું હોવાથી તેને ઉત્પાદકીય કાર્યોની હરોળમાં મૂકી શકાય નહીં. સર્વે દરમ્યાન પણ મહિલાઓના કાર્યને લગતા પ્રશ્નોના જવાબ પણ પુરુષ ઉત્તરદાયી જ આપે છે. તેના કારણે, મહિલાઓના કાર્યને બિન મહત્વનું ગણવાની તથા શ્રમકાર્યમાં મહિલાઓની ઓછી સહભાગીતાની સમસ્યા યથાવત છે.

મહિલાઓ માટે રોજગારી ધરાવતી પ્રવૃત્તિઓ અને રોજગારી ન ધરાવતી પ્રવૃત્તિઓ એમ બંન્ને પ્રકારનાં કાર્યોનો સમાવેશ કરવો જોઈએ. સાથે-સાથે મહિલાઓનાં કાર્યોને સ્પષ્ટીકૃત કરતી વખતે ઘરેલું અને બિન ઘરેલું કાર્યો વચ્ચે ચોક્કસ ભેદરેખા નક્કી કરવી જોઈએ. વ્યાખ્યાનું વિસ્તરણ કરવા દરમ્યાન શ્રમના સમય ઉપયોગના અત્યાસોમાં રોકાણને વેગ આપવાનો સમાવેશ થાય છે. આ પગલાંથી પરિવાર અને વ્યાપક અર્થતંત્રમાં મહિલાઓના પ્રદાનનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે વેગ મળશે.

સ્ત્રી-પુરુષ ભેદભાવ આધારિત આર્થિક અસર મહિલાઓના વેતન દરો પર પણ પડે છે. જાતિગત વિશ્લેષણને વર્ગ દ્વારા વિભાજિત કરવું જોઈએ, કારણ કે ગરીબ મહિલાઓ વપરાયેલી ટેકનોલોજીનો લાભ મેળવી શકે અને સંપન્ન પરિવારની મહિલાઓને ખેતીમાં સમાન ટેકનોલોજીના ઉપયોગથી કોઈ લાભ પ્રાપ્ત થતો નથી. જેમ કે, ડાંગરની ખેતીમાં વધુ ઉપજ મેળવવા માટેની વૈવિધ્યસભર ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ થવાથી ગરીબ મહિલાઓ માટે રોજગારીની તકો વધે છે. જ્યારે સંપન્ન મહિલાઓ પરિવારની પ્રતિષ્ઠાને પગલે શ્રમકાર્ય કરતી નથી. શ્રમકાર્ય છોડી દેવા છતાં, તેમનું (ઘરેલું) કામ તો ચાલુ જ રહે છે. પણ તે દેખાતું ન હોવાથી તેને મહત્વ આપવામાં આવતું નથી. આમ, તે મહિલાઓ તેમની ખરીદ શક્તિ ગુમાવે છે.

• સ્વરોજગારી પ્રાપ્ત કરવામાં :

વર્તમાન સમયમાં સ્ત્રીઓનો આર્થિક દરજજો સુધારવા માટે તથા સ્ત્રીઓનું આર્થિક સહભાગીપણું વધારવા સ્ત્રીઓ માટે ખાસ સ્વરોજગાર યોજના દાખલ કરવામાં આવી છે. સ્ત્રીઓને ઉદ્યોગ સાહસિક બનવા પ્રેરિત કરવા પ્રયાસો થાય છે. પરંતુ એકબાજુ સ્ત્રીઓમાં આ માટેની મહત્વકાંક્ષાનો અભાવ જેવી પરિસ્થિતિ છે. તો બીજી બાજુ સ્વરોજગારી પ્રાપ્ત કરવા હિચ્છતી કે ઉદ્યોગ સાહસિક બનવાની મહત્વકાંક્ષા ધરાવતી સ્ત્રીઓના માર્ગમાં કેટલાક અંતરાયો રહેલા છે. આવશ્યક પ્રાથમિક મૂડીની તંગી, વિરાણની સુવિધાઓની અપર્યાપ્તતા, બજાર, વેચાણ અંગેના જ્ઞાનનો અભાવ, આવશ્યક, તાલીમ માટેની અપૂર્તી વ્યવસ્થા, સ્પર્ધા સામે ટકવાની

મુશકેલી, નિરક્ષરતા કે અલ્પ શિક્ષણ, મધ્યસ્થીઓ દ્વારા શોષણ વગેરે અનેક અવરોધોનો સામનો કરવો સ્ત્રીઓને માટે મુશકેલ બને છે. આવા અવરોધો ઓળંગવાની અશક્તિ સ્ત્રીઓને સ્વ-રોજગારી પ્રાપ્ત કરવામાં કે ઉદ્યોગ સાહસિક બનવાના માર્ગમાં અવરોધક બને છે. આથી આ ક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓનું આર્થિક સહભાગીપણું ઓછું રહેવા પામે છે.

શિક્ષણથી સ્ત્રીમાં બુદ્ધિ અને કૌશલ્યો વિકસે છે, સમસ્યાને સમજવાની તેમજ તેને ઉકેલવાની તેનામાં સૂજ કેળવાય છે. શિક્ષણથી સ્ત્રીમાં વિકસતા આ ગુણો સ્ત્રીને જીવનનાં સંકટોનો સામનો કરવાની શક્તિ પૂરી પાડે છે. સંકટભર્યા જીવનમાં જજુમવાની શક્તિ પૂરી પાડે છે. તેમજ તેની પ્રતિકાર શક્તિમાં વધારો કરે છે. આમ સ્ત્રી શિક્ષણ સ્ત્રીના દરજજા ઉપર સમગ્ર જીવન ઉપર સર્વાંગી, વ્યાપક અને દૂરોગામી અસરો ઉપજાવી છે. સ્ત્રી શિક્ષણ સ્ત્રીજીવનને વધુ ઉન્નત બનાવી બહુવિધ ભૂમિકા માટે સજજ કરીને ભારતીય સમાજમાં આમૂલ પરિવર્તનો માટેના રાજમાર્ગ નિર્માણ કર્યું છે.

સંદર્ભ :

- (૧) ડૉ. નીરા દેસાઈ : ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીજીવન (૧૯૬૭)
- (૨) કલ્પના શાહ : સ્ત્રીઓ અને વિકાસ, (૨૦૦૦)
- (૩) ઉખા ઠાકર : સ્ત્રીઓ અને રાજકારણ – કપરા ચઢાણ, ૨૦૦૦
- (૪) નીરા દેસાઈ : સ્ત્રી અભ્યાસ : જ્ઞાનની વિસ્તરતી ક્ષિતિજો, ૨૦૦૨
- (૫) જે. કે. દવે : સ્ત્રી અને સમાજ (૨૦૧૩)
- (૬) જે. કે. દવે : સ્ત્રીઓની સમસ્યાઓ (૨૦૧૩)
- (૭) વિચાર, વર્ષ ૨૨ અંક ૨, સણંગ અંક ૭૮, એપ્રિલ–જૂન–૨૦૧૭

બેટી બચાવો બેટી પઢાવો યોજનાના લાભો.

ડૉ. દિપીકાબેન કે. રોહિત

સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

ભારતના ઝડપથી વિકસી રહેલા સેક્સ રેશિયોની પ્રતિક્રિયામાં સરકારે ઓક્ટોબર ૨૦૧૪માં બેટી બચાવો, બેટી પઢાવો પ્રોગ્રામ શરૂ કર્યો. કન્યાબાળ શિક્ષિત કરો. છોકરી બચત કરો, આ યોજનાનું સમગ્ર ભારતમાં મોટા પાયે મહિલા કલ્યાણ સેવામાં સામૂહિક જાગૃતતા અને સુલભ વપરાશનો ઉપયોગ કરી રહ્યો છે. છોકરીઓને બાળકોને જીવન ટકાવી રાખવાની, સલામતી અને શિક્ષણ સુધી પહોંચાડવા માટે ડિઝાઇન કરવામાં આવી છે. જ્યારે છોકરીઓને બાળકને ઉડા મૂળ લિંગની પૂર્વગંઠ સામે લડવામાં લિડીંગ કરતી વખતે અને છોકરીઓને સામેલ કરવાની તક આપે છે.

આ ઉદ્દેશો સાથે કાર્યક્રમનો ઉદ્દેશ ભારતના એન્ડીંગ સ્ત્રી શિશું અને ભૂણાહન્યાના પરિણામો પ્રાપ્ત કરવાનો છે. છોકરીનું સશક્તિકરણ કરવા માટે ભારતની સૌથી ઉચ્ચી રૂપરેખા અભિયાન, બેટી બચાવો, બેટી પઢાવો જે ફાયદો છે. તે જોવાનું મહત્વ છે.

વુમન એન્ડ ચાઈલ્ડ ડેવલપમેન્ટના પ્રધાનના જણાવ્યા મુજબ કાર્યક્રમ હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલ ૧૦૦ જિલ્લાઓમાં ૪૮ સેક્સ રેશિયો ઘટાડવાથી ૨૦૧૪માં સેક્સ રેશિયો એટ બર્થમાં હકારાત્મક વલણ નોંધાયું છે. આ દાયકાના સતત ઘટતા આંકડાઓની તુલનામાં આ એક પ્રેરણાદાયક પરિવર્તન છે. કાર્યક્રમ ૨૦૧૪માં ઘોષિત કરવામાં આવ્યો હતો. આ કાર્યક્રમ ઔપચારિક રીતે જાન્યુઆરી ૨૦૧૫માં હરિયાણામાં શરૂ થયો હતો. જે ભારતનો સૌથી નીચો એસઆરબી ધરાવતું રાજ્ય છે. હરિયાણાએ પી.પી.પી.એન.ડી.ટી. (પ્રી કન્સેપ્શન), પ્રીનતાલ ડાયગ્રોસિક ટેકનિક) અને એમ.ટી.પી. (ગર્ભાવસ્થાના તથીબી સમાપ્તિ)ની કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરવા માટે ૧ લાખ રૂપિયાની બક્ષિસની સ્થાપના કરી છે. વિશ્વવ્યાપી, જન્મ સમયે સામાન્ય જાતિ ગુણોત્તર (એસઆરબી) ૧૦૫ માદા બાળક માટે ૧૦૦ માદા બાળકો છે. ભારતના સામાન્ય ૧૦૦૦ નર બાળકો માટે ૮૫૦ માદા બાળકો છે. એનજીઓ માટે દાલબાળ બાળકને શિક્ષિત અને સશક્ત બનાવવા માટે બાળકોને તેના ઘણા કાર્યક્રમનું ભંડોળ બચાવવા.

ઉત્તર ગુજરાતની ભાતીગળ લોક સંસ્કૃતિને ઉજાગર કરવામાં મેળાઓનું મહત્વ

પરમાર કૃપલકુમારી વિરભક્તિંહ

બી.એ. સેમ.-૪, ગુજરાતી

“ કલા છે ભોજય મીઠી તો, ભોક્તા વિષ કલા નહીં”

કલાવાન કલા સાથે, ભોક્તાવિષ મળે નહીં”

આપણી વૈવિધ્યસભર સંસ્કૃતિએ આપણને અનેક ઉત્સવોની લેટ આપી છે.

સમગ્ર દેશમાં સમૃદ્ધ અને વિશ્વભરમાં પ્રખ્યાત એવો ગુજરાતનો શ્રેસ્ઠ કલાવારસો આજે પણ આપણને એવો જ આબેહુબ ધબકતો જોવા મળે છે. ગુજરાતી લોકજીવનના અનેક વિધ રંગબેરંગી પાસાં અને લોકજીવનની વિશિષ્ટ છાપ લોકસમૂહ દ્વારા હેર હેર ઉજવાતાં લોકોત્સવો અને લોકમેળામાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

મેળાઓ અને ઉત્સવો એકધારા જીવનમાં નવી ચેતના સંચાર કરે છે. આવા મેળાઓ અને ઉત્સવોમાં મનુષ્ય આનંદ વહેંચે છે. માનવજીવનમાં આનંદ, ઉલ્લાસ અને ચેતનાના રંગાછાંટણા નાખી લોકહૈયાને હિલોળે ચડાવનાર મેળાઓ સદાયે મોખરે રહ્યા છે.

મેળાએ માનવ લદયના ઉલ્લાસનું મોઘેડું પર્વ છે. મેળામાં ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને માનવ હૈયાનો ત્રિવેણી સંગમ જોવા મળે છે મંગલમય ધર્મની સાથે સાથે ત્યાં લોકજીવનમાં એકતા પણ જોવા મળે છે. માનવ જાતને આનંદિત કરે તેનું નામ જ ઉત્સવ, તેનું નામ જ મેળો.

મેળો એ એક પ્રકારના આનંદ અને ઉમિનો ઉભરો છે. લોકજીવનની જે સંસ્કૃતિ છે એ લોકમેળા દ્વારા વ્રણિગોચર થાય છે. ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક એકતાનું મૂળ એક પ્રકારે જોઈએ તો લોકમેળામાં જ પડેલું છે. દરેક મેળાનું રૂપ અને તેમાંની પ્રવૃત્તિઓ જુદી જુદી હોય છે. આપણા પૂર્વજોનો મૂળભૂત ઉદ્દેશ આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિના વારસાનું જતન કરવાનો હોવાથી મેળાઓની શરૂઆત થઈ હશે એમ કહી શકાય.

મેળો એટલે હળવું-મળવું, પરંપરાગત રિવાજ મુજબ નિયત કરેલા સ્થળે ભેગા થવું. ધર્મની ધજા ફરકાવતાં ધાર્મિક સ્થળોએ માનવ મહેરામણ એકઠો થાય છે. મેળો એવું નામ કદાચ મોડેથી પ્રચલિત થયું હોય તો પણ મેળાનો ઉત્સવ ઘણો પ્રાચીન છે તેના અસંખ્ય પુરાવા પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી પ્રાપ્ત થયા છે. દરેક મેળાની સાથે તેનું મહત્વ અને જે તે સ્થળની પ્રાચીનતાનો ઇતિહાસ સંકળાયેલો જોવા મળે છે.આજે મેળો એક ઉત્સવ બની ગયો છે જેમાં અભાલવૃક્ષ સૌ કોઈ ઉમંગબેર ભાગ લે છે. દેશનું પ્રત્યેક રાજ્ય આવા મેળાઓથી સભર છે. જેમાં ગુજરાતને શિરમોર ગણી શકાય.

મેળામાં લોકજીવનનો ઉમંગા, ઉત્સાહ લોક સંસ્કૃતિની રંગીન કલાનો સ્વભાવિક આનંદ છતો થાય છે, ગુજરાતમાં સ્વર્ણિમ ગુજરાતની શાન જેવા લગભગ ૧૫૨૧ મેળાઓ ભરાય છે. જેમાં સૌરાષ્ટ-કચ્છના જિલ્લાઓમાં ૪૨૫ મેળાઓ યોજાય છે. જાતિ પ્રમાણે જોઈએ તો હિન્દુઓના લગભગ ૧૨૯૩, મુસ્લિમોના ૧૭૫, જૈનોના ૨૧, લોકમેળા ૧૪, ધંધાદારી મેળા ૧૩ અને પારસીઓનો ૧ મેળો યોજાય છે.

પ્રાચીન સમયથી ભારતીય સંસ્કૃતિ કૃષિ પ્રધાન સંસ્કૃતિ હોવાથી પંચાગ ઝતુઓ અને એતીનાં કામકાજની જરૂરિયાત સાથે ઉત્સવો અને મેળાઓની ઉજવણીનો સમય

ધનિષ રીતે સંકળાયેલો છે. ચોમાસાની ઋતુમાં અને એમાં પણ ખાસ કરીને શ્રાવણ અને ભાદરવા માસમાં પૂર્ણિમા અને અમાસના દિવસોમાં સૌથી વધુ મેળાઓ યોજાય છે. મેળાનો બીજો ગાળો ઓક્ટોબર-નવેમ્બર માસમાં આવે છે અને ત્રીજો ગાળો ફેબ્રુઆરીથી એપ્રિલ માસનો છે. સામાન્ય રીતે કુંગરાઓ અને નદીઓની રમણીય જગ્યાઓએ મેળાઓ યોજાય છે. મંદિરના પટાંગણમાં મેળાઓ યોજાતા જોવા મળે છે. આમ, તેનાથી માનવીને આનંદ, ખરીદી અને દેવદર્શનની અમૂલ્ય તક પૂરી પાડે છે. દૂર દૂરથી રંગબેરંગી વસ્ત્રો પહેરીને આવેલા નર, નારીઓથી મેળો એક રંગભર્યો ઉત્સવ બની રહે છે. મેળાઓ આખો દિવસ મહેનત કરતાં માનવીના જીવનમાં વૈવિધ્ય લાવી, એના હૈયાને હળવું બનાવી આનંદથી ભર્યું ભાદર્યું બનાવે છે.

❖ ઉત્તર ગુજરાતનાં મેળાઓ :

➢ અંબાજીનો મેળો :

બનાસકંઠા જિલ્લાના દાંતા તાલુકાનાં અંબાજી યાત્રાધામમાં બાવન શક્તિપીઠોમાની એક શક્તિપીઠ આવેલી છે. અરવલ્લી ગીરીમાળાઓની શ્રેણીમાં આરાસુર ટેકરીમાં, સરસ્વતી નદીના ઉદ્ગામ સ્થાને અંબાજીનું સ્થાનક આવેલું છે. આથી જ માતા અંબાને આરાસુરી મા અંબા કહેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે દરેક પૂનમે અહીં મેળા જેવું જ વાતાવરણ હોય છે. પણ કારતક, ચૈત્ર, ભાદરવો અને આસો માસની પૂનમે મોટા મેળા ભરાય છે. તેમાંથી ભાદરવી પૂનમે મેળો સૌથી મોટો મેળો ગણાય છે. જેની વિશ્વમાં અલગ છાપ છે.

આ મેળો તેરસ, ચૌદશ અને પૂનમ એમ ત્રણ દિવસ ચાલે છે. આ દિવસે લાખો લોકો માતાની ભક્તિ માટે ઉમઠી પડે છે. મોટાભાગના લોકો તો અહીં પગપાળા યાત્રા કરીને

આવે છે. મંદિર સાથે ઘણી જૂની માન્યતાઓ પણ જોડાયેલી છે. મા અંબાએ શક્તિરૂપ ધારણ કરી મહિષાસુર રાક્ષસ સાથે નવ દિવસ અને નવ રાત્રીના યુદ્ધ બાદ વધ કર્યો હતો. ત્યાર બાદ તે ગંગરના ગોખને જ પોતાનું સ્થાન બનાવી સ્થાપિત થયા. અહીં ભક્તો મોટા સાદે શકારાધ્ય સ્તુતીનું પઠન કરી માતાજીને રીતવે છે.

પૂર્ણિમાના દિવસે માતાજીને ખાસ શાણગારોથી શોભાયમાન કરવામાં આવે છે. ત્યારે બ્રાહ્મણો સપ્તશતી બોલે છે. ભાદરવી પૂનમે ફક્ત ગુજરાતમાંથી જ નહીં પણ આખા દેશમાંથી અને વિદેશથી પણ માતાના ભક્તો શ્રદ્ધાપૂર્વક માથું નમાવવા આવે છે. પોષી પૂનમ જે માતાજીનો પ્રાગાટ્ય દિવસ મનાય છે. ચૈત્રી પૂનમ અને શરદપૂર્ણિમા એ પણ ધાર્મિક વિધિ કરી પૂજા અને હવન થાય છે તથા મેળો ભરાય છે. પૂર્ણિમાના દિવસે માતાજીના દર્શને આવેલા વિવિધ સંધો દ્વારા ભવાઇ અને ચાચર ચોકમાં રાસગરબાનું ભવ્ય આયોજન કરાય છે. અહીં મંદિર પરિસરમાં જ ઢોલ, પખવાજના તાલે માતાજીના ભક્તો અદ્ભુત રાસ રજૂ કરે છે.

અંબાજીના આ માહિમેળામાં ૨૫ લાખ થી વધુ યાત્રિકો માતાજીના દર્શને ઉમટે છે. આ પવિત્ર મહાપર્વ પ્રસંગે અંબાજી જતા તમામ રસ્તાઓ પદયાત્રિકોથી ભરચક હોય છે. ઠેરઠેર ગરબાની રમઝટ જામે છે. વિવિધ સેવાકેન્દ્રો દ્વારા યાત્રિકોને વિસામો, ચા-નાસ્તો અને સરસ જમવાની સુવિધા આપવામાં આવે છે. મેળા પ્રસંગે શ્રી અંબાજી દેવસ્થાન ટ્રસ્ટ અને બનાસકંઠા જિલ્લા વહીવટી તંત્ર દ્વારા વ્યાપક સુવિધાઓ આપવામાં આવે છે.

અંબાજીના મેળા ઉપરાંત બનાસકંઠામાં બાલારામનો મેળો, ધરણીધર ભગવાન ફીમાનો મેળો, કંકરેજનો મેળો, વિશ્વેશ્વર મહાદેવનો મેળો, કટાધામવાવનો મેળો, મગરવાડાનો મેળો, મોકેશ્વરનો મેળો, નડેશરી માતાજીનો મેળો, ગોગમહારાજનું મંદિર

સેંભરનો મેળો, સિધ્ધમિકા માતાજીનો ડિસાનો મેળો વગેરે નાના-મોટા અનેક મેળાઓ આસ્થાપૂર્વક ઉજવાય છે.

શ્રાવણ વદ સાતમ અને અમાસના દિવસે પણ અંબાજી લોકમેળાનું મોટું ધામ બની રહે છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં અંબાજીના મેળાનું ખૂબ મહત્વ રહે છે.

➤ ચૈત્રી પૂનમનો મેળો (બહુચરાજી) :

ચૈત્રી પૂનમે માતાજીના પ્રાગાટ્યના દિવસે ચુંવાળ પંથક બહુચરાજીમાં માતાજીનો મેળો ભરાય છે. ગુજરાતની ત્રણ શક્તિ પીઠ પૈકી બહુચરાજીમાં શ્રદ્ધા ભક્તિ અને શક્તિનો ત્રિવેણી સંગમ રચાય છે. બાવન શક્તિ પીઠ પૈકી મા બાલાત્રિપુરા સુંદરી બહુચરાજીનું સ્થાન મહેસાણા જિલ્લાના અનેક શ્રદ્ધા સ્થાનોમાં શિરમોર છે. જ્યાં દક્ષ કન્યા મા ભગવતી સતીના હાથના અવયવો પડેલા છે. તે સ્થળે આ સ્થાન આવેલું છે. જેથી આ સ્થળ એક સિદ્ધી શક્તિ પીઠ છે. આ યાત્રાધામમાં માતાજીનાં સંકુલમાં મુખત્વે ત્રણ મંદિરો આધસ્થાન, મધ્યસ્થાન અને મુખ્ય મંદિર આવેલા છે. જેમાં સ્કટિક નિર્મિત સુવર્ણ જડિત બાલાયંત્રની પૂજા કરવામાં આવે છે.

ચૈત્રી પૂનમના દિવસે મા બહુચરના ચાર પ્રાગાટ્ય સ્વરૂપે મેળાની ઉજવણી થાય છે. માતાજી ચૈત્રી પૂનમની રાત્રે ગાઈ ઓફ ઓનર આપવામાં આવે છે. જિલ્લા વહીવટી તંત્ર દ્વારા યોજાતા આ મેળામાં લાખોની સંખ્યામાં લોકો ઉમટી પડે છે. શ્રી બહુચર માતાજીના ચોથા પ્રાગાટ્ય મુજબ ચૈત્ર સુદ પૂનમના દિવસે કાલરી ગામના રાજા વજેસિંહ સોલંકીના કુંવરી તેજલબામાંથી તેજપાલસિંહ બનાવી માતાજીએ પોતાના તેજસ્વરૂપના દર્શન દીધા તે પ્રસંગે માતાજીનાં દર્શનાર્થે સમગ્ર ચુંવાળ પંથકમાંથી માનવ મહેરામણ ઉમટી પડ્યો હતો. તેની

યાદમાં આજે પણ દર વર્ષે ચૈત્રી પૂનમના દિવસે બહુચરાજુ મુકામે લાખોની સંખ્યામાં ભાવિક ભક્તોનો મોટો લોકમેળો ભરાય છે. બહુચરાજુમા યોજાતા આ મેળામાં વહીવટી તંત્ર દ્વારા પ્રાથમિક આરોગ્ય સહિત યાત્રાજુઓને કોઈપણ જાતની મુશ્કેલી ન પડે તેનું ધ્યાન રાખવામાં આવે છે.

તદકુપરાંત શ્રાવણી જન્માષ્મીના દિવસે ખેરાલુ નજીક વૃંદાવન મહાદેવ મંદિરે સુપ્રસિક્ષ આઠમનો મેળો ભરાય છે. આઠમના મેળાની વિશેષતા એ છે કે, આ મેળામાં પરંપરાગત પોષાક પહેરીને આજુબાજુના લોકો મેળો માણવા ઉમટી પડે છે. મેળામાં વૃંદાવન મહાદેવના દર્શનથી લોકો ધન્યતા અનુભવે છે.

➤ શામળાજુનો મેળો :

ગુજરાત અને રાજ્યસ્થાની સીમ રેખા પાસે મેશ્વો અને પિંગળા નદીના સંગમ સ્થાન પાસે આશારે ૧૫૦૦ વર્ષ પહેલાના અવશેષો ધરાવતી એક ભવ્ય નગરી તીર્થભૂમિ શામળાજુ દર્શનીય સ્થળ છે. જ્યાં કારતક સુદ અગિયારસથી પૂનમ સુધી શામળાજુનો મેળો ભરાય છે.

શામળાજુનું મંદિર ક્યારે અને કોણે બંધાવ્યું તેનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી. પરંતુ શામળાજુની આજુબાજુ ના વિસ્તારમાં સાંપડેલ અવશેષો ઉપરથી પુરાતત્વ ખાતાની દ્રષ્ટિએ ૫૦૦ વર્ષ પહેલાં અહીં નગરી અસ્તિત્વમાં હોવી જોઈએ. અહીંથી છઢી સદીની મળી આવેલી મૂર્તિઓ અને શામળાજુ અને દેવની મોરી વિસ્તારમાંથી મળી આવેલ એકવીસ દીંચની લંબાઈની ઢંટોના થર પ્રાચીન સમયની ભવ્ય નગરી હોવાની વાતને સમર્થન આપે છે.

કળસી છોકરાની માના નામે ઓળખાતી મૂર્તિના આવશેષો મુંબઈ પાસે આવેલ

એલિફન્ટનાની ગુફાઓમાં ત્રિમૂર્તિના પ્રખ્યાત શિલ્પને મળતા આવે છે.

પૌરાણિક કથા પ્રમાણે સવંત ૧૭૨૮માં શામળાજુ ઉપર આકમણ થયું. ઈડરના મહારાજા અને બીજા ઠાકોરોએ વીરતાથી તેઓનો સામનો કર્યો. શામળાજુના મંદિરમાં લશ્કર પ્રવેશ્યું મૂર્તિઓ તોડવા માંડી. અંદર દાખલ થઈને ગરુડજુનું નાક છુંદયું. એ સાથે જ ચમત્કાર સર્જયો. ગરુડજુના છુંદાયેલા નાકમાંથી અસંખ્ય ભમરા પ્રગટ્યા. લશ્કરના સૈનિકો ઉપર ભમરા તૂટી પડ્યા. તેમનાં અંગો ઉપર ચોટીને ડંખ દેવા લાગ્યા. ડંખની પીડાથી સૈનિકો ચિત્કારી ઉછ્યા. ચીસ પાડીને જીવ બચાવવા મંદિરમાંથી ભાગ્યા.

સૈન્યબળ વિહોણા આ રાજપૂતો અને ઠાકોરો એ તીર્થની મૂર્તિઓ પર્વતોની કંદરામાં છુપાવી અને ભગવાન શામળીયાની મૂર્તિ કરાજવુજ તળાવમાં પદ્ધરાવી. ત્યાર પછી સો-સવાસો વર્ષ પછી એ જ કરારવુજ તળાવમાંથી એક આઉવાસી યુવાનને હળ ચલાવતા જે મૂર્તિ હાથ લાગી એ જ કાળિયો ઠાકર. એ જ ભગવાન શામળાજુ.

શામળાજુ ખાતે કુષ્ણ ઉપરાંત વિષ્ણુની પૂજાનું પણ અનેરું મહત્વ છે. મેળામાં બ્રાહ્મણો, વાણિયાઓ, રાજપૂતો અને પાટીદારો ઉપરાંત રાજસ્થાનથી પણ ધણાં શ્રદ્ધાળુઓ દર્શન કરવા આવે છે.

શામળાજુના મેળામાં મંદિરની સામે બાજુના રસ્તાની બંને તરફ હાટડીઓ લાગી જાય છે. મંદિર આગળની ખુલ્લી જગ્યા મેળાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આ સમયે શામળીયાને અદ્ભૂત શાણગારથી સજાવવામાં આવે છે. ઉત્તર ગુજરાત અને રાજસ્થાનના મોટાભાગના લોકો માટે શામળાજુનો મેળો એ શ્રદ્ધા અને આસ્થાનું પ્રતીક છે.

➤ મીરાં દાતારનો મેળો (ઉનાવા) :

મહેસાણા જુલ્લાના ઊંઝા તાલુકા નજીક દિલ્હી - બોમ્બે નેશનલ હાઇવે ઉપર આવેલા ઉનાવામાં આવેલી હજરત સૈયદઅલી મીરાંદાતાર બાપુની દરગાહ ભાવિકોમાં અનેરી આસ્થાનું પ્રતિક બનેલી છે. વર્ષ ૨૦૧૩ માં ૫૩૭ માં ઉર્ખમુખારકની ઉજવણી ધામધૂમથી કરાઈ હતી. સબે બુરહાનની ઉસ્માનપુરાથી સંદલ કમીટિના સભ્યો નવનિશાન લઈને પગાપાળા નીકળી દાતાર બાપુની દરગાહે આવી પહોંચે છે. જ્યાં જુલુસ કાઢીને ધામધૂમથી દરગાહમાં નવ નિશાન ચઢાવવામાં આવે છે. ઉત્સવ નિમિત્તે સવારે દરગાહમાં કુરાનનું પઠન કરવામાં આવે છે. સફરની ચાંદ જોયા બાદ બીજા દિવસે સવારે ચાર વાગ્યે દાતાર બાપુની મજાર શરીફને ગુસલ કરીને સંદલ ચઢાવવામાં આવે છે. આ ગુસલનું પાણી મુંજાવર ભાઈઓ યાત્રાજુઓને પ્રસાદી રૂપે આપતા હોય છે આ દિવસે ભારતભરમાંથી યાત્રાજુઓ આવી દાતાર બાપુના દર્શન કરે છે.

એક દંતકથા મુજબ મીરાંદાતારના દાદા સૈયદ ઇલમોદીનમીયાં અરબસ્તાનમાંથી ભારતમાં ઉત્તર પ્રદેશના માણેકપુર નામના ગામમાં આવ્યા હતા. ત્યારબાદ ગુજરાતમાં અમદાવાદ ખાતે ખાનપુરમાં તેમણે વસવાટ કર્યો હતો. ઇલમોદીનમીયાં અને તેમનો પુત્ર સૈયદ ડોસુમીયાં બંને મહંદ બેગડાના લશ્કરના ચીફ કમાન્ડર હતા. ઉનાવાનું જીનું નામ લીલાપુર જે પાટણ પ્રાંતમાં આવેલું હતું. મીરાંદાતારનો જન્મ રાસ્તી અગ્રમાના ખોળે ઉનાવામાં થયો હતો. રાસ્તીમાચે જીવંત સમાધી લીધી ત્યારે ડોસુમીયાંએ બીજુ પત્ની કરી જેનું નામ દમાચા હતું. આ સમયે હજરતમીયાં સૈયદ અલી દાતાર છ માસના હતા. ત્યારે તેમને દૂધ પીવડાવી મોટા કરવાની જવાબદારી દમાચાએ ઉપાડી. ત્યારે દમાચાને વગર પુત્રે

દૂધની ધાર વહી અને દાતારને સ્તનપાન કરાવી મોટા કર્યા. ત્યારથી મીરાંદાતાર ચમત્કારી છે. તે વાત પ્રચલિત છે.

દાતારના સ્થાને દર વર્ષે અંદાજે દેશ - વિદેશમાંથી એક લાખ દર્શનાર્થીઓ આવે છે. ઉપરાંત યાત્રાળુઓ પધારે છે. દર વર્ષે ઉનાવામાં યોજાતા દાતારના ઉર્ધ્વમાં મુસ્લિમોની સાથે હિંદુઓ પણ મોટી સંખ્યામાં ભાગ લે છે. દરગાહમાં દીન, દુઃખીઓને લઈને તેમના સ્વજનો મનોકામના પૂર્ણ કરવા માટે દર્શનાર્થી આવે છે. મીરાંદાતારના મેળા દરમિયાન ઉત્સાહ, ઉમંગ અને શ્રદ્ધાના વાતાવરણમાં કલ્યાલીનો જલસો જામે છે. દરગાહના સંકુલમાં આકર્ષક રોશની કરવામાં આવે છે. શ્રદ્ધાળુઓ કુલ, અત્તર, ગુલાબ જળ, સાકર શ્રીફળ અને સોના - ચાંદીના દાગીના અર્પણ કરીને પોતાની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે. અને દરગાહની પૂજનવિધિ કરે છે. ઉર્ધ્વ સમયે સાદરનો ચાંદ જોઈ દાતારને સંદળ સાદર કરાય છે.

➤ ચિત્ર - વિચિત્રનો મેળો :

ગુજરાતના સાબરકાંઠા જિલ્લાના ખેડબુલ્લા તાલુકાના દેલવાડા ગામથી માત્ર દોઢેક કિ.મી. ના અંતરે આવેલા ગુણભાંખરી ગામમાં ચિત્ર - વિચિત્ર મેળો યોજાય છે. આ ગામ આકળ - વાકળ અને સાબરમતી નદીના સંગમ ઉપર આવેલું છે. હોળી પછીના ચૌદમાં દિવસે એટલે કે ફાગણવદ ચૌદશે ભરાતો ચિત્ર - વિચિત્રનો મેળો તેના નામ પ્રમાણે વિચિત્ર છે.

પૌરાણિક કાળથી એવી માન્યતા છે કે, હસ્તિનાપુર (આજનું દિલ્હી) ના શાસનકર્તા શાંતનુને બે પુત્રો હતા. ચિત્રવર્ય અને વિચિત્રવીર્ય. જે તેઓની માતા સત્યવતી (જે મત્સ્યગંધા તરીકે પણ જાણીતા હતા) અને રાજા શાંતનુના જ્યોષપુત્ર દેવદૂત (મહાભારતના

ભીષ) વચ્ચેના સબંધો અંગે ખોટી માન્યતા ધરાવતા હતા. પાછળથી પોતાની ભૂલ તેઓને સમજતા પોતે જતે જ બલિદાન આપી અન્ને સ્નાન કર્યું હતું. આ બલિદાન તેમણે ગુણભાંખરી નામની ટેકરી પાસેના ત્રિવેણી સંગમ સ્થળે આપ્યું હતું. પોતાની ગેરસમજથી થયેલી ભૂલના પસ્તાવાના કારણે દેહ ત્યાગ કરનાર બંને ભાઈઓની યાદમાં ચિત્ર - વિચિત્રનો મેળો ભરાય છે.

અરવલ્લીની કંદરાઓમાંથી સોળે શાણગાર સજીને ભીલ અને ગરાસિયા આદિવાસીઓ આ મેળામાં ઉમટી પડે છે. સ્વીઓ મોટાભાગે ચાંદીના ધરેણાંથી સજી હોય છે. નદીઓના સંગમ સ્થાને આવી તેઓ તેમના પૂર્વજોની યાદમાં વિલાપ કરે છે. વહેલી સવારે બિલોડા, હિમંતનગર, શામળાજી, પ્રાંતિજ અને ખેડબ્રહાના આદિવાસીઓ નદીમાં પિતૃઓના અસ્થિનું વિસર્જન કરે છે. ધાર્મિક વિધિ પણ કરે છે. વળી દૂર દૂરથી આવેલા સગાસ્નેહીઓને મળી વર્ષ દરમિયાન મૃત્યુ પામેલા સ્નેહીજનોને યાદ કરી વિલાપ કરે છે. એક બીજાને આશ્વાસન આપે છે, આ વિધિને 'હાડ ગાળવા'ની વિધિ કહે છે. આમ કદાચ આ એક માત્ર મેળો હસે જે દુઃખ યાદોને તાજી કરવા માટે યોજતો હોય.

બીજા દિવસે આ મેળો નવો જ રંગ ધારણ કરે છે. વિલાપ કરતાં લોકો બીજા દિવસે ઢોલનગારાના તાલે નૃત્ય કરી, તાલબજ્જ સ્વરે ગીતો ગાય, આનંદ પ્રમોદ કરે છે. આ મેળામાં પાન ખાવાનો અને ખવડાવવાનો પણ અનેરો મહિમા છે. મેળામાં ઠેર ઠેર પાનવાળાઓ ધૂમતા જોવા મળે છે. નજીકના ગામોમાંથી આદિવાસી સમૂહો ઢોલ નગારા વગાડતા વિચિત્રેશ્વર મહાદેવ તરફ સ્પર્ધાત્મક રીતે ધસી જાય છે. સાથે આદિવાસી કન્યાઓ માથે જવારા લઈને રૂમજૂમ કરતી આવે છે.

અન્ય મેળાઓથી બિજી એવા આ ચિત્ર-વિચિત્ર મેળામાં બીજુ એક આશ્રયની વાત એ છે કે, અહીંના આદિવાસી ફોલ વાગવાની સાથે જ અચાનક એમની ટેકરીઓ ઉપરથી આવેલા જુંપડાઓમાંથી વિશાળ સંખ્યામાં બહાર આવી જાય છે. અને મેળો પૂરો થતાજ અચાનક આખો માનવ સમૂદ્દાય ગિરિમાળાઓમાં કયાં સમાચ જાય છે. તેની ખબર પડતી નથી.

➤ કાત્યોકનો મેળો (સિદ્ધપુર) :

સિદ્ધપુર સરસ્વતી નદીની ફૂખમાં ભરાતો કાત્યોકનો મેળો કાતીંકી પૂનમની રાત્રીના સમયે રોશનીથી ઝળહળી ઉઠે છે. અહીં લોકો સરસ્વતી નદી કે જે કુંવારીકા કહેવાય છે. એ નદીમાં તર્પણ વિધિ કરી ધન્યતા અનુભવે છે. આ મેળામાં મોટી સંખ્યામાં લોકો ઉમટી પડે છે. જેને ધ્યાનમાં લઈને ગોઠવાતા ઊંઠ બજાર, શેરડી બજાર, અશ્વ બજાર તેમજ મનોરંજનને લગતી અવનવી ચીજોની દુકાનો તેમાં આકર્ષણનું કેન્દ્ર બને છે. મેળામાં નાની મોટી ચકડોળાં પણ જોવા મળે છે. જેમાં બાળકોને આનંદ અને મનોરંજન પૂરું પાડતાં સાધનો પણ જોવા મળે છે. વિશ્વપ્રસિદ્ધ માતૃગયા તીર્થ સિદ્ધપુર બિંદુ સરોવર ખાતે ભારતભરનું એકમાત્ર ભગવાન કાતીંકીય સ્વામીનું મંદિર આવેલું છે. આ મંદિર કારતક માસમાં સુદ અગિયારસથી પૂનમ સુધી વર્ષમાં એકજવાર ખૂલતું હોવાથી કાત્યોકનો લોકમેળો માણવાં આવતા લાખો શ્રદ્ધાળુઓ ભગવાન કાતીંકીયના દર્શન કરી ધન્યતા અનુભવે છે.

સિદ્ધપુર એટલે સિદ્ધભૂમિ પૌરાણિક કથા મુજબ ચૌદશની રાત્રીએ ૧૨ કલાકે મોક્ષપીપળો, સરસ્વતી નદીના તટે, ગંગા, યમુના, સરસ્વતીનો સંગમ થાય છે.

અહીં ઉત્તર કિયા, દશા શ્રાઙ્ક, એકાદશી શ્રાઙ્ક, અસ્થી વિસર્જન નારાયણબલી જેવા અનુષ્ઠાનો માટે શ્રદ્ધાળુઓ આવે છે. અહીં ઊંઠ – અશ્વનું બજાર ભરાય છે. આ મેળામાં

શેરડીનો મોટો વેપાર થાય છે. જેથી આ મેળાને શેરડીયો મેળો પણ કહેવામા આવે છે. ઉત્તર ગુજરાતના અનુસૂચિત જાતિના લોકોમાં આ મેળો સાચા અર્થમાં સ્નેહ સંબંધ અને સગપણનો મેળો બની રહે છે.

આ મેળામાં પવિત્ર નદી સરસ્વતીમાં વિવિધ ધાર્મિક વિધિઓ લોકો દ્વારા કરવામાં આવે છે. અને ધાર્મિક વિધિ કરાવી બ્રાહ્મણોને ચોર્યાસી જમાડવાનું અનેરૂ મહત્વ રહેલું છે. કારતક સુદ પૂનમ સુધી આ પરંપરા ચાલુ રહે છે.

એવું કહેવાય છે કે સિદ્ધપુરના કાત્યોકના મેળામાં મીઠી મધુરી રસ ઝર્તી શેરડીનો સ્વાદ ન માણો તો મેળો અધૂરો ગણાય. આ મેળાની શરૂઆત થતા જ ભીલોડા, કરજણ, ભર્ય, પાલેજશી શેરડીની ટ્રકો ઉતરે છે. જેમાં ભીલોડાની લાલ શેરડી તેમજ રાજપીપળાંની પીળી શેરડી વેચાય છે. એવું કહેવાય છે કે આ પવિત્ર કુંવારિકા નદીમાં પૂનમની રાત્રિએ ગંગા, યમુના અને સરસ્વતીનો બાર વાગ્યા પછી ત્રિવેણી સંગમ થાય છે. જેના પવિત્ર જળનું આચમન કરીને શ્રદ્ધાળુઓ ધન્યતા અનુભવે છે.

➤ વરાણાનો મેળો (વફિયાર પંથક) :

પાટણ જિલ્લાનું વફિયાર પંથક કાઠીયાવાડની લધુ આવૃત્તિ કહેવાય છે. સમીતાલુકના રણની કાંધીએ વસેલ પંથકમાં વરાણા સદીઓ પુરાણા આઇ ખોડિયારના તીર્થધામની મોટી ઓળખ છે. વરાણા ખાતે દર વર્ષે મહા સુદ આઠમે-ભાતીગળ લોકમેળો યોજાય છે. આ મેળામાં વફિયાર, જાલાવાડ, ચુંવાળ અને રાધનપુર, સાંતલપુર ગામના લોકો મોટી સંખ્યામાં હાજર રહે છે. આ મેળો આમ તો મહા બીજ-ત્રીજથી શરૂ થઈ પૂનમ સુધી ચાલુ રહે છે. મેળા દરમિયાન આશરે પાંચથી સાત લાખ ભાવિકો દર્શન કરવા અહીં આવે છે. અહીં

ભાવિકો આઈ શ્રી ખોડિયારને તલ, સાકરની બનેલી સાંનીનું નૈવેધ ધરાવે છે. આઠમના દિવસે ભક્તો લાંબી કતારોમાં વરુડીના દર્શન માટે ઉત્સુક બને છે. અત્યારેતો ભક્તો આ વરાણાના મેળામાં મોટરગાડી દ્વારા આવે છે પરંતુ વર્ષો પહેલા જ્યારે આવી સુવિધા ન હતી ત્યારે લોકો બજદગાડામાં આવતા અને ધુજિયા રસ્તાની લાંબી મુસાફરી અને કડકડતી ઠંડીથી ત્રસ્ત બનતા ભાવિકો “ગાયા વરાણે... આવ્યા પેરાણે...”ની અનુભૂતિ કરી લેતા પરંતુ અત્યારે ચાત્રાધામની સુવિધાઓ વધવાને લીધે ભક્તોને સગવડો મળી રહે છે. એટલેજ તો વરાણાનો લોકમેળો ભાવિકો માટે તરણેતરની લધુ આવૃત્તિ જેવો રમણીય બની રહે છે.

અહીં આખા વર્ષ દરમિયાન ભક્તજનો માટે ભોજનની પ્રસાદીની વિના મૂલ્યે સગવડ પૂરી પાડવામાં આવે છે. અહીં તલ સાકર અને તલ ગોળની સાંની ચઢાવી તેનો પ્રસાદ ભક્તોમાં વહેચવામાં આવે છે. આ સાંની ચડાવવાની વર્ષો જૂની પ્રથ્મ પરંપરાગત ચાલી આવે છે.

આ ઉપરાંત પણ ઉત્તર ગુજરાતમાં બીજા અનેક મેળાઓ ભરાય છે. જેવાંકે હાથીયા ઠાઠનો મેળો જે વાલમ (વિસનગર) માં ચૈત્ર વદ છઠથી દસમ સુધી વરદાયીની માતાનો મેળો, પલ્લી (રૂપાલ) ગાંધીનગર ચૈત્ર વદ છઠથી દસમ સુધી, મોઢેરાનો મેળો, મોઢેરા (મહેસાણા) શ્રાવણ વદ અમાસ, લોટેશ્વરનો મેળો લોટેશ્વર, વઢિયાર પંથકમાં શ્રાવણ વદ આઠમથી અગ્રિયારસ, દૂધેશ્વર મહાદેવનો મેળો, અડિયા હારીજ શ્રાવણ વદ અમાસે. વગેરે જેવા મેળા ભરાય છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

- (૧) ગુજરાતના મેળા અને ઉત્સવો (૨૦૧૬-૧૭). માહિતી નિયામક, ગુજરાત રાજ્ય.
- ગાંધીનગર : માહિતી નિયામક, ગુજરાત રાજ્ય.

આદિવાસીઓની આગાવી ઓળખ ઉલ્લે કરતા આદિવાસી નૃત્યો

પટેલ પલક મુકેશભાઈ

બી.એ. સેમ.-૪, સમાજશાસ્ત્ર

લોકનૃત્ય: સ્વરૂપ અને પ્રકાર:

ભારતમાં હરકોઈ પ્રાંતની લોકકલાઓમાં તેના લોકનૃત્યો મોખરાનું સ્થાન જાળવે છે. લોકનૃત્યો એટલે લોક જીવનના સરળ, સહજ, આવિર્ભાવના સંગીત અને, વાદન અને નૃત્યનો ત્રિવેણી સંગમ .

લોકજાતિ: સંગીત અને નૃત્ય:

લોકજાતિ સમાજમાં સંગીત અને નૃત્યનું અત્યંત મહત્વ છે. આ બંનેને તેમના જીવનમાં અભિજ્ઞ અંગો કહી શકાય છે. સંગીત અને નૃત્ય જ દૂરસુદૂર સ્થાનોમાં મનોરંજન કે આનંદ વ્યક્ત કરવાનું એકમાત્ર સાધન છે. અનેક ધાર્મિક તથા સામાજિક પ્રસંગોએ ગામડાઓમાં વસતી લોકજાતિઓના સ્ત્રી-પુરુષ અને બાળકો એકત્ર થઈ રે સંગીત તથા નૃત્યનું આયોજન કરે છે. સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેની સમાનતાએ તેમની સંગીત તથા નૃત્યકલાનું મહત્વ વધારી દીધું છે.

નૃત્ય સ્થળે માત્ર નૃત્યનું પ્રશિક્ષણ કે મનોરંજન આપવાનું કાર્ય નહોતું થતું, પરંતુ એ વિનોદ સ્થળ પણ હતું જ્યાં સ્ત્રી-પુરુષોની વચ્ચે પ્રેમાંકરો પણ ફૂટતા રહેતા અને લોકજાતિ સમાજ તેને માન્યતા આપતો હતો. આમ, નૃત્યો, પ્રેમ, યુદ્ધ અને ધાર્મિક શર્જા માન્યતા સાથે સંકળાયેલા રહેતા. સામાન્ય રીતે લોકજાતિમાં સ્ત્રીઓનું સામાજિક સ્ટાર ઊચું જોવા મળે છે. પરિણામે નૃત્ય તથા ગીતોમાં તે પુરુષોની સાથોસાથ બરાબર સક્રિય રીતે ભાગ

લે છે. કયારેક-કયારેક તો તે આકર્ષણનું કેન્દ્રબિંદુ પણ બની જાય છે.

દ્રોકમાં કહી શકાય કે તેમની સામાજિક વ્યવસ્થાના ભાગડુપે પણ સંગીત તથા નૃત્યનું સ્થાન સદૈવ વિશેષ અને મહત્વપૂર્ણ રહ્યું છે.

લોકનૃત્યનું સ્વરૂપ:

લોકનૃત્ય વસ્તુતા: પ્રાકૃતિક નૃત્ય છે. લોકજીવનમાં જ્યાં પણ ભાવુકતાની ક્ષણ આવે છે ત્યાં તેને અનુકૂળ કોઈ ને કોઈ પ્રકારના નૃત્યનું સ્વરૂપ પ્રગાટ થાય છે. આ નૃત્યોમાં કલા તો સ્વાભાવિક રૂપે હોય જ છે, પરંતુ કલાત્મક હોવાનું ચૈતન્યની નથી હોતું. આમ, આદિમ અને જેગલી જાતિઓમાં આ નૃત્ય જેટલું સશક્ત હોય છે. એટલું અન્ય જાતિઓમાં નથી હોતું. એનો અર્થ નથી કે અન્ય ક્ષેત્રો અથવા જાતિઓમાં લોકનૃત્ય હોય જ નહીં. સભ્યજાતિઓમાં પણ લોકમાનસતાનો એક અંશ હોય છે.

જીવન તથા પ્રકૃતિ સાથેનો ધનિષ્ટ સબંધ હોવાને કારણે લોક નૃત્યોના રૂપો કોઈ પણ વર્ગના વ્યવસાયને અનુકૂળ થઈ જાય છે. કુષકોનું નૃત્ય પશુપાલકોથી અલગ હોય છે, અને આહિરોનું વળી કઈક જુદું જ હોય છે.

નર્તન સંજ્ઞા :

શાસ્કોએ નર્તનને નાટ્ય નૃત્ય તથા નૃત્ય ત્રૈદ્યા તદિતિ કીર્તિતમ એમ કહી નૃત, નૃત્ય તથા નાટ્ય ત્રણ વિભાગમાં વર્ણવ્યા છે.

નાટ્ય : વાક્યાર્થિનય રસાશ્રયં નાટ્યમ |

રસપ્રધાન નૃત્ય એટલે નાટ્ય

નૃત્ય : પદાર્થભનય ભાવાશ્રયં નૃત્યમ |

ભાવ પ્રધાન નર્તન એટલે નૃત્ય

નૃત : નૃત તાલકકયાઓમ |

તલ પ્રધાન નૃત્ય એટલે નૃત:

જેમાં માત્ર અંગાચલન, અંગાવિક્ષેપ હોય છે. અને જે કોઈપણ પ્રકારના ભાવ અને અભિનયથી વર્જિત હોય છે. તેને નુર્ત કહેવામા આવે છે.

ખલીલ જીબ્રાએ કહ્યું છે કે:

“ગાનારનો આત્મા એના કંઠમાં હોય છે, ચિત્રકારોનો એની પીંછીમા અથવા આંગાળીયોમાં, કવિનો એના મસ્તિષ્ણમાં પણ નર્તકારનો આત્મા એના અંગે અંગમાં હોય છે”

વર્તુળમાં દરેક નર્તકનું પૂર્ણ દર્શન થઈ શકે છે. નર્તકોને શારીરિક અને માનસિક રીતે ગોળાકાર વિશેષ અનુકૂળ આવે છે. વર્તુળાકાર નર્તનની પ્રથા પૃથ્વી ફરતે તારામંડળના પરિભુમણના અનુકરણરૂપે આવ્યાની એક માન્યતા છે. લોકનૃત્ય લોકસમૂહ સાથે પૂર્ણપણે જોડાયેલી પ્રસ્તુતિ કળા છે. લોકસમૂહમાં જે તે ઉદ્ભવે વિકસિત થઈ અને લોકસમૂહ દ્વારા જ સંરક્ષિત પણ થાય છે.

સમાન્ય જનસમુદાયના લોકનૃત-નર્તન લોકનૃત્ય તરીકે પ્રચલિત છે. આ લોકનૃત્યને નર્તનકલાનું પ્રાથમિક સ્વરૂપ માનવામાં આવે છે. જે વિશ્વની સર્વે જાતિઓમાં પ્રચલિત હતું આદિમ કાળમાં હિંસક પશુઓથી બચવા કે અન્ય જાતિઓથી રક્ષણ પામવા કે કુદરતી આપત્તિકાલીન પરિસ્થિતિઓમાં માનવીને જીથમાં રહેવું પડતું તેથી તેને નર્તન કલાનું સ્વરૂપ પણ મુખ્યત્વે સામૂહિક છે.

આદિવાસી નૃત્ય વૈવિધ્ય:

ભૌગોળિક વસવાટ સ્થાનો, જાતિ વૈવિધ્ય, વાધ વૈવિધ્ય, રિવાજો તથા પરંપરાઓને ધ્યાનમાં લઈને આદિવાસીઓ ઉત્સવ નૃત્યો, મેળા નૃત્યો, દેવ નૃત્યો, લગ્ન નૃત્યો, ગરબા-રાસડા નૃત્યો, વાધ નૃત્યો જેવા વિવિધ નૃત્યોનું આયોજન કરે છે. જેમાનાં કેટલાંક નીચે મુજબ છે

- ઘેર, ઘેરૈયા નૃત્ય :

હોળીની રાખ ચોળીને પુરુષો ઘેરૈયા બને છે. એકવાર જે ઘેરૈયા થાય તેને લાગલગાટ પાંચ વર્ષ સુધી ઘેરૈયા બનવું પડે છે. આ ઘેરૈયા નૃત્ય જાતજાતના હોય છે.

હોળી ઘેર નૃત્યમાં દુંગારી ગરાસિયાઓ ઢોલ સાથે એક હાથમાં લાકડી અને બીજા હાથમાં તલવાર લઈને ઢોલના તાલ સાથે ભાઈ-બહેનો નાચે છે.

- રાઠવા અને દુંગારી ભીલની ઘેર :

નસવાડી તાલુકાના દુંગારોમાં રહેતા ભીલ અને છોટાઉદેપુરના રાઠવા લોકો ઘેરૈયા બને છે. તેમની ઘેર ઘેર સરખી હોય છે.

પુરુષો કેદે લંગોટી પહેરે છે, કેદે ઘૂધરા બાંધે છે. તેઓ વાધોમાં મોટા પીહવા, ઢોલ અને થાળી રાખે છે. તેઓ પણ ગોળાકારે નાચે છે. નાચતી વખતે તેમની અનોખી અદા નજરે પડે છે.

- મેવાસનું ઢોલ નૃત્ય :

સંખેડા અને નસવાડી તાલુકામાં શિવરાત્રી, તેલાવ અને ચૂલના મેળા ભરાય છે. આ મેળામાં ગામે ગામથી મોટો ઢોલ લઈને પુરુષો નાચવા આવે છે. આ મેળામાં ઢોલ નૃત્ય

થાય છે. આ ઢોલ નૃત્ય પુરુષો જ કરે છે. સ્ત્રીઓ નૃત્ય કરતી નથી. બધા ઢોલ લઈને જાય છે. દરેક ટુકડી પોતાનો ઢોલ સારો વાગે તેની કાળજી રાખે છે.

આ ઢોલ સાથે મોહે-જો-દડો જેવા કાચિંડા અને વાંદરાના રમકડાં પણ લાવે છે. તેને ઊંચા-નીચા કરીને નચાવવામાં આવે છે.

- **કુવારીયોનું નૃત્ય :**

પાલમાં કુવારાંની માનતા રાખેલી હોય છે. તેને ‘કુવારિયો’ કહે છે. જે એક પ્રકારની માનતા છે. જે નાના પાચા ઉપર થાય છે. ‘કુવારિયો’ માં ઢોલીની એકાદ બે જોડ હોય છે. જ્યાં ઢોલ હોય ત્યાંથી લઈ ને નાચવા આવે છે.

‘કુવારિયો’ માં થતાં નૃત્ય સાથે ગીતો ગવાતા નથી. કુવારી માતાના સ્થાનને કેન્દ્રમાં રાખીને તેની ફરતા ફરીને સ્ત્રી-પુરુષો ભેગા નાચે છે.

- **માતાના ખેળા :**

મહારાજના ખેળા ઉપરાંત માતાના ખેળા પણ બને છે. ભીલ પ્રેદેશમાં નવરાત્રિના દિવસોમાં, કારતક સુદ નોમ કે તેરસ-ચૌદસ ઉપર માતાના જવારા નદીએ પધરાવવા લઈ જતી વખતે પુરુષો ખેળા બને છે. ખેળા એ પુરુષ નૃત્ય છે. તે સમયે નીચે મુજબનું ગીત ગવાય છે.

ખેળા ! ખેળા !

ઓ માતા ! ભલે નાચે તારા ખેળા !

ખેળા રમવા નિસરાં

ઓ માતા ! ખેળા રમવા નિસરાં

- હાલેણી :

નાચનાર એક- બીજાને ખલે હાથ મૂકી, ગોળાકાર ફરીને, ગીતો ગાતા નાચે
છ. તેને હાલેણી કહે છે.

હાલેણી પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બંનેનું નૃત્ય છે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો જુદાં જુદાં
વર્તુળોમાં પોતપોતાના નોખા જૂથો બનાવીને નાચે છે.

હાલેણીને લોકબોલીમાં ‘આલેણી’ કહે છે. હાલેણીના જુદાં જુદાં પ્રકારો છે.
તડવી જાતિની યુવતીઓ વસંત ઋતુમાં રોળાગીત ગાઈને હાલેણી નાચે છે. તેને ‘રોળા’ કહે
છે.

- ટીમલી :

આ નૃત્યમાં ઢોલ-શરણાઈની જરૂર પડે છે. એટલે આ નૃત્ય લગ્નના દિવસોમાં
રાત્રે થાય છે. ટીમલી એ ફુદણીયું ને મળતું નૃત્ય છે.

ઢોલી વચ્ચમાં રહે છે. માટલી નૃત્યમાં ઢોલની એક દાંડી પડે છે. જ્યારે
ટીમલીમાં બે-ત્રણ દાંડી પડે છે. નાચનારા ઢોલીની ફરતા, મનગમતા જુથમાં જોડાઈ ને નાચે
છ. નૃત્ય કરનાર એક-બીજાને કેડે હાથના કંદોરા બાંધીને નાચે છે. પ્રવર્તમાન સમયમાં દરેક
સમાજમાં આ નૃત્ય નો વિશેષ પ્રભાવ પડ્યો છે.

- ડાંડિયા નૃત્ય :

વસંત ઋતુના સમયમાં અને લગ્ન પ્રસંગે પુરુષો રંગીન કે સાદા ડાંડિયા લઈને
નાચતા આ નૃત્ય ને ડાંડિયા નૃત્ય કહેવાય છે.

આ નૃત્ય સંખેડા મેવાસની ભીલ અને ગઢબોરિયાદ વિસ્તારની રાઠવા જાતિમાં

આજ શી સિતેરથી પંચોત્તર વર્ષ પહેલા પ્રચલિત હતું.

મીલ જાતિમાં આ ડાંડિયા નૃત્ય વખતે પુરુષો સીસમના ડાંડિયા લઈને ગોળ
નાચે છે.

એ... છતરસંગ રામ રે ...

તારો તૈડકાં ઘોડા ...

તરાંબે ફુંકે પાંણી પીય (૨)

એ ફુંકું દેખીને ઘોડી ચમકી.

કંઈ ઘોડો દેખી મલકાય (૨)

- ગોફ ગુંથન :

આ નૃત્ય પણ ડાંડિયા રાસ જેવું નૃત્ય છે. આ નૃત્ય ફક્ત સંખેડા તાલુકાનાં
આદિવાસીઓમાં જ પ્રચલિત છે. આ પુરુષ નૃત્ય છે.

આ નૃત્ય માં માંડવા, વૃક્ષ કે સ્તંભની મદદ લેવાય છે. આ નૃત્યમાં રંગીન
દોરી અથવા રાશ વપરાય છે. ખુલ્લામાં રમાય છે. આ નૃત્ય સમયે કુટાણને લગતા ગીતો
ગવાય છે. કોઈ કોઈ વખત અંબા માતાનો ગરબો પણ થાય છે. આ નૃત્યને 'રાસ રમવું' નૃત્ય
કહે છે.

- નાચણાનો રંગ :

હોળી, દિવાળી, દશોરા જેવા ઉત્સવો હોય, સગાઈ-લગ્ન જેવા સામાજિક
અવસર હોય ત્યારે નાચવાનું જ. ગામિત સમૂહ નૃત્ય કેવળ ડોબરાના સંગીત અને ફોલકી-
કાંસા જોડ કે થાળીના તાલ પર કલાકોના કલાકો ચાલે છે.

નાચણાના આવા નાના નાના ઉમિ કાવ્યો જેવા અસંખ્ય ગીતો મળી આવે છે. નાચવા જવાનું હોય એટલે વાજિંત્રો લઈને નિકળવાનું. એક ગીતમાં ઢોલ લઈને નાચવા આવવાનું આમંત્રણ આ રીતે અપાય છે.

રીંગી ઢોલ વાજા વાજે મારુ બેના

રીંગી ઢોલ લીયા આજે મારુ બાયા

આ સિવાય પણ કેટલાંક નૃત્યો જે આદિવાસીની સંસ્કૃતિને ઉજાગર કરવામાં મહત્વનો ફાળો આપે છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

૧. ખારોડ, મેધના – સંપા. (૨૦૧૧-૧૨). ગુજરાતનાં લોક નૃત્ય. ગાંધીનગર : માહિતી કમિશનર. ગુજરાત રાજ્ય.

સમાજનો એક વિકટ પ્રશ્ન એટલે : સ્ત્રીભૂણહત્યા

મેમણ સિમરનબાનુ એ.

બી.એ.સેમ.-૪, અંગ્રેજી

પ્રસ્તાવના :

સ્ત્રીભૂણહત્યા એક એવો પ્રશ્ન છે કે જે દરેક સમાજમાં જોવા મળે છે. તે ખાસ કરીને સમાજના ઉચ્ચ વર્ગના લોકોમાં વધારે પ્રમાણમા જોવા મળે છે. અત્યારના વર્તમાન સમયમાં પણ સ્ત્રીઓને બોજ સમજવામાં આવે છે.

❖ ભારતીય સમાજમાં આજે પણ દહેજપ્રથા, શારીરિક શોષણનો ભોગ, સામાજિક સુરક્ષાનો અભાવ જેવા ડર ને કારણે દીકરીને ભવિષ્યમાં આવનાર દુઃખને સહન ના કરવું પડે એ માટે દીકરીના જન્મપહેલાજ ગર્ભમાં મરાવી નાખે છે. આજે પણ દીકરીઓને બોજ સમજુને “ દીકરી તો સાપનો ભારો છે ” “દીકરી તો પારકી થાપણ કહેવાય ” જેવી કહેવતો પ્રચલિત છે. દીકરી એતો લક્ષ્મીનો અવતાર છે એવું માનવમાં આવતું હોય તો શા માટે તેની ગર્ભમાંજ હત્યા ?

સ્ત્રીભૂણહત્યા એટલે શું ?

“માતાના ગર્ભમાંજ ઉછરી રહેલા બાળકનું ગેરકાયદેસર રીતે ગર્ભપરિક્ષણ કરવું અને ગર્ભમાંના બાળકની હત્યા કરવી એટલે સ્ત્રીભૂણહત્યા”.

❖ વર્ષો પહેલા તબીબી રોગ નિદાનને એમ્બ્રિયોસીન્ટેસિન નામે ઓળખાતી પદ્ધતિનો ઉપયોગ અમેરીકામાં જન્મ પહેલાના બાળકોની ખોડ ખોપણ અને સ્વાસ્થ્ય પરીક્ષણ માટે થાય

છે. ભારતમાં ગર્ભપરિક્ષણ બાળકની જતી જાણવા માટે થાય છે. તેનો દુરઉપયોગ કરીને ગર્ભમાનું બાળક દીકરો છે કે દીકરી એ જાણવામાં આવે છે. અને જો ગર્ભમાનું બાળક દીકરી હોય તો જન્મ પહેલા જ શ માટે એક માસૂમ બાળકીની હત્યા ?

❖ જો વર્ષો પહેલા 1857 ના સંગ્રામમાં અંસીની રાની પોતાના રાજ્ય માટે લડી હતી અને પોતાના રાજ્ય માટે શહીદી વહોરી લીધી હતી. કોઈ કવિ તેમની વિરતાને બિરદાવવા કહે છે કે...

“ ચમક ઉઠી સન સતાવનમે વહ તલવાર પુરાની થી
ખૂબ લડી મરદાની વો તો અંસીવાળી રાની થી... ”

❖ વર્ષો પહેલા સ્વી આટલું કરી શકતી હોય તો વર્તમાન સમયમાં તો ભારત દેશ પ્રગતિના પંથે છે, છતાં કેમ હત્યા?

સ્વીભૂષાહત્યા માટે જવાબદાર પરિબળો :-

❖ પુત્ર જન્મનું મહત્વ:-

ભારતીય સમાજમાં અને તેમાં પણ હિન્દુ સમાજમાં પુત્ર હોયતો તે ‘પુ’ નામના નક્ક માથી તારે છે, તેવી માન્યતા પ્રચલિત છે. ભવિષ્યમાં પોતાના ઘરનું બારણું ખુલ્લુ રહે માટે પુત્રજન્મને આવકાર્ય ગણવામાં આવે છે. વડીલો અને ઋષિમુનિઓ દ્વારાપણ “પુત્ર વતી ભવ” એવા આશીર્વાદ આપવામાં આવેછે. મોટાભાગના યુગલો પુત્ર પ્રાપ્તિની ઘેલણામાં રાચે છે, પરિણામે પુત્રી જન્મને જન્મતાં પહેલા જ હત્યા કરવામાં આવેછે. માટે આ પરિબળ

સ્ત્રીભૃણહત્યા નું જવાબદાર પરિબળ છે.

❖ **પિતૃસત્તાક કુટુંબ વ્યવસ્થા :-**

બહુધા ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થા પુરુષ પ્રધાન છે. પિતૃસત્તાક કુટુંબ વ્યવસ્થામાં વંશવેલો આગામ વધે એ સંદર્ભમાં પુત્ર હોવો જરૂરી છે. એવું માનવામાં આવે છે. માટે દંપતી પણ એવું ઈચ્છે છે કે પુત્ર હોય તો સાંચું જે ઘડપણમાં દેખરેખ માટે પુત્ર અનિવાર્ય છે. આ માનસિકતા પણ સ્ત્રીભૃણ હત્યા માટે જવાબદાર છે.

❖ **પુત્રી વિરોધી સંકુચિત માનસિકતા :-**

ભારતીય સમાજમાં પુરુષોની તુલના માં સ્ત્રીઓનો સામાજિક દરજા નીચો છે. સ્ત્રીઓને પુરુષો જેટલા હકો અને અધિકારો મળતા નથી. તેને અબજા માની તેની કામગીરી બહુધા ધર પૂરતી સીમિત રાખવામા આવે છે. આર્થિક ઉપાર્જન માં તેમની ભૂમિકા ન હોવાથી દીકરીઓનો જન્મ આવકારદાયક ગણવામાં આવે છે. દીકરીના જન્મને બોજ સમજવામાં આવે છે. પરિણામે સ્ત્રીભૃણહત્યા થાય છે.

દા.ત.

૧) વર્તમાન સમયમાં પણ સ્ત્રીઓ પુરુષોની જેમ બહાર

ફરી શકતી નથી.

૨) સ્ત્રીને ચાર દિવાલોમાં પુરાઈ રહેવું અથવા પડદામાં

જ રહેવું જેવી માન્યતાઓ જોવા મળે છે.

દહેજપ્રથા :-

ભારતીય સમાજમાં અગાઉ માતા-પિતા સ્વેચ્છાએ લાગણીવશ પોતાની દીકરીના લગ્ન પ્રસંગે યથાશક્તિ વિવિધ વસ્તુઓ દીકરી અને જમાઈને આપતા હતા. સમયાંતરે વિવિધ કારણોસર દહેજપ્રથા રિવાજ અસ્તિત્વમાં આવ્યો અને તેની વ્યાપકતા વધી ગઈ છે.

વર્તમાના માં કેટલી જ્ઞાતિઓમા દીકરીના લગ્ન માટે દહેજ આપવું તે અનિવાર્ય રિવાજ થઈ ગયો. હવે તો દીકરી ના માતા-પિતા એ દહેજ આપવા માટે ખુબજ મોટી આથીક જોગવાઈ કરવી પડે છે. કેટલીક સગર્ભા સ્ત્રીઓ સ્ત્રી ભૂણ હત્યા કરાવે છે, આ નિર્ણય મોટે ભાગે પતિ-પત્ની સંયુક્ત રીતે સ્વેચ્છાએ લે છે. ક્યાક સગર્ભા સ્ત્રી ને તેની ઈચ્છા વિરુદ્ધ પણ સ્ત્રીભૂણ હત્યા કરાવવી પડે તેવા કિસ્સાઓ પણ બને છે.

આમ દહેજ પ્રથા એ સ્ત્રીભૂણ હત્યાનું મહત્વનું પરિબળ છે.

❖ સ્ત્રીઓની સામાજિક સુરક્ષાનો અભાવ:-

ભારતીય સમાજમાં આજે પણ કેટલીક પરિણિત સ્ત્રીઓને અપમાન, શારીરિક અને માનસિક ત્રાસ દહેજ લાવવા માટે દબાણ જેવી સમસ્યાઓ સહન કરવી પડે છે. સ્ત્રીઓની સામાજિક સુરક્ષાના અભાવે કેટલાક પરિણિત યુગલો લાગણીવશ થઈ દીકરીને ભવિષ્યમાં દૃષ્ટ ન સહન કરવું પડે તે માટે કન્યા જન્મ પ્રત્યે નકારાત્મક વલણ ધરાવે છે. પરિણામે તેઓ સ્ત્રીભૂણહત્યા કરાવવાનો નિર્ણય લેતા હોય છે.

- આ સમસ્યા વર્તમાન સમયમાં પણ જોવા મળે છે.
- આ ઉપરાંત સ્ત્રીભૂણહત્યા માટે બીજા એવા પણ પરિબળો જવાબદાર છે.
- ❖ સ્ત્રીભૂણહત્યાની અસરો:-

સ્ત્રીભૂણહત્યા ને કારણે સમાજ પર દેશ પર અનેક માઠી અસરો પડે છે, જે નીચે મુજબ છે.

❖ અસમતુલિત જાતિપ્રમાણ

સ્ત્રીભૂણહત્યાને કારણે જાતિપ્રમાણમાં અસમતુલા જોવા મળે છે. પુરુષો અને સ્ત્રીઓ વચ્ચેનું પ્રમાણ જળવાતું નથી. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઓછી હોવાથી અમુક, સમાજમાં છોકરાના માતા-પિતાએ દીકરાના લગ્ન માટે દીકરીવાળા પક્ષ ને મોં માર્ગ્યા પૈસા આપવા પડે છે.

આ સમસ્યા પણ સ્ત્રીભૂણહત્યાની અસરોમાં એક મહત્વનું પરિબળ છે.

❖ બળાત્કારની સમસ્યા:-

પુરુષોની તુલના માં સ્ત્રીઓની સંખ્યા કલ્પના બહાર ઘટી ગઈ છે. અને હજુ પણ ઘટી રહી છે. તેથી સમાજમાં બળાત્કાર જેવી ગંભીર સમસ્યાના કિસ્સા વધશે. બળાત્કાર એ વૈશ્વિક સમસ્યા છે. સ્ત્રીઓ ઉપર થતાં અત્યાચારમાં સૌથી મોટો અને ગંભીર ગુનો છે. તા.૦૪/૧૨/૨૦૦૬ ના ગુજરાત સમાચારમાં પ્રસારિત થયેલા કાઇમ બ્યુરોમાં બહાર પડેલું કેલેન્ડર મુજબ ૬૨ ૨૬મિનિટે એક યુવતી પર બળાત્કાર થાય છે.

આ કારણને લીધે પણ સ્ત્રીભૂણહત્યા નું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે.

❖ આત્મહત્યા ની સમસ્યા :-

અગાઉ વાત કરી ગયા તે મુજબ પુરુષોની તુલનામાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા જે રીતે ઘટી રહી છે તે સમાજમાં બળાત્કારની સમસ્યા ને વધુ ગંભીર બનાવશે, એટલું નહીં પણ બળાત્કારનો ભોગ બનેલ લી હતાશ બની ને ક્યારેક આત્મહત્યા કરી બેશે છે. આ પણ સ્ત્રીભૂષણહત્યાની માઠી અસર છે.

❖ બહુપતિપ્રથાના ઉદ્ભવની સમસ્યા:-

વર્ષો પહેલા આપણા દેશમાં પુરુષોના પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓની ઓછી સંખ્યાને કારણે બહુ પતિ પ્રથા જોવા મળતિ હતી. આજે પણ જાણીએ છીએ કે એક હજાર પુરુષોની તુલનામાં સ્ત્રીઓની સતત સંખ્યા ઘટી રહી છે. જે ભવિષ્યના બહુ પતિ પ્રથાના ઉદ્ભવ માટે કારણ રૂપ બનશે. કેટલાક રાજ્યોમાંતો આ પ્રથા જોવા મળે છે.

❖ કન્યા વિકય પ્રથાનો ઉદ્ભવ:-

સામાન્ય રીતે આપણે ત્યાં પુરુષ પ્રધાન સમાજ માં વર વિકય પ્રથા પ્રચલિત છે, અને તે પણ સવર્ણ ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાં આ પ્રથા પ્રચલિત છે. કન્યા વિકય પ્રથા નિમ્ન જ્ઞાતિઓમાં જોવા મળે છે. હિન્દુ શાસ્ત્રમાં આ પ્રથાને આસુરી લગ્ન કહે છે. પરંતુ વર્તમાન સમયમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યામાં થઈ રહેલા ઘટાડાને કારણે ભવિષ્યમાં કન્યાવિકય ઉદ્ભવી શકે છે.

❖ અપરાણિત અવસ્થા:-

પુરુષોની તુલનામાં સ્ત્રીઓની ઓછી સંખ્યા લગ્ન સંસ્થા સામે પડકાર રૂપ બને છે. લગ્ન ઉત્સુક પુરુષોને સ્ત્રીઓ ન મળતા અપરાણિત અવસ્થામાં રહેવું પડશે. અર્થાત લાખો વાંઢાઓ વગાર વાંકે જાતિય માનસિક-સામાજિક સમસ્યાઓનો ભોગ બનશે.

સ્ત્રીભૃણહત્યા માટે ઉપર્યુક્તપરિબળોની માઠી અસર થાય છે.

❖ સ્ત્રીભૃણહત્યા અટકાવવા માટેના ઉપાયો:-

સ્ત્રીભૃણહત્યા અટકાવવા માટે લોકોની માનસિકતાને બદલવી એટલે કે, લોકો માં જાગૃતિ લાવવી.

સ્ત્રીભૃણહત્યાને અટકાવવા માટે નરેન્દ્રભાઈ મોદી દ્વારા “બેટી બચાવો, બેટી પઢાવો” યોજનાની શરૂઆત હરિયાણાના પાણીયત થી કરી હતી.

સ્ત્રીભૃણહત્યા અટકાવવા માટે એબોશન કરનારને ચોક્કસ નિયમો અને કડક સજા કરવી જોઈએ.

સ્ત્રીભૃણહત્યા અટકાવવા માટે જે માતાઓ બાળકીઓને જન્મ આપે છે, તેમનું જાહેરમાં સન્માન કરવું જોઈએ.

સ્ત્રીભૃણહત્યા અટકાવવા માટે જેના ઘરે દીકરી હોય એને ફરજિયાત સહાય મળે એવી યોજના હોવી જોઈએ.

ફિલ્મ, નાટક કે મહિલા સશક્તિકરણ જેવા કાર્યક્રમો દ્વારા સંકુચિત માનસને બદલી શકાય

દહેજપ્રથા જેવા ફૂ-રિવાજો ને દૂર કરવા જોઈએ, કન્યા જન્મ ને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે અમુક નિશ્ચિત ઉંમરે દીકરીઓને નોકરી મળે એવી વ્યવસ્થા ગોઠવવી જોઈએ. આ રીતે થાય તો માતા-પિતા બોજ સમજશે નહીં.

ઉપર્યુક્ત પરિબળો સ્ત્રીભૂણહત્યા અટકાવવા માટે વ્યાપક અને પ્રબળ અસર કરતાં પરિબળો છે.

“ પત્થર જેવા બાપના હૃદયને
પિગળાવાની શક્તિ એટલે જ દીકરી”

“ દીકરી એટલે લક્ષ્મીનો અવતાર
દીકરી એટલે ધરની રોશની”

સંદર્ભ સૂચિ:

બારોટ, જયેશ એન. અને પગી, વી.કે. સંપાદક(૨૦૦૭). અસમતુલિત જાતિપ્રમાણ અને તેની સમસ્યાઓ. સતલાસણા : શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આટર્સ કોલેજ.